EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO.

WYDAWCA TADEUSZ SINKO

ROCZNIK XIX. — ZESZYT I. — 1913.

WE LWOWIE 1913 — NAKŁADEM TOW. FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE.

EDITOR THADDAEUS SINKO

VOLUMEN XIX. — FASCICULUS I. — 1913.

LEOPOLI 1913 — SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

Rocznik, złożony z 2 zeszytów, kosztuje 10 koron, czyli 8 marek czyli 4 ruble srebr., jeden zeszyt 5 koron, czyli 4 marki, czyli 2 ruble srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego, opłacający rocznej wkładki 8 koron, otrzymują »EOS« bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik przyjmuje zastępca skarbnika Towarzystwa

Prof. Dr. Adolf Bednarowski, Lwów, Gimn. II (niemieckie).

ADRES REDAKCYI:

Prof. Dr. Tadeusz Sinko, Kraków, Radziwiłłowska 13.

Rękopisy, książki i listy uprasza się nadsyłać pod tym adresem.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej, tudzież literatury humanistycznej, życzących sobie, aby publikacye ich były omówione w »Eos«, uprasza się o nadsyłanie redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

Roczniki czasopisma »Eos« za lata 1894—1901 są dla nowo przystępujących Członków do nabycia u zastępcy Skarbnika Tow. Prof. Dr. A. Bednarowskiego po zniżonej cenie 4 kor. za rocznik.

De contentionibus litterariis apud Romanos

imprimis apud Ciceronem

scripsit

Casimirus Morawski.

In dialogis ad philosophiam pertinentibus, in quibus Cicero diversarum sectarum doctrinas exposuit, admiratione profecto dignum est, quanta cum elegantia et humanitate sermones illi procedant. Quamvis enim stoae et Epicuri alumni, inter quos aeterna pugna exstitit, nonnunquam cum acerbitate quadam in adversarios inveherentur, in universum tamen contigit Ciceroni rixarum asperitatem mitigare atque sapientum exhibere spectaculum, qui magis virtuti consulerent investigandae, quam adversariis profligandis insisterent.

Variae autem fuerunt rationes, quae Ciceronem, ut eiusmodi disserendi modum potissimum amplecteretur, commoverunt, partim quidem cum eius opinionibus, quas de litteris sibi formaverat, conexae, partim autem ex ipsius natura indoleque manantes. — Si quidem Cicero id praecipue sibi proposuit, ut philosophiam Graecorum Romam transferret, illamque gloriam, qua Graeculi inflati barbaris se antecellere opinabantur, cum civibus suis communicaret, eo modo id exsequi voluit, ut philosophiae studium, quod rixis sectarum apud Graecos admodum inquinatum esset, his levatum sordibus et honestiore habitu in patriam derivaret. Indignabundus enim aliquotiens indecora Graecorum iurgia castigavit; ita quidem de finibus 1, 27 haec protulit: quamobrem dissentientium inter se reprehensiones non sunt vituperandae, maledicta, contumeliae, tum iracundae contentiones concertationesque pertinaces indignae philosophia mihi videri solent. Alio vero loco, de fin. 2, 80 ita in Graecos invectus est: sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt. — A qua dicacitate et malignitate Cicero prorsus abhorrebat etiam propterea, quod nulli addictus doctrinae potissimum academicos recentiores

Cz 2810/1913/1

probabat, ex omni secta, quod iis arrideret, decerpentes, exstititque »magnus opinator« qui probabilia aucupabatur neque ultra quam ad id quod veri simile occurreret, progredi audebat; eaque doctrina innisus haec Tusc. 2, 5 professus est: et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus. — Cum vero Cicero insuper dubitanter de omnibus rebus nullaque adhibita affirmatione disserendi consuetudinem Socratis propriam fuisse putaret (Acad. 1, 17), eo magis auctoritate hac commotus ad academicorum doctrinam adhaerescebat; quin immo vanitate excitatus hanc sibi persuasionem induisse videtur, easdem partes, quas Socrates Athenis egisset, sibi Romae evenisse. Certe quidem hanc famam apud cives suos affectabat. — Accedebat denique humanitatis quam Cicero singulariter adamavit et urbanitatis, qua saepiuscule gloriatus est, eximium studium. Urbanitatem illam, quam civitatis romanae propriam esse Quintilianus contendit (6, 3, 103), inde a primo ante Christum natum saeculo complures celebrarunt scriptores, nonnulli eius definitionem temptarunt, alii vero, quamvis sensum vocis neque explicarent neque penitus intellexissent, nihil aeque elaborarunt, quam ut sermones suos et libellos urbanitate imbuerent. Quam vaga autem vox et res ipsa fuerit utque respuerit accuratiorem definitionem, cum ex verbis Ciceronis (Brutus 170), tum ex uberiore Quintiliani disputatione (6, 3, 103 e. q. s.) manifesto apparet. Id nihilominus pro certo affirmare ausimus vocabulo »urbani« quod Ciceronis aevo in sermonis usum ingruisse ipse orator testatur (ad fam. 3, 8, 3) sermonem elegantem urbisque auram redolentem designari solitum esse, de quo Cicero in libris de officiis 1, 132—137 diligentissimam instituit inquisitionem. Ubi quidem et socraticos sermones perstrinxit et varia genera colloquiorum statuit (»aut de domesticis negotiis aut de republica aut de artium studiis atque doctrina« ib. 135), atque hoc praecipuum praeceptum in omni sermone tenendum esse contendit (134): sit ergo hic sermo... lenis minimeque pertinax[1]), insit in eo lepos. — Quibus verbis nimiam sui fiduciam et arrogantiam tamquam gravissimum commercii iucundi impedimentum diserte Cicero castigavit. Quod vero aliis observandum esse praecipiebat, id ipse scrupulose tenuit, nativam indolem secutus, quam academiae doctrina adhuc corroboravit. Itaque de fin. 2,

[1]) Definitio pertinaciae exstat apud Varronem de l. l. 5, 1, 2: in quo non debet pertendi et pertendit, pertinaciam esse.

12 haec Cicero professus est: etsi satis clemens sum in disputando etc.; porro in Tusc. 5, 83 violentiae Carneadis, suam suavitatem his verbis opposuit: nos cum pace agemus. Addenda est denique generalis, quam in libris de off. 1, 88 legimus clementiae praedicatio: Nihil laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia.

Propterea ex disputationibus ad litteras pertinentibus, sive ipse disseruit, sive alios loquentes fecit, pertinaciam Cicero excludendam esse censuit, immo vero, cum severitatem humanitatis condimentis mitigandam esse putaret, acrius reprehendebat eos, qui maledicum pro libero, temerarium pro forti acciperent. Humanitati vero et urbanitati opponebatur asperitas et rusticitas, quibus alius μεσότητος et lenitatis praeco Horatius has inussit notas in Epist. 1, 18, 6:

asperitas agrestis et inconcinna gravisque
. . . . . .
dum vult libertas dici mera veraque virtus.

Videamus igitur, num in disputationibus Ciceronis huius indolis atque doctrinae perspicua insint vestigia. Ex Academicis posterioribus, quae Varroni cynico dedicata erant, servavit nobis Augustinus (contra acad. 3, 7, 15) amplius fragmentum, in quo diversarum sectarum asseclae disputant, vel potius, ut ita dicam, digladiantur inter se conviciisque se obruunt „Clamat Zeno et tota illa porticus tumultuatur", perstringitur porro voluptas epicurea, tamquam solis inter se pecoribus communis, postea vero Epicuri asseclae irruunt, quasi turba temulentorum, adversarios discerpturi. Zeno Epicurum delirare vociferatur, Epicurus autem bestiam appellat Zenonem. — Exhibuit igitur hic nobis Cicero spectaculum philosophorum se invicem lacerantium, quos cum plebecula irridebat, tum homines litterati satiris et epigrammatibus persequebantur. Notum enim est, inde a saeculo tertio a. Chr. libellorum, qui iocose philosophorum opiniones non minus cum sensu quam secum pugnantes ludificarentur, satis magnum exstitisse proventum [1]). Nescio vero an Helmii acuta suspicio probanda sit, qui Ciceronis illa verba cynicam praesertim officinam redolere atque λογομαχιῶν, quas etiam Varro in saturis Menippeis et alii cum irrisione exhibuissent, imaginem ex exemplari cynico expressisse Ciceronem coniecit. [2]) Qua quidem observatione fragmen-

[1]) Cf. Usener, Epicurea p. LXIX.
[2]) Helm, Lucian und Menipp pp. 148—150.

tum illud, a reliquorum librorum Ciceronis indole asperitate sua quadamtenus abhorrens rectissime explicaretur. Etenim hoc tenendum est, in reliquis disputationibus Ciceronis, quae ad philosophiam pertinerent, urbanitatis leges fere usquequaque valuisse neque unquam sermonem ad eius modi rusticitatem delapsum esse, qualis nos in fragmento ex Academicis servato offendit. Si tamen leges illae aliquotiens paullulum infractae esse videntur, quaeramus necesse est rationes, quibus Cicero commotus a consueto sermonum tenore discesserit; quas quidem nos inventuros esse confidimus cum in hominum, quos loquentes facit, condicionibus, tum in Ciceronis consilio, verba, quae singularum scholarum alumnis tribuerit, ad harum sectarum proprietates accommodandi. Nam celebrem illam legem horatianam

intererit multum divesne loquatur an heros etc.

in disputationibus observasse Ciceronem nemo est profecto qui negare ausit.

Recenseamus nunc igitur, quamvis festinato examine, Ciceronis opuscula.[1])

In Academicorum libro secundo, qui ex priore editione operis integer servatus est, habemus disputationem inter Lucullum, qui Antiochi doctrinae et argumentis addictus academiae antiquioris doctrinam, notas veri et falsi tollentem, impugnat atque Ciceronem, qui causam ab Antiocho desertam et opiniones ab eo repudiatas defendit. Lis igitur est inter academicos, nam et Antiochus et Cicero huius sectae se esse alumnos profitebantur, atque idcirco lenem contentionem exspectares, qualis in academia semper in usu fuisse dicebatur. Attamen, cum in Ciceronis responso id sit conspicuum, ea quae a Lucullo proferuntur prorsus alium spirant animum. Hic enim, dum ab Antiocho audita ingenue repetit, acerbius invehitur in Philonem, qui in academia regenda praecesserat (mentitur § 12; aperte mentitur 18), atque antiquioris academiae scita non sine asperitate castigat (quid autem tam absurde dici potest 36; maxime autem absurdum 39; non mediocris insaniae est 54; absurdum 58; illud vero perabsurdum 59). Quae quidem pugnacitas accusatoria inde manasse videtur, quod Antiochus quamquam academici

[1]) Fontium ex quibus Cicero materias hausit inquisitionem prorsus hic neglexi, quippe qui potius disputandi formam et verba, quae Cicero ipse afferret, quam res et argumenta recensere mihi proposuissem.

nomen nequaquam deposuerat, re vera tamen ab academia descivit atque si perpauca mutavisset, germanissimus stoicus nuncupari potuisset. At in bello intestino, quale hic a Cicerone describitur, cruentissimis armis decertari solet.

Elegantior vero est disputatio in libellis, qui de finibus bonorum et malorum inscripti sunt. Nimirum cum hic Cicero opiniones suas, qualem contentionem inter philosophos esse deceret, exposuisset (1, 27 et 2, 80), cavit simul scriptor intentius, ne disputatio ipsa ab his monitis et praeceptis nimis abalienaretur. — De epicureae tamen doctrinae expositione, quae Torquato tribuitur et primo libro continetur, pauca admonuisse sufficiet. »Sane fidenter« eum locutum esse Cicero asseverat (de fin. 2, 21). Quibus quidem verbis fiducia epicureorum, quae sese nimium exserebat, perstringitur et arrogans Epicuri doctrina, qui philosophum δογματιεῖν καὶ οὐκ ἀπορήσειν contendebat. Etiam vero de Velleio, qui in primo de natura deorum libro epicureorum doctrinam exponit, eadem Cicero observavit 1, 18: fidenter sane, ut solent isti. — Ceterum monendum est Torquati epicureae doctrinae expositionem placidam esse et comem atque magnopere differre a velleianae disputationis malignitate, quam legimus in libris de natura deorum. — Sequitur in altero de finibus libro ciceroniana Epicuri refutatio Hoc quidem loco clementem se esse Cicero professus est (2, 12), interdum tamen subirasci solere. Iam vero ipse Torquatus 1, 14 monuerat, Ciceronem nequaquam odium erga Epicurum aluisse, quamvis non probasset eius doctrinam. Atque in refutatione tulliana vestigia huius animi admodum sunt manifesta; homo omnibus affabilis non mucronibus adversarium profligat, sed lenibus et, ut ita dicam, boni stomachi facetiis, quae ad exemplar εἰρωνείας socraticae sunt effictae. Voce »pueriliter« iam 1, 19 doctrinam Epicuri de declinatione atomorum Cicero perstrinxerat; in secundo vero libro irridet eius Κυρίας δόξας, quibus »oracula sapientiae« edidisse dicebatur (2, 20), castigat eius divisiones neglegentes (26), confusum dicendi genus (confuse loquitur 27), raro tamen acerbioribus utitur verbis, ut 21: dicit absurde, 93: iam id ipsum absurdum, 34: summae mihi videtur inscitiae. — Quae porro in tertio libro a Catone ex mente stoicorum proferuntur perinde atque ea, quibus in quarto libro Cicero stoicorum placita refutare conatur, fere aculeis carent. Cato etenim satis ieiunam dissertationem exhibuit atque adversarios silentio praeteriit (exceptis 3 § 30 et 31); Cicero autem verecundia se et pudore praepeditum

esse asseveravit, quominus cum stoicis acriter decertaret. »Non mehercule« inquit »soleo temere contra stoicos« (4, 2). Contendit tamen Cicero nihilominus, neque quidquam illos attulisse novi neque gloriosam eorum ostentationem vitio carere. Ad verecundiam vero in castiganda stoicorum secta accessit iudicii defectus, quia Cicero spinosis et contortis stoae conclusiunculis perterritus in doctrinae huius arcana penitus se ingurgitare non est ausus. Ipse quin immo totius disputationis initio ingenue professus est: ita multa dicunt, quae vix intellegam (4, 2). — Expletur denique Ciceronis tractatus iis quae M. Piso de academiae et peripateticorum doctrina in quinto libro protulit.

In Tusculanis disputationibus exhibuit Cicero non tam severas de philosophia dissertationes, quam potius declamationes — hac enim appellatione ipse utitur 1, 7 — in quibus leviore armatura cum variarum sectarum asseclis in certamem descendit. Itaque »homunculus unus e multis« (1, 17), [1]) non cathedrarii philosophi, sed potius simplicis veritatis investigatoris personam induit, de iis rebus, quae praecipue ad beate vivendum essent necessariae, solute sermocinantis. Cum vero res ad vitam et mores spectantes hic disceptarentur, aequum erat, sermonem imprimis ad eos philosophos delabi, a quibus vitae beatae condiciones pervestigabantur, quosque, cum a Platone et Socrate dissidere ausi essent, plebeios philosophos nuncupare Cicero non dubitavit (1, 55). Cum stoicis igitur et epicureis praesertim in his libris decertandum erat Ciceroni. At cum stoicis, quos Cicero »amicos nostros« appellat (1, 78) non tam graves erant dissensus, ut iram Ciceronis excitarent. Movit quidem eius stomachum et risum doctrina stoae de immortalitate ad tempus duratura (1, 77); ceterum in levioribus vitiis castigandis multus erat, utpote qui ratiunculis eorum nimis spinosis et subtilibus (2, 29), contortulis quibusdam et minutis conclusiunculis nec ad sensum permanantibus (2, 42) offenderetur. Disserendi videlicet elegantiam in eorum disputationibus desiderabat laqueosque stoicorum (5, 76), qui tardarent eius disceptationis decursum, fastidiose respuebat; malebat ideo subtiliores eorum definitiones gustare quam potare (5, 13) atque sublevatum se esse arbitrabatur, quandocumque ex illorum scrupulosis cotibus enavigasset oratio (4, 33). Verum tamen

[1]) Cf. in libris de oratore I, 111 et 132, ubi Crassus simili cum affectatione se quasi unum e togatorum numero, unum e multis esse contendit.

uno loco patientiae pertaesus Zenonis ratiunculas »ineptiarum« voce designare non dubitavit (2, 29).

Gravius vero erat Ciceroni cum Epicuro discidium, in quo non de quisquiliis et nodosis argumentandi modis, sed de vitae fundamentis et maximi momenti philosophiae decretis res agebatur. Itaque non est mirum, quod Cicero eum tamquam hominem, »voluptarium« castigavit Tusc. 2, 18 et 3, 40 perinde atque eius enervatas muliebresque sententias 2, 15; quod definitionem voluptatis epicuream impugnans »paucis verbis tria magna peccata« ab Epicuro commissa esse contendit 3, 47. Habebat praeterea Cicero, quae in Epicuri eruditione desideraret (cf. de fin. 1, 26: est enim.... non satis politus iis artibus, quas qui tenent, eruditi appellantur) atque non sine contemptu vocibus, mordacibus designabat eius institutionem (ebullire de fin. 5, 80 — balbutire de div. 1, 5); mirabatur denique, Tusc. 1, 48 nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirarentur eiusque inventori et principi gratias exsultantes agerent eumque venerarentur ut deum. Qua quidem reprehensione Ciceronem ad Lucretii poema respexisse, si quis suspicaretur, eum non ita longe a veritate declinasse putaverim. Attamen, quamvis Cicero respueret Epicuri doctrinam, admiratione viri ipsius delenitus et nativa suavitate commotus emolliebat saepissime criminum acerbitatem laudeque adspersa tamquam remedio iis praemuniendum curabat, ita ut frequentes Epicuri apud Ciceronem mentiones dum legimus fere recordemur illius celeberrimi versus intercalaris

and Brutus is an honourable man

quo Antonius apud Shakespearium invectivae suae venena ficte et simulate mitigavit. Velim etenim hanc locorum seriem animadvertas: De fin. 2, 80. quis illum neget et bonum virum et comem et humanum fuisse?; Tusc. 1, 77 Epicureorum, quos equidem non despicio; ib. 2, 44: venit Epicurus, homo minime malus vel potius vir optimus; ib. 2, 45; hunc ego non possum tantum hominem nihil sapere dicere; ib. 3, 46: video enim ab eo dici multa severe multa praeclare; ib. 5, 26 Epicurum.... qui multa praeclare saepe dicit. — Atque profecto admirandum est, quantopere Cicero in his de Epicuro iudiciis sibi constiterit. Etenim multis annis antequam philosophiae explicandae studio totum se dederet, iam in libris de oratore haec in disputatione Crassi protulit 3, 63—64 de philosophia Epicuri: Nec ulla tamen ei philosophiae fiet iniuria a nobis.... Quare istos sine ulla contumelia dimittamus; sunt enim et boni viri et, quoniam sibi ita viden-

tur, beati. — Si igitur Cicero nonnullos epicureos conquestos esse narrat, quod ipse studiose contra Epicurum diceret (Tusc. 3, 50), profecto non illis querulis fidem dabimus, sed adstipulabimur potius Ciceroni, qui se ab hoc studio abhorrere profitetur atque alio loco (de fin. 1, 14) id sibi Torquatum testificantem facit: quid sit, quod Epicurum nostrum non tu quidem oderis, ut fere faciunt, qui ab eo dissentiunt, sed certe non probes...

Licet igitur Cicero respuerit et refutare conatus sit Epicuri doctrinam, abstinuisse eum a contumeliosis invectivis probavimus; nusquam fere asperius ursit adversarium, sed eleganti et vernacula festivitate irrisit potius eius doctrinas. Prorsus autem diversa ratione in orationibus Epicuri asseclas romanos Ciceronem esse persecutum, imprimis quidem in violentissima in Pisonem oratione conspicuum est. Ubi e. g. 16, 37 talia legimus: confer te nunc, Epicure noster, ex hara producte, non ex schola. Usus est hic videlicet Cicero vocabulis contumeliosis, quae ad pulverem forensem facerent, nequaquam autem ad aequabilem et temperatam disputationem; at Ciceronem huius discriminis bene sibi conscium fuisse, iis quae de off. 1, 3 disseruit, accuratius edocemur. Adnotatione tamen dignum est, Ciceronem pro sua consueta humanitate etiam in oratione in Pisonem epicureum Pisonis magistrum virum appellasse humanum (Pis. 68).

De natura deorum imprimis inter epicureos et stoicos grave certamen exarsit, quorum illi deos securum aevum agere contendebant, cum stoici eos rebus humanis consulere asseverarent. Cicero igitur in dialogo, quo hanc quaestionem tractavit, denuo diversarum sectarum asseclas in aciem produxit atque praecipuas quidem partes Velleio epicureo et Lucilio Balbo stoico assignavit, dum Cottae academico personam hominis imposuit, qui inter duas adversariorum doctrinas medium teneret locum et post multas dubitationes tandem nihil certi de hac materia proferri posse affirmaret. — Itaque Velleius in primo libro licentiam epicureorum imitatus »fidenter« opiniones suas exposuit et omnes fere philosophos ex more suae scholae male tractavit. Nam maledicentiam et dicacitatem in usu Epicuri eiusque discipulorum fuisse cum homines aliis doctrinis addictos recenserent, nota est res et multis testimoniis comprobata [1]). Ne miremur igitur, quod Velleius asperrime cum adversariis luctatur, Cleanthem »quasi delirantem« docuisse 1, 37 affirmat, ultraque progressus

[1]) Cf. Zeller, Philosophie der Griechen[3] III, 1, 471.

philosophorum iudicia delirantium somnia 1, 42 nuncupavit. Quas tamen contumelias Cotta inultas relinqui non est passus, quamvis »comiter, ut solebat« [1]) 1, 57 adversarium refutare statuisset. Itaque epicureos in controversiis »impudenter resistere« (1, 69) affirmat seque moleste ferre, quod tanta ingenia »in tam leves, ne dicam, in tam ineptas sententias« incidant (1, 59). Quin immo licentia maledica epicureorum, de qua fusius egit 1, 93, exacerbatus, doctrinas eorum scholae somnia, eorum opiniones commenticias vix dignas lucubratione anicularum appellavit (1, 93 et 94). — Academica vero disputatione absoluta etiam acrius in Ciceronis libro secundo colluctatus est cum epicureis Balbus stoicus, qui convicia epicureorum modo exaudita regessit et vitia eorum diserte notavit. »Vestra enim solum, inquit, legitis, vestra amatis, ceteros causa incognita condemnatis« (2, 73). Porro in iis quae sequuntur (2, 74) epicureis obicit Balbus, quod sale prorsus careant et acerrime aggreditur ipsum Epicurum »qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore«. Quae quidem licet acerba esse concedamus, tamen longe ea abhorrent a vulgaribus rixis, quae saepiuscule certamina philosophorum turbabant. Aeternam videlicet pugnam inter stoicos et epicureos hoc modo Cicero adumbrare conatus est.

Bellum autem quodammodo domesticum, vel potius, ut ita dicam, fraternum narratur in libris de divinatione, in quibus tractatur controversia, quae Ciceroni imprimis cordi erat et magis fortasse, quam aliae philosophorum litigationes, animum eius commovebat. Universam enimvero divinationem neque minus haruspicum portenta et responsa augur Cicero omnibus viribus atque opibus explodere conatus est. Descendit autem hic Cicero in certamen cum Quinto fratre, qui cum in rebus publicis, tum in religionis causa temporis acti et obsoletae antiquitatis laudator et defensor fuisse narratur. Cum vero insuper eum ad irascendum pronum aequales traderent, aequum erat sermonem paullo violentiorem ei a fratre tribui. Itaque Epicurum et epicureos gravi invidia persequitur in priore de divinatione libro atque de Epicuro, qui divinationi obloquebatur, contendit 1, 62: sentit autem nihil unquam elegans, nihil decorum; alio vero loco 1, 87 in descriptione virtutis epicurea turpitudinem inesse dicit. Eodem denique odio commotus

[1]) Haec locutio familiaris fuisse Ciceroni videtur, nam eadem verba deprehendimus de or. 1, 35: tum Scaevola comiter ut solebat.

Sisennae romano Epicuri asseclae exprobrat 1, 99, quod »insolenter« disputaverit, somniis credi non oportere. — Similem vero animum spirat liber alter, in quo habemus Marci Ciceronis divinationis refutationem. Adversarium tamen alium Marcus depugnandum sibi proposuit; nam cum stoici praecipuum divinationis patrocinium suscepissent, contra eorum doctrinam necesse erat argumenta exquirere et proferre. Partim igitur cavillatione et iocis, partim vero severioribus reprehensionibus rem absolvere Cicero constituit. Pudere se ait Chrysippi, Antipatri, Posidonii, quod tales ineptias non detrectaverint, 2, 35. Alio vero loco (2, 118) his verbis profecto Varrone vel quovis saturarum scriptore dignis invehitur in adversarios: »sed nescio quo modo isti philosophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur, quam se non ineptos«; cui iudicio additur tandem (119) tamquam ἐπιφώνημα: sed nescio quomodo nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. — Verum enimvero magis adhuc contumeliosis probris obruuntur divinationis ministri, Chaldaei, in quorum praedictionibus Cicero »delirationem incredibilem« (90), immo »dementiam« (94) deprehendi posse opinatur.

Affinis denique animositas in fragmento ciceroniano de fato est conspicua, quia videlicet hic liber arcto vinculo cum libris de divinatione conexus ad similes pertinebat quaestiones, quae a stoicis et Epicuro perperam iudicio Ciceronis explicatae bilem eius movebant. In utramque igitur partem necesse erat impugnare adversariorum opiniones. Atque stoicos Cicero aggressus ne Posidonio quidem pepercit, de quo haec leguntur § 5: quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur; sunt quidem absurda. — Postea vero »Chrysippi laqueos« (7) excutere conatus est. Cf. etiam § 16. Epicuream denique doctrinam impudentiae arguit atque epicureis »licentiam et miserabilem inscientiam disserendi« imputare non dubitavit (§ 37—38).

Haec fere sunt, quae in libellis Ciceronis ad philosophiam pertinentibus adnotatione esse digna censuerimus. Atque omnibus quos laudavimus locis excussis nullam fere dubitationem relinqui arbitror, quin Cicero leges humanitatis a sese ipso sancitas in his disputationibus servaverit. Ubi quidem Cicero alios loquentes fecit, indolem scholarum, quarum asseclas producit, adumbrare conatur, summopere tamen consuluit, ne contentiones in vulgares rixas degenerarent, quarum specimen in fragmento Academicorum ab Augustino servato exhibuit. Ubi vero ipse opiniones suas protulit, item ab eo cautum

est, ne contentionis quam veritatis cupidior esse videretur. Vehementius quidem luctatus est in libris de divinatione et de fato, quia hic causam, quae ei imprimis cordi erat, tuebatur neque solum cum philosophis sed etiam cum circumscriptorum fraudibus certandum erat. Exceptis tamen exemplis, quae attulimus, in reliquis dissertationum partibus illud quietum disputandi genus dominatur, quod philosophos unice decere Cicero saepius professus est.

Nescio vero — ut iam ad libros rhetoricos transgrediamur — an maiore adhuc elegantia libri de oratore sint imbuti. Nam quae a Cicerone colloquiorum humanitas et venustas laudatur, ea profecto ita in his dialogis expressa est, ut proxime ad perfectionem accedat platonicam. Attamen, si in laudibus et blanditiis, quibus colloquii participes invicem adspergunt, exaggerationem quandam deprehendi posse statues, ex qua satietas aurium animorumque oriatur, equidem non repugnabo; nam re vera cum vocibus e. g. divinitus et divinitas 2, 127; 2, 362; 3, 4 Antonii et Crassi doctrina atque eloquentia celebretur, necesse est concedamus, Ciceronem in his libris conscribendis moderationem parum observasse. Quos nihilominus cum urbanitate eximia sermonis tum argumenti ubertate palmam inter dialogos Ciceronis tulisse maxima pars virorum eruditorum consentit. — At nobis potius castigationes, quam laudes recensere in animo est. Castigandi vero ampla occasio in libris, qui inscribuntur Brutus et Orator, scriptori sese praebere poterat quippe cum in iis non solum, quae de arte rhetorica censeret, explicavisset, sed etiam iudicia de viris protulisset, qui genus ipsius eloquentiae vituperare solerent. Qua quidem in re clementia egregia nequaquam eum defecit. Licet enim attici, qui dicebantur, oratores Ciceroni languorem quendam et nimiam abundantiam obiectassent, licet eius genus dicendi ludibrio habuissent, Cicero tamen in impugnanda hac oratorum secta lenem se praestitit adversarium, a conviciis et contumeliis fere abstinuit leporeque magis eos elevare, quam concertatione frangere maluit. Irridet quidem Brut. 64 eorum tenuitatem, arguit eos inscitiae ib. 69, fusius disserit ib. 184 e. q. s. de populi iudiciis, qui palmam deferre soleat non siccis neque ieiunis, sed ardentioribus potius et copiosis; attamen nihil contumeliosi neque asperi hic invenies. Quae porro uno tenore ibid. 283—291 de oratoribus illis atticis proferuntur, in iis vitia eorum suavi et temperata perstringuntur reprehensione. Acrius fortasse, sed non nimis vehementer

in eos invectus est Cicero in libello, qui orator inscribitur, nam hic (23) sermones imperitos eis exprobrat, praeterea (31) perversitatis incusat homines, qui frugibus inventis glande vescantur. Quamvis autem Cicero obiecisset »atticis«, quod ossa solum non sanguinem Graecorum imitarentur (Brut. 68) atque opinione auditorum, qui eos deserere solerent, suum de iis iudicium firmari contendisset (Brut. 289), nulla tamen convicia vituperationem eius inquinarunt, ita ut acerbissimos dicere possis verborum aculeos, quos Cicero postquam atticorum conatus iam elanguerant, tamquam funebrem invectivam in eos intorsit Tusc. 2. 3, ubi haec legimus: cum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle dicerent, unde erat exortum genus Atticorum iis ipsis, qui id sequi se profitebantur ignotum, qui iam conticuerunt paene ab ipso foro irrisi.

Sed redeamus ad librum, qui inscribitur Brutus. Quanta nos hic Cicero oratorum turba obruerit, quomodo etiam »non infantes« et »mediocres« in aciem produxerit, dummodo romanus delectus Graecorum copiis exaequaretur, satis superque notum est. Ut vero existimatio et fama suorum splendore Graecorum ne obumbraretur, indulsisse hic Ciceronem nimiae erga Romanos benignitati nemo negabit. Etenim praeter paucos rabulas, causidicos, clamatores, quos Brut. 223 et in iis quae sequuntur asperius Cicero perstrinxit, reliqui fere omnes disertioribus vel magis temperatis laudibus efferuntur, ita ut tam uberem oratorum proventum Romae exstitisse iure mirari possis. Qua tamen in enumeratione abscessit Cicero uno loco a lenitate in reliquis partibus conspicua. Habemus enim inde a § 210 usque ad § 221 verbosum Ciceronis iudicium de C. Scribonio Curione, qui Ciceronis quamquam maior natu aequalis fuit, utpote qui a. 76 consulatu functus esset, anno vero 53 a. Chr. diem obiisset supremum. Qua in censura primum offendimur eo, quod oratori non ita eximio aestimando spatium tam amplum destinatum sit; quamvis enim Cicero huic particulae generales quasdam sententias de sermone eleganti in aliquot familiis tralaticio inseruerit (210—213), nihilominus ea quae restant copia et verbositate insolenti esse insignia non negabis, praesertim si de summis tantummodo oratoribus, ut de Catone, Antonio, Crasso, Hortensio, fusius Ciceronem disseruisse consideraveris, praestantissimorum aliquot ingenia brevissimis adumbrasse verbis ita ut e. g. de C. Gracco duabus paragraphis (125—126) rem absolve-

ret [1]). Praeterea vero disputatio illa de Curione alias et satis insolitas notas prae se fert. Nam in neminem profecto Ciceronem tanta cum acerbitate invectum esse, nemini tam largum vitiorum indicem impinxisse affirmare ausim. Quarum criminationum nonnullas exscribere operae pretium est, quo res manifesto appareat. Haec igitur Cicero ei exprobrat: litterarum admodum nihil sciebat (210); neminem ex his quidem, qui aliquo in numero fuerunt, cognovi in omni genere honestarum artium tam indoctum, tam rudem (213); nullum ille poetam noverat, nullum legerat oratorem, nullam memoriam antiquitatis collegerat; non publicum ius, non privatum et civile cognoverat (214); cum tardus in cogitando, tum in struendo dissipatus fuit; reliqua duo sunt, agere et meminisse: in utroque cachinnos irridentium commovebat (216). — 216 et 217 illudit Cicero eius motus et ita pergit: memoria autem ita fuit nulla, ut aliquotiens tria cum proposuisset, aut quartum adderet aut tertium quaereret. — Sequuntur exempla huius vitii insigni cum malignitate proposita, quibus porro haec verba adduntur (218): sed nihil turpius quod etiam in scriptis obliviscebatur, quid paulo ante posuisset. — Haec autem criminatio denuo exemplis illustratur, quibus enarratis Cicero exclamat (219): quid autem stultius, quam e. q. s.... sed ita totus errat.... — Iam quidem ex allatis tullianae aestimationis frustis abunde acerbitas huius disputationis elucet; quin immo contendere ausim, eiusmodi acrimoniam cum a ceteris Ciceronis iudiciis, tum a libelli, qui Brutus inscriptus sit, indole magnopere esse alienam. Quod si in causam huius vehementiae inquisiverimus, fortasse ex rationibus, quae inter Ciceronem et Curionem intercesserunt, explicationem plausibilem eruisse continget. Constat enim, post clodianum sacrilegium, quod a. 62 exeunte commissum est, graves inter Ciceronem et illum Curionem exarsisse inimicitias, postquam Curio tamquam patronus Clodii defen-

[1]) Operae pretium est inspicere, quomodo Cicero aequales Curionis tractaverit, in paragrapho 182, quae tamquam dispositio et titulus sequenti disputationi praemittttur, enumeratos. Legimus ibi: »Isdem fere temporibus.... aequales propemodum fuerunt C. Cotta P. Sulpicius Q. Varius Cn. Pomponius C. Curio L. Fufius M. Drusus P. Antistius«. — Ex his igitur Varius et Pomponius 221 paucis verbis describuntur, item Fufius et Drusus 222, Antistius denique 226. Qui inter eos facile primas tulerunt, Cotta et Sulpicius coniuncti tractantur 201—208; 210 denique haec legimus: »erant tamen quibus videretur illius aetatis tertius Curio«, quorum quidem opinionem Cicero fusius (210—221) refutare conatus est.

sionem suscepisset. Qua quidem iniuria Cicero offensus et lacessitus responsum in Clodium et Curionem perscripsit atque hac ficta contione adversariis convicia regessit. Licet vero in fragmentis eius quae diem nostrum tulerunt, nemo fere nisi Clodius a Cicerone laceretur, dubitari nequit, quin Curioni aequa portio contumeliarum evenerit. Scholiasta enim Bobiensis diserte id testatur his verbis: visum Ciceroni est hanc orationem conscribere plenam sine dubio et asperitatis et facetiarum, quibus mores utriusque proscindit et de singulorum vitiis quam potest acerbissime loquitur. — Aliunde vero (ad Att. 3, 12, 2) comperimus Ciceronem hanc ficticiam orationem iratum conscripsisse et quidem neglegentius quam ceteras, quia libellum foras emittere nequaquam voluisset vixque putasset esse emanaturum. Quod quidem paullo secus evenit; pro certo tamen affirmare possumus, nunquam illam invectivam ita innotuisse, quam reliquas orationes, a Cicerone ipso editas. Quibus rebus consideratis equidem minime dubitaverim, quin ex illo libello famoso Ciceronis frustula [1]) quaedam in censuram Curionis, quae in Bruto legatur, ab ipso Cicerone translata adhuc nobis praesto sint idque eo fidentius asseverare ausim, quod in illa particula libri de claris oratoribus color quidam oratorius conspicuus est, cum frequentissimis anaphoris tum acerbitate forensi insignis. — Ceterum ipse Cicero conscius sibi fuisse videtur, se in illo amplissimo de Curione excursu longius quam par esset evagatum esse, utpote qui in ipsa calce disputationis (220) sese

---

[1]) Frustula dico, quia nequaquam me fugit, aliquot crimina, quae Cicero Curioni obiecisset, ad res quae post annum 61 vel potius post consulatum Caesaris (a. 59) evenissent spectare. Nam irrisit quoque hic Cicero (Brut. 218—219) errores Curionis in criminoso dialogo in Caesarem perscripto commissos. — Ceterum monendum est, in laudibus parcissimis, quae in Bruto Curioni tribuantur (cf. 210: latine non pessume loquebatur; 220: orator.... numerabatur propter verborum bonitatem et expeditam et profluentem quodam modo celeritatem) consentire illum libellum cum antiquiore Curionis censura ab Antonio in libris de oratore 2, 96 prolata. Ubi quidem haec legimus: qui (scil. Curio) tamen verborum gravitate et elegantia et copia suam quandam expressit quasi formam figuramque dicendi. Cf. Brut. 220: quod habet tantam vim, ut solum sine aliis in Curione speciem oratoris alicuius effecerit. — At dum in libris de oratore a. 55 conscriptis nulla castigatione adspersa laus haec imminuitur, aliter prorsus res se habet in Bruto. Nimirum inter a. 55 et 46 intercessit a. 53 Curionis obitus. In Bruto igitur Cicero tartarei quodammodo iudicis personam induit atque non solum alia Curionis crimina, sed etiam iniurias, quas ipse propter eius maledicentiam perpessus erat, vindicare statuit.

quodammodo in ordinem cogeret et ita commoneret: sed ad instituta redeamus.

Quoniam vero semel disputatio nostra dialogis relictis ad alios tractatus Ciceronis devenit, liceat hanc viam longius persequi et libellum, qui Ciceroni iuvenili aetate ex codicillis excidit, scilicet libros rhetoricos, de inventione vulgo nuncupatos, perlustrare. Quo in tractatu insolitas et a reliquorum librorum usu discrepantes locutiones, ut aliorum opiniones refelleret, Cicero usurpavit. Ita quidem 1 § 8 legimus haec: nam quibus in rebus summa ingenia philosophorum plurimo cum labore consumpta intellegimus, eas sic ut aliquas parvas res oratori attribuere magna amentia videtur. Ibid. 1, 12 Hermagorae error ita exprobratur: quod eius ut nos putamus non mediocre peccatum reprehendendum videtur.... Ibid. 1, 12 haec leguntur: nullum dicere causae esse genus, cum causas esse multas dicat et in eas praecepta det, amentia est. — Atque eiusmodi locutiones asperas scriptori familiares fuisse ex aliis quoque exemplis manifesto apparet, ut 1, 69 summam igitur amentiam esse existimabat....; 1, 71 summa igitur amentia est in eorum fide spem habere...; cf. eadem 1, 73; 2, 27 summae fuisse amentiae....; 2, 120 amentiam igitur fuisse....; 2, 134 amentiam esse eius rationem, qui peccarit potius quam legis ipsius verba cognoscere; 2, 136 nam summa impudentia sit eum, qui contra quam scriptum sit, aliquid probare velit, non aequitatis praesidio id facere conari. — Quorum locorum ad rem nostram ii imprimis pertinent, quibus opiniones virorum doctorum refutantur. Sive vero eorum asperitatem ex iuvenili Ciceronis ardore, qui nondum deferbuerit, sive ex exemplari, ex quo hauserit, derivabis, monitum te esse velim, eiusmodi rusticitatem apud scriptores parum subtilis palati non ita raro deprehendi posse.

Homines quidem urbanos et vellicavit saepius et elegantias eorum respuit non sine contemptu Varro Reatinus. Hic igitur in libris de r. r. 1, 2, 8 talia ausus est: quorum si alterutrum decolat et nihilo minus quis vult colere, mente est captus adque adgnatos et gentiles est deducendus [1]). Quodsi horum verborum agrestem asperitatem eo

[1]) Vide sis similem locum apud Horatium in Sat. 2, 3, 217, ubi poeta varia genera insaniae recenset.

interdicto huic omne adimat ius
Praetor et ad sanos abeat tutela propinquos.

fortasse excusare possis, quod de agri cultura agatur et homines rustici doceantur, id animadvertas velim, etiam in opere de lingua latina iis locis quibus Varro ineptas sua opinione aliorum sententias refelleret saporem quendam rusticum verbis esse admixtum. Itaque in ea operis parte, qua de anomalia et analogia tractatur, talia invenimus: 8, 17, 33: quas si quis servet analogias, pro insano sit reprehendendus; 8, 21, 41: quare quoniam ubi similitudo esse debeat, nequeant ostendere, impudentes sunt, qui dicant esse analogias; 2, 32, 45: quod aiunt, cum in maiore parte orationis non sit similitudo, non esse analogian, dupliciter stulte dicunt; 9, 49, 83 stulte quaerunt. Cf. etiam 9, 31, 43; 9, 40, 66; 9, 55, 96; 9, 58, 101.

Ultimo denique loco Lucretium poetam perlustremus, qui quidem veritatis strenuus vindex minus certe curavit urbanitatem atque in hominum odia incurrere nequaquam dubitavit. Hic igitur aliorum errores notaturus quasi una forma percussas locutiones usquequaque per totum fere poema inculcavit. Cf. 1, 637:

magno opere a vera lapsi ratione videntur

et prorsus similia 1, 711; 845; 880; 2, 176; 645; 5, 23; 406; 6, 767; 853. Paullo differunt hi versus:

2, 82:

avius a vera longe ratione vagaris

cuius similes sunt 2, 229; 740.

3, 105:

magno opere in quo mi diversi errare videntur.

3, 354:

vel manifestas res contra verasque repugnat.

3, 754:

illud enim falsa fertur ratione quod aiunt.

Praeterea vero poeta aliis vocibus falsas opiniones castigavit, ut

3, 777:

....deridiculum esse videtur

et aliquotiens hac acidiore locutione:

3, 802:

quippe etenim mortale aeterno iungere et una
consentire putare et fungi mutua posse
desiperest.

5, 164:

cetera de genere hoc adfingere et addere, Memmi, desiperest.

5, 1041:

proinde putare aliquem tum nomina distribuisse desiperest;

quibus exemplis adiungere non dubitarim 3, 361, ubi ex coniectura virorum doctorum pro difficilest scribendum est desiperest[1]). In libro primo denique, ubi Lucretius antiquiorum epicureorum more, ex quibus Diogenem Oenoanda oriundum nominasse sufficiat, Heraclitum vehementer impugnat, acerbiores voces ei exciderunt; nam 1, 692 legimus

quod facit hic idem, perdelirum esse videtur

atque brevi post v. 698:

quod mihi cum vanum tum delirum esse videtur.

Tota denique illa in Heraclitum invectiva 1, 704 contumeliosis profecto verbis concluditur

aequa videtur enim dementia dicere utrumque.

Haec igitur apposuimus vel potius ciceronianis sermonibus opposuimus, ut comparatione facta eximia Ciceronis urbanitas eo clarius eniteret. Non fugiebat quidem eum, veritatem disputationibus limari et ex dissensu saepius emergere. Attamen sine dubio hanc est amplexus opinionem, quam ex ipsius mente in libro de fin. 1, 28 Torquatus protulit: neque enim disputari sine reprehensione nec cum iracundia et pertinacia recte disputari potest. — Asperitatem igitur prorsus fere Cicero exclusit a suis libris, aculeos autem ita mitigavit, ut vix quemquam laedere possent. Qua quidem in re a partibus Platonis Ciceronem stetisse, ex iis, quae in Politeia 7, 17 disputantur conici potest. Adstipulatus est autem Ciceroni scriptor gallicus celeberrimus, Michael Montaigne, qui aureas observationes de disputandi arte (de l'art de conferer) promulgavit, quibus, cum in conviciatores invectus esset (cet aultre s'arme de pures injures et cherche une querelle d'Allemaigne), moderationem diserte commendavit: L'obstination et ardeur d'opinion est la plus seure preuve de bestise. — Non defuerunt tamen qui in nimia lenitate inesse

[1]) Huius loci Leo Sternbach amicissime me admonuit.

levitatem opinarentur atque inconstantiam iudicii, ex quibus gravissima damna litterarum enasci possent. Ne multos enumerem sufficiat nominasse Graecum Polybium, Romanum Asinium Pollionem »cuius asperum et nimis iratum iudicium« complures scriptores sunt perpessi, ex Germanis denique Lessingium, qui cum Klotzio et aliis summa cum acerbitate decertavit.

Cracoviae.

Quaestiones papyrologae,

maximam partem ad epistulas pertinentes.

Scripsit

Stanislaus Witkowski.

Amici Petri de Bieńkowski humanitati debeo imagines duarum papyrorum Cairenarum (Goodspeedi) et unius papyri Alexandrinae, lucis ope confectas. Quae a me cum textu, quem Goodspeed et Botti dederant quemque ego in epistularum privatarum editione secutus eram, nunc collatae textum a Goodspeedo paucis, a Bottio pluribus locis parum recte esse enodatum docuerunt. Textus Bottii duobus locis gravia menda grammatica praebebat, quae grammaticis verae cruces exstiterant; qui loci cum imaginibus photographis collati sermonem epistularum mendis illis plane carere ostenderunt. In iis, quae sequuntur, habes veras papyrorum illarum scripturas.

1. Pap. Goodspeed 3.

(Ptolemaeus cum Achille somnium communicat).

Asservatur hodie in museo antiquitatum Caireno. Repetita est a me in Epistularum privatarum graecarum editione altera p. 46 (nr. 30).

L. 1. Voces illae tenebrarum plenae με[τ]ὰ τὸ δεξαι a sequentibus verbis Πτολεμαῖος Ἀχιλλεῖ χαίρειν unius lineae intervallo seiunctae sunt. Quae res docet verba ea cum epistulae exordio nequaquam arcte cohaerere. Scriptura δεξαι est certissima. L. 1 eadem manu est exarata, qua tota epistula.

L. 3. Inter μετὰ τὸ γράψαι et περί dispicere mihi videor ϙοι, quod fugit Goodspeedum.

L. 4. In papyro nihil conspicitur nisi:

[...]ξ[.....] τοῦ

Quae Goodspeed legerat: ἔδο]ξε [μο]ι ν[ῦ]ν περὶ τοῦ, excepto uno

τοῦ plane sunt incerta, cum nihil nisi infimae litterarum particulae serventur. Unius litterae ξ vestigium videtur certum. μ vocis μοι est dubium. Vestigium litterae ρ (vocis περί, a Goodspeedo suppletae) non video.

L. 5. ὁράματος certum.

L. 13. Πετεῖμούθιος potius in imagine video quam Τετειμούθιος.

L. 16. Videtur ενεγε (minus probabile ενεγε); sequitur prorsus incerta littera (σ? τ? π? στ?) et ι, postea lacuna duarum triumve litterarum et aliquot litterae plane incertae (ρμαμ??). Cogitabam de ἐνέπεσον (εἰς ὕπνον), at ultima pars huius vocis ad vestigia parum quadrare videtur; melius quadraret ἐνέπεσα, sed hanc formam, quamquam a sermone communi haud alienam, hic introducere non audeo.

Collationi huius papyri liceat nonnulla, quae ad eam explicandam spectant, subicere. Ac primum de initio papyri μετὰ τὸ δέξαι tractabo.

1. Obscura verba με[τ]ὰ τὸ δέξαι ita fortasse explicari possunt. Sunt initium epistulae, ad finem non perductae, quod verbis l. 3 μετὰ τὸ γράψαι plane respondet. Ptolemaeus epistulam scribere incipiens aut μετὰ τὸ δεξαι pro μετὰ τὸ γράψαι errore exaravit aut vero μετὰ τὸ δεῖξαι scribere volens mendose μετὰ τὸ δεξαι scripsit. Errore conspecto ad novam epistulam scribendam aggreditur, particulam papyri, quam litteris impleverat, postea abrupturus. (Fortasse propter hanc causam in parte postica ordine inverso papyrum complet). Mendosum initium postea abrumpere oblitus est aut, quod probabilius videtur, totam epistulam de hoc exemplari in novum exemplar descripsit, prius domi relicturus, novum missurus. Utrum ante μετὰ τὸ δεξαι integra linea cum sollemni formula Πτολεμαῖος Ἀχιλλεῖ χαίρειν interciderit, ex imagine phototypica diiudicari nequit. Vestigia quidem litterarum super verba μετὰ τὸ δεξαι comparent nulla. Iam si δεξαι pro δεῖξαι Ptolemaeus scripsit, δεῖξαι tamquam synonymum vocis γράψαι usurpavit, haec scribere volens: μετὰ τὸ δεῖξαί σοι [1]). Verba μετὰ τὸ γράψαι σοι περὶ τοῦ ad epistulam quandam, quae ante hanc missa est, spectare liquet. Fortasse etiam epistulam Ptolemaeus ideo abrupit, quod una epistula nuper ad Achillem missa huic alteri initio solitam salutandi formulam praemittere supervacaneum habuit,

[1]) In epistula voces nusquam corriguntur, unde intellegi possit Ptolemaeum ne hoc quidem mendum corrigere voluisse et novam epistulam incipere maluisse.

alteram epistulam tamquam prioris supplementum missurus, postea tamen mori sollemni indulgens etiam alteri salutis formulam praemittere constituit. Re vera in hac epistula nihil aliud continetur nisi somnii descriptio, quam Ptolemaeus priori epistulae inserere oblitus nunc peculiari epistula mittit, rem Achilli gravissimam esse ratus.

Explicationem supra propositam si quis non probat, δέξαι pro imperativo habere (nimirum Achillem Ptolemaeus alloqueretur) potest. Vix est δέξαι forma barbara pro δέξασθαι (Crönert [Wesselyi Stud. z. Pal. IV p. 96] vertebat: 'accepta (epistula tua) (hoc scripsi').

Explicatio mea, etiamsi verum non videat, fortasse aliis viam ad quaestionem illam difficillimam solvendam patefaciet.

De Ptolemaei et Achillis origine.

Ptolemaeus Achilli somnium aegyptio sermone enarrat, ut Achilles descriptionem eius accurate intellegat (l. 9). Aut igitur erat Achilles originis aegyptiae et graecam linguam parum sciebat aut, si Achilles est Graecus, Ptolemaeus aegyptiae linguae peritior est quam graecae, nimirum utpote homo originis aegyptiae. Parum videtur probabile utrumque hominem, et Ptolemaeum et Achillem, fuisse Aegyptium, tum enim sine dubio totam epistulam Ptolemaeus aegyptio sermone scripsisset. Momentum faciunt in re disceptanda verba: ὅπως ἀκριβῶς εἰδῇς. Ex his verbis sequitur potius Achillem quam Ptolemaeum esse Aegyptium. Sine dubio possunt haec verba etiam significare: 'ut bene intellegas, sc. quia linguae graecae parum sum peritus et aegyptia rem clarius exponam', at prior interpretatio mea opinione praeferenda est. Contra eam pugnare videtur color somnii aegyptiacus (deus Psais, Nebwotis, Taynchis cett.), magis ad aegyptiam quam ad graecam Ptolemaei originem quadrans; at fortasse Ptolemaeus matrem habuit aegyptiam aut Aegyptiam nupsit, in universum certo cum Aegyptiis commercium frequens habet. Epistulas graece scribere solet: hic somnium demotice narrat, fortasse hanc ob causam. In somnio personae illae aegyptiae sine dubio aegyptio sermone loqui ei visae sunt; iam in re, quae Achilli est summa, fidei consulens verba in somnio audita mutare noluit; quod fecisset, si graece ea reddidisset.

Etiam in ipso somnio de matrimonio mixto graeco-aegyptio sermo fit (Ptolemaeus, persona in somnio commemorata, filiae aegyptium nomen dederat. Cf. Wilcken ad l. et Chrest. nr. 51, ubi aliud exemplum eiusmodi matrimonii habes).

Aliter de origine Ptolemaei et Achillis iudicat Wilcken (Chrest. prolegomena huius epistulae). Qui vir doctus utrumque hominem Graecum esse credit, imprimis nominibus eorum graecis (praecipue Achillis) innisus, quae s. III. cum origine hominis consentire soleant. Mihi quidem Achillis nomen epicum ad aegyptiam originem hominis bene quadrare videtur; Graeci illius aevi eiusmodi nomen habere non solent. Sic filius Paotis habet priscum nomen Acusilai (Epist. priv. Nr. 56, 8), (fortasse etiam Anicetus ib. l. 57 est Aegyptius), Menchis frater a Musis nomen accepit (Musaeus, Nr. 53, 1), inter Aegyptios Nr. 42, 8 homo iocoso nomine Cottabus enumeratur, sine dubio et ipse aegyptius, (servus Nr. 45, 5 Pollux audit). (Disputatio de nominibus hominum in epistulis ceterisque papyris commemoratorum vehementer desideratur).

Somnia non solum ab Aegyptiis, ut Wilcken in opere suo Chrestomathie, quod laudibus efferre superfluum est, adnotavit, sed etiam a Graecis in Aegypto viventibus gravia habentur et digna, quae litteris mandentur; exemplo sunt somnia Ptolemaei, Glauciae filii. In hac epistula Ptolemaeum Achilli somnium demotice propterea narrare, quod religione ducatur (Wilcken Chrest.), vix crediderim.

Opinione Crönerti papyrus usui ὀνειρομάντεως destinata erat (W. f. kl. Ph. 1903 p. 731), quod plane incertum est; somnii descriptio ideo mittitur, quia somnium Achilli gravissimum esse Ptolemaeus censet.

2. Pap. Goodspeed 4.

Asservatur et ipsa in museo antiquitatum Caireno. Repetita est a me in Epistularum privatarum editione altera p. 94 (nr. 51).

Papyrus haec a Goodspeedo bene est enodata, excepta linea 1, ubi posteriore quidem loco sane vix aliud nomen quam Φ[ι-λο]ξένωι suppleri potest, at priore potius Π̣α̣γ̣κ̣ράτης (minus probabile Πα̣γκράτης) legendum est quam id, quod praebet Goodspeed: Πολ[υ]κράτης (cf. πο l. 12).

3. P. Alexandrina 4.

Asservatur in museo antiquitatum Alexandrino. Edita primum a Bottio (Bull. de la Soc. archéol. d'Alexandrie Nr. 2 p. 67), repetita a me in epistularum privatarum editione altera p. 51 (nr. 33).

L. 2. ἀλλά (certum; Botti falso καλά). Initium fragmenti nobis servati haec fere olim habebat: [ἐπεὶ οὐ μόνον ἐν τούτοις] ἡμῖν ἐνκόπτεις, ἀλλὰ καὶ ἐν το[ῖ]ς λοιπ̣[οῖ]ς κτλ., ἀποδείξομέν σε.

L. 9. μ̣[η]δ̣ε̣ί̣ς (Botti falso οὐδείς).

L. 10. ὠφελήσηι (certum) (Botti perperam ὠφειλήσηι, quae forma falsa, iam in libros de κοινῇ aegyptia tractantes, ut in Mayseri grammaticam p. 345 et 405, illata, ex eis est tollenda).

L. 13. Post διαλογήν potius ης quam ις video (Botti nihil dedit).

L. 14. In imagine dispicio:

ασεξωμι[....]φητη (aut φητᾳι?).

L. 15. εἴλημφεν certissimum (Botti falso εἴλεφεν, quae forma nunc e Mayseri grammatica p. 64 pellenda) [1]. Post εἰλημφεν etiam [δὲ] intercidere potuit. Sequitur παρὰ τοῦ (παρὰ [σ]οῦ Botti).

4. P. Lond. 582.

(Epistula Manreos ad elephantorum venationes spectans).

Papyrum hanc, quae primum a Mahaffio edita est [2] (The Flinders Petrie papyri. Part II 40 a; denuo edita a me in 2. ed. Epist. priv. gr. nr. 24), contuli cum imagine lucis ope confecta. Cum papyrus propter scripturam oblitteratam lectu sit difficillima et, ut omnia recte expediantur, longiore opus sit studio, hic nonnullas tantummodo proferam lectiones, reliquas alii occasioni reservans.

L. 1. Nomen a scribente supra lineam additum, quod editores Ἀτίβει legere solent, positum est non post, sed ante Νεκτενίβι, ita ut prima linea sic potius legenda sit: Μανρῆς Ἀρίβει (sic potius papyrus quam Ατίβει) Νεκτεγ..ι.

L. 5. Ἱέρωνι, quod Wilcken legebat, iam ideo parum probabile videtur, quod inter venatores aegyptiae originis ille solus Graecus esset. Hos scrupulos papyri imago inspecta auget, in ea enim vox mihi in -ραν̣ι exire videtur. Duae primae litterae certo erui nequeunt, prima litterae I simillima est. Esset igitur nomen: I.ρανι.

L. 6. Quod olim conieceram: τοῖς ϛ' [ἄλλοις] πολίταις quodque postea ab aliis receptum est, papyro inspecta nunc suppleri non posse credo, verbum enim ἄλλοις spatium excedere videtur. Accedit quod mea quidem opinione vestigium litterae, quod post τοῖς dispi-

---

[1] Sine dubio etiam ἐξειλεφότι Petrie II 14, 1 b, 2 (III. s. a.) falso est a Mahaffio enodatum.

[2] Papyrus haec melius a Mahaffio est lecta quam multae aliae.

citur, ad τ litterae formam, quam Manres usurpare solet, parum quadrat. Quid sit supplendum, ad tempus ignoro.

L. 19. παρέσονται, quod Smyly legerat quodque iam ob rationem syntacticam suspicionem movebat, est falsum. Papyrus habet certissime: παρεστ-, tum sequitur minus certum ᾳι; legendum est igitur παρέστᾳι, ut iam Mahaffy legerat. (Parum probabile est πάρεστι).

L. 20. In exitu huius lineae idem quod alii video: -ϩια. Erit sine dubio vox πορ]ϩία, quam in editione mea proposueram.

L. 21. In extrema linea video incertum: τυ..ν; ante ν est fortasse ῳ. Wilcken vocem πυρῶν legerat. — Ante hanc vocem duae litterae dispiciuntur, quae Wilcken olim dubitanter μη legerat (nunc in editione sua nihil nisi duo puncta posuit). Mihi quidem vestigia litterarum ι μ esse videntur, sed res est prorsus incerta. Si rectum erui, haberemus fortasse vocem μ(ετρητὰς) compendiose exaratam. Ante eam fuisset olim numerus modiorum, cuius ultima littera ι servaretur.

L. 28. In exordio lineae superiores editores ἐντείνεσθε legerant; ego nihil nisi εν dispicio; post aliquod spatium c vel ε litterae vestigium apparet.

L. 31. φαῶ]φι χ′ dispicere mihi videor (κ′ etiam Wilcken legerat).

Nunc nonnulla, quae in epistula explicatione indigent, tractare placet.

De elephantego submersa.

Manres venatores docet, frumentum Heroonpoli, navem elephantegum ex oppido Berenice esse adventura. Quam rem Wilcken (Chrest. p. 534), qui l. 20 aliquam vocem navem significantem intercidisse putat, ita explicat, ut naves frumentarias in stationem venatoriam nonnisi sub navis elephantegi praesidio navigare esse ausas dicat. At primum observare velim ex epistula non sequi elephantegum eodem quo naves frumentarias tempore in stationem illam meridionalem esse adventuram. Poterant primum naves onerariae (venatores frumenti inopia laborabant), post aliquod tempus demum elephantegus cum novis venatoribus advenire. Manres illas brevi tempore adventuras pollicetur (παρέσται συντόμως), de venatorum vero successoribus, qui sine dubio in elephantego erant navigaturi, scribit: ἑτοιμάζεται ἡ διαδοχή, eos igitur iam paratos esse minime dicit. Sed

etiamsi elephantegum una cum navibus frumentariis esse navigaturam statuas, non eo, quem Wilcken proposuit, modo res est explicanda: communis illa navigatio non securitatis causa fieret. Nos de piratis in mari Rubro illo tempore nihil audimus, classis vero bellica Ptolemaeorum, quae mare Rubrum semper pervagabatur, navigationem satis tutam reddebat [1]). Si frumentum non in elephantego, quae sine elephantis meridiem versus navigabat, sed in peculiaribus navibus onerariis mittitur, hoc aliam causam habet, quam nobis testimonia antiqua explicant.

Agatharchides (ap. Photium, Geogr. gr. min. I ed. C. Müller cap. 83) narrat de naufragiis elephantegorum in mari Rubro scopulis illisarum aut in arenas compactarum. Qui auctor in descriptione sua maris Rubri mentione sinus Immundi (κόλπος Ἀκάθαρτος) et insulae Serpentinae (Ὀφιώδης) facta sic pergit: Μετὰ δὲ ταῦτα τὸ πέλαγος οὕτως ἐστὶ ταπεινόν, ὥστε μήτε πλεῖον δυεῖν ὀργυιῶν ἀναμετρεῖσθαι, καὶ χλωρὸν πάντοθεν, οὐ τῇ φύσει τῶν ὑγρῶν, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ διαφαίνοντος μνίου (musci) τε καὶ φύκους (algae)· ὅθεν καὶ κυνῶν ἔχει θαλαττίων ἀναρίθμητον πλῆθος. Δι' ἣν αἰτίαν ὁ ῥηθεὶς πόρος νηΐ μὲν μακρᾷ καὶ τοῖς ἐπήρεσι πλοίοις (navibus, quae remigio promoventur) γίνεται εὐάρμοστος· ἀκύμων τε γάρ ἐστιν (tempestates ignorat), οὐκ ἐκ πολλοῦ κυλίων τὸν κλύδωνα (quod ex longinquo fluctus non advolvatur) καὶ θήραν ἰχθύων παραδίδωσιν ἄπιστον. Τὸ δὲ περὶ τὰς ἐλεφαντηγοὺς κακὸν πολὺν ἔλεον τοῖς πάσχουσιν ἀπὸ τῶν ὁρώντων ἐκκαλεῖται· τὰ γὰρ πλοῖα τὸ κῦμα ἐξαίφνης ἢ πέτρᾳ περιέθηκεν ἢ πρὸς ἀμμιώδη συνήλασε περιοχὴν (in angustias arenarum) καὶ ἄπορον τὴν σωτηρίαν παρέσχε τοῖς ἐμπλέουσι. Διὸ τὰ μὲν πρῶτα ὀδυρμὸς τοὺς ἐπιπλέοντας συνέχει πολὺς μέν, οὐκ ἀπογινώσκων δὲ τὴν ἀμείνω προσδοκίαν· ἤδη γάρ τινας οὕτως ἀπενεχθέντας σέσωκε πλημμυρὶς (aestus) ὑπολαβοῦσα τοῖς ἀνοιδοῦσιν αἰφνιδίως ἐκ τῆς θαλάττης ὄγκοις (intumescente ex mari fluctu)· ἐπὰν δὲ λήγῃ τὰ τῆς τροφῆς, μυρία μὲν ἀναδέχονται

---

[1]) Narrat quidem Diodorus III 43, 5 de piratis Nabataeis, at piratae hi sine dubio in septentrionali maris Rubri parte, sibi proxima, naves mercatorum adoriebantur; praeterea videtur id, quod Diodorus narrat, ad ultima Ptolemaeorum tempora esse referendum: οἳ (sc. Ναβαταῖοι) — ὕστερον δὲ τῶν ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας βασιλέων πλωτὸν τοῖς ἐμπόροις ποιησάντων τὸν πόρον τοῖς τε ναυαγοῦσιν ἐπετίθεντο καὶ λῃστρικὰ σκάφη κατασκευάζοντες ἐλήστευον τοὺς πλέοντας, μιμούμενοι τὰς ἀγριότητας καὶ παρανομίας τῶν ἐν τῷ Πόντῳ Ταύρων· μετὰ δὲ ταῦτα ληφθέντες ὑπὸ τετρηρικῶν σκαφῶν πελάγιοι προσηκόντως ἐκολάσθησαν.

πάθη, τέλος ἀναλίσκονται πάντες ἢ λιμῷ ἢ (τοῦ λιμοῦ τὸ μακρόχρονον οὐ φέροντες) ξίφει ἢ αὐτῇ θαλάσσῃ σφᾶς αὐτοὺς ἐπιρρίπτοντες.

Fusius de iisdem rebus exponit Diodorus III 40, 3 sqq.; quam descriptionem hic repetere liceat, cum nobis naufragiorum in mari Rubro accidentium causas bene illustret. Diodori narratio redit ad Agatharchidem, multis locis ex illo ad verbum expressa. ἥ τε γὰρ ἤπειρος ταπεινὴ καθορᾶται, μηδαμόθεν ἀναστήματος (collis) ὑπερκειμένου, ἥ τε θάλαττα τεναγώδης οὖσα (palustris) τὸ βάθος οὐ πλέον εὑρίσκεται τριῶν ὀργυιῶν [1]), καὶ τῇ χρόᾳ παντελῶς ὑπάρχει χλωρά. — — τοῖς μὲν οὖν ἐπικώποις τῶν νεῶν εὔθετός ἐστιν (opportunus) ὁ τόπος, κλύδωνα μὲν οὐκ ἐκ πολλοῦ κυλίων διαστήματος, θήραν δ' ἰχθύων ἄπλατον παρεχόμενος· αἱ δὲ τοὺς ἐλέφαντας διάγουσαι [2]), διὰ τὰ βάρη βαθύπλοι καθεστῶσαι καὶ ταῖς κατασκευαῖς ἐμβριθεῖς (structurae gravitate), μεγάλους καὶ δεινοὺς ἐπιφέρουσι κινδύνους τοῖς ἐν αὐταῖς πλέουσι. διάρσει γὰρ ἰσχίων (intensis velis) θέουσαι καὶ διὰ τὴν τῶν πνευμάτων βίαν πολλάκις νυκτὸς ὠθούμεναι, ὁτὲ μὲν πέτραις προσπεσοῦσαι ναυαγοῦσι, ποτὲ δ' εἰς τεναγώδεις ἰσθμιοὺς ἐμπίπτουσιν· οἱ δὲ ναῦται παρακαταβῆναι (exscendere) μὲν ἀδυνατοῦσι διὰ τὸ πλέον εἶναι τὸ βάθος ἀνδρομήκους, διὰ δὲ τῶν κοντῶν τῷ σκάφει βοηθοῦντες ὅταν μηδὲν ἀνύωσιν, ἐκβάλλουσιν ἅπαντα πλὴν τῆς τροφῆς· οὐδ' οὕτω δὲ τῆς ἀποστροφῆς (salutis) τυγχάνοντες εἰς μεγάλην ἀπορίαν ἐμπίπτουσι διὰ τὸ μήτε νῆσον μήτ' ἄκραν ἠπείρου μήτε ναῦν ἑτέραν πλησίον ὑπάρχουσαν ὁρᾶσθαι· ἄξενοι γὰρ παντελῶς οἱ τόποι καὶ σπανίους ἔχοντες τοὺς ναυσὶ διακομιζομένους· χωρὶς δὲ τούτων τῶν κακῶν ὁ κλύδων ἐν ἀκαρεῖ (brevissimo) χρόνῳ τῷ κύτει (alveus) τῆς νεὼς τοσοῦτο πλῆθος ἄμμου προσβάλλει καὶ συσσωρεύει (accumulat) παραδόξως, ὥστε τὸν κύκλῳ τόπον περιχώννυσθαι (magni exsistant aggeres) καὶ τὸ σκάφος ὥσπερ ἐπίτηδες (ceu data opera) ἐνδεσμεύεσθαι (inhaerescat) τῇ χέρσῳ· οἱ δὲ τούτῳ τῷ συμπτώματι περιπεσόντες τὸ μὲν πρῶτον μετρίως ὀδύρονται πρὸς κωφὴν ἐρημίαν, οὐ παντελῶς μὲν ἀπεγνωκότες εἰς τέλος τὴν σωτηρίαν· πολλάκις γὰρ τοῖς τοιούτοις ἐπιφανεὶς ὁ τῆς πλημμυρίδος κλύδων ἐξῆρεν εἰς ὕψος καὶ τοὺς ἐσχάτως κινδυνεύοντας ὥσπερεὶ θεὸς ἐπιφανεὶς διεφύλαξεν· ὅταν δὲ ἀπὸ μὲν τῶν θεῶν ἡ προειρημένη μὴ πα-

[1]) Mare his regionibus parum esse profundum etiam Strabo 770 testatur: (συμβαίνει) καὶ τὸ πέλαγος ταπεινὸν εἶναι σχεδόν τι καὶ ἐπὶ δύο ὀργυιάς.

[2]) Vox ἐλεφαντηγός altera parte II. a. Chr. saeculi etiamtum in usu fuit, apud Agatharchidem enim occurrit; Diodorus I. a. Chr. saeculo Agatharchidis locum exprimens vocem iam repudiat et vocibus ἡ τοὺς ἐλέφαντας διάγουσα (sc. ναῦς) circumscribit.

ρακολουθήσῃ βοήθεια, τὰ δὲ τῆς τροφῆς λίπῃ, τοὺς μὲν ἀσθενεστέρους οἱ κατισχύοντες ἐκβάλλουσιν εἰς θάλατταν, ὅπως τοῖς ὀλίγοις τὰ λειπόμενα τῶν ἀναγκαίων πλείονας ἡμέρας ἀντέχῃ, πέρας δὲ (tandem) πάσας τὰς ἐλπίδας ἐξαλείψαντες ἀπόλλυνται πολὺ χεῖρον τῶν προαποθανόντων· οἱ μὲν γὰρ ἐν ἀκαρεῖ χρόνῳ τὸ πνεῦμα τῇ δούσῃ φύσει πάλιν ἀπέδωκαν, οἱ δ' εἰς πολλὰς ταλαιπωρίας καταμερίσαντες (partiendo) τὸν θάνατον πολυχρονίους τὰς συμφορὰς ἔχοντες τῆς τοῦ βίου καταστροφῆς τυγχάνουσι (animam exhalant). τὰ δὲ σκάφη ταῦτα τῶν ἐπιβατῶν οἰκτρῶς στερηθέντα, καθάπερ τινὰ κενοτάφια, διαμένει πολὺν χρόνον πανταχόθεν περιχωννύμενα, τοὺς δ' ἱστοὺς καὶ τὰς κεραίας (antennas) μετεώρους ἔχοντα πόρρωθεν τοὺς ὁρῶντας εἰς οἶκτον καὶ συμπάθειαν ἄγει τῶν ἀπολωλότων· πρόσταγμα γάρ ἐστι βασιλέως ἐᾶν τὰ τοιαῦτα συμπτώματα τοῖς πλέουσι διασημαίνειν τοὺς τὸν ὄλεθρον περιποιοῦνας (exitiosa) τόπους.

Agatharchidis et Diodori loci paucis sunt explicandi. Agatharchides dicit mare Rubrum inde a sinu Immundo meridiem versus navi longae et navibus, quae remigio promoventur (τοῖς ἐπήρεσι πλοίοις), navigationem facilem praebere, elephantegis periculosum esse. Idem affirmat Diodorus dicens loca illa navibus remigio instructis (ταῖς ἐπικώποις τῶν νεῶν) opportuna esse, elephantegis, quae διὰ τὰ βάρη βαθύπλοι καθεστῶσαι καὶ ταῖς κατασκευαῖς ἐμβριθεῖς sunt, pericula offerre. Iam opponuntur apud utrumque auctorem ponderosae ut propter structuram ita propter onera elephantegi navibus, quae remigio promoventur, apud Agatharchidem praeterea navibus longis. Agitur hic, ut a navibus longis incipiamus, de duobus navium generibus: navibus gravibus et navibus levibus. Naves bellicae sive longae erant leves, agiles et parum in aqua submergebantur; naves onerariae, quibus mercatores utebantur, erant structura graviore et multo amplius submergebantur. (Cf. Assmann, Schiffwesen, in Baumeisteri Denkmäler d. kl. Alt. III 1601, 1623, 1626, 1638). Ad naves onerarias elephantegus et structura et onere accedebat. Quaeritur nunc, cur elephantegus opponatur praeterea navibus ἐπήρεσι (et ἐπικώποις). Explicatur haec quaestio illa re, quod locutio: 'naves, quae remigio promoventur', idem valet ac 'naves leves'. Etenim naves onerariae maximam partem non remis, sed velis promovebantur (Assmann l. l. p. 1638). Naves igitur bellicae, utpote leves, remis praecipue, naves mercatorum velis utebantur. Nostris locis navis ἐπήρης et ἐπίκωπος idem fere significat, quod 'navis levis; navis quae parum sub-

mergitur' [1]) et navibus opponitur, quae velorum ope promovebantur. Velis utebantur igitur elephantegi.

Agatharchidis, imprimis vero Diodori testimonium causam naufragii in Manreos epistula commemorati luculente nobis illustrat. Nimirum certum est paucos menses ante Manreos epistulam frumentum venatoribus in elephantego esse missum, post elephantegum enim submersam frumenti pretium auctum esse diserte docemur (l. 26). Si frumentum esset in navibus onerariis una cum elephantego navigantibus missum, elephantego submersa naves onerariae nihilominus servari et in stationem pervenire poterant. Nos vero de navium frumentarium interitu in epistula nihil audimus; Manres elephantegum tantum intercidisse scribit. Iam interitus causa nemini erit obscura. Usque ad Manreos tempus venatoribus frumentum in elephantegis mitti solebat. Quae res longum tempus feliciter succedebat. Paucos tamen

[1]) Lexica nostra, Stephano non excepto, in explicandis vocibus ἐπίκωπος et ἐπήρης legentem deficiunt, neque enim addunt voces illas multis locis significare 'naves leves'. Atqui sine hac explicatione neque Agatharchidis neque Diodori neque Dionysii Halicarnassensis locus intellegitur, qui est III 44, 3 αἱ μὲν οὖν ἐπίκωποι νῆες, ὁπηλίκαι ποτ' ἂν οὖσαι τύχωσι, καὶ τῶν ὁλκάδων αἱ μέχρι τρισχιλιοφόρων εἰσάγουσί τε διὰ τοῦ στόματος αὐτοῦ (sc. Tiberis fluvii) καὶ μέχρι τῆς Ῥώμης εἰρεσίᾳ καὶ ῥόμασι παρελκόμεναι κομίζονται, αἱ δὲ μείζους πρὸ τοῦ στόματος ἐπ' ἀγκυρῶν σαλεύουσαι ταῖς ποταμηγοῖς ἀπογεμίζονταί τε καὶ ἀντιφορτίζονται σκάφαις. Etiam hic igitur naves ἐπίκωποι et onerariarum (ὁλκάδες) minores navibus maioribus opponuntur. — Paulo aliter res se habet cum loco Athenaei V 208 f et loco Arriani anab. V 7, 3 [falso apud Stephanum V 7, 7!]. Quibus locis ἐπίκωπος et ἐπήρης proprie significant: 'navis, quae remigio promovetur'. Athenaeus, de grandi Hieronis Syracusani nave verba faciens, addit: ἐφόλκια (naviculae) δ' ἦσαν αὐτῇ (sc. Hieronis navi) τὸ μὲν πρῶτον κέρκουρος τρισχίλια τάλαντα δέχεσθαι δυνάμενος· πᾶς δ' ἦν οὗτος ἐπίκωπος. μεθ' ὃν χίλια πεντακόσια βαστάζουσαι ἁλιάδες τε καὶ σκάφαι (parva navigiola) πλείους. Sed etiam hic navicula ἐπίκωπος grandi navi opponitur. Aliud oppositionis genus habes apud Arrianum l. l. Qui scriptor Romanorum pontis navibus faciendi morem ita describit: αἱ νῆες αὗται κατὰ ποταμοῦ (secundo flumine) ἀφίενται (demittuntur) —. ταύτας ὑποφέρει (defert, devehit) μὲν — ὁ ῥοῦς, ἀνέχει δὲ (sc. rudentibus alligatas) κελήτιον ἐπῆρες, ἔστ' ἂν καταστήσῃ ἐς τὸ τεταγμένον χωρίον. Navis igitur parva, remigio instructa, navibus opponitur, quibus pons fiebat quaeque ob eam causam, ut recte Sintenis ad l. adnotavit, sine dubio remis erant privatae. — Naves longae sive bellicae designantur voce ἐπίκωπος in hoc foederis textu, quem Suidas s. v. ἐπίκωπος servavit quodque Polybio tribuitur: Ἐπὶ Ποπλίου συνθήκας ἐποιήσαντο Ῥωμαῖοι καὶ Καρχηδόνιοι, μὴ ἔχειν μήτε κτᾶσθαι Καρχηδονίους πλοῖον ἐπίκωπον, πλὴν δέκα τριήρων καὶ τῶν ἁλιευτικῶν καὶ περιχώρων, ὧν οὐδὲν ἦν δεκασκάλμου μεῖζον. — Ceteri lexicographi veteres voces ἐπίκωπος et ἐπήρης non explicant.

menses ante hanc epistulam missam elephantegus frumento onusta in scopulis naufragium fecit [1]). Quae res causa fuit, ut ratio frumenti mittendi nunc immutaretur. Elephantegus si onere vacua navigabat, scopulos facilius evitare potuit. Propterea frumentum mittitur nunc in navibus onerariis, quae, utpote minores, inter scopulos facilius quam magna et ponderosa elephantegus iter facere poterant. Sed immutatio haec nunc primum fit.

Liceat subicere nonnulla alia, quae ad explicandam Manreos epistulam spectant.

Mirum esse potest, cur Manres, homo aegyptius, ad venatores originis aegyptiae [2]) non demoticam, sed graecam epistulam mittat. Fortasse Manres ex matrimonio graeco-aegyptio erat natus; cf. Epist. priv. gr.[2] Nr. 30, quam epistulam III. saeculo ad hominem originis aegyptiae mitti persuasum habeo. Fortasse etiam ideo graeca utitur lingua, quod miles ad milites scribat, eos de rebus certiores faciens, quae aliquatenus certe publicae erant. Fortasse porro Manres non erat miles gregarius, sed gradum paulo superiorem occupabat quam Nectenibis et ceteri, ad quos scribit, id quod et ex eius graecae linguae accurata scientia et ex eo colligi potest, quod de frumento Heroonpoli misso ante frumenti adventum sciat.

Quis fuerit, qui epistulam Manreos in stationem venatoriam pertulerit (si in stationem illam re vera perlata est), dici nequit. Necesse erat eam ante frumenti et elephantegi adventum in stationem illam pervenire, tum enim nihil novi venatoribus attulisset, commercium igitur inter Aegyptum et stationes venatorias satis frequens fuisse institutum probabiliter conicere possumus.

Docemur hac epistula navem elephantegum Berenice fabricari. Quaeritur, utra Berenice hic intellegenda sit, B. septentrionalis an B. meridionalis. Mahaffy de remotissima illa Berenice meridionali cogitabat, quae in hodiernis faucibus Bab el-Mandeb sita erat (Berenice Epidires) [3]), Wilcken de Berenice septentrionali (tro-

---

[1]) In mari Rubro flare solet vehemens aquilo (Floyer, Proceedings of the Geogr. Soc. 1887 p. 665, mihi notus ex libro Mahaffii, The Emp. of Ptol. Londin. 1895 p. 135). Fortasse hic ventus etiam tunc naufragii causa fuit.

[2]) Inter Aegyptios fuisse unum Graecum (Ἱέρων?) vix credere possum. In papyro sine dubio aliud nomen latet. Cf. supra p. 23.

[3]) Errore Wilcken eandem opinionem Rostowzewio tribuit, hic enim vir doctus Berenicen meridionalem multo posteriore tempore, fortasse a Ptolemaeo

godytica), quae Aegypti multo propior fuit et sub eodem fere gradu sita, quo Syene et insula Elephantine. Wilckeni opinio hac re commendatur, quod res, quae in meridionali Berenice fierent (si hoc oppidum illa aetate iam exstaret), maturius vicini venatores quam remotus Manres comperire poterant [1]).

5. Pap. Leidensis K.

Papyrum hanc, primum a Leemansio editam (Papyri graeci Musei antiquarii publici Lugduni-Batavi. T. I. Lugd. Bat. 1843 p. 52 sqq.), in editione prima et secunda Epistularum privatarum graecarum ad Leemansii editionem repetivi. Cum editio altera Epistularum (a. 1911) iam prelo esset parata, a Davide Cohen Hagensi novam papyri collationem accepi. Quam ad textum emendandum adhibere iam tunc non potui. Hodie collatione illa innisus textum notis instructum publici iuris facio. Locos nonnullos Cohen a me rogatus a. 1913 iterum contulit.

Papyri status hodie est miserrimus, cum et atramentum expalluerit et papyrus ipsa, imprimis in parte inferiore, mutila sit. Coheno papyrum conferenti collatio olim a Reuvensio facta praesto fuit; quae iam a Leemansio, ut videtur, adhibita, Coheno nonnisi in paucis adiumento fuit.

'Αντίγ[ραφον τοῦ ἐπ]ε[στ]αλμένου ὑπὸ Πετήσιος τοῦ
Χ[ενού]φ[ιος], [τοῦ ἀρ]χι[εντα]φιαφτοῦ τοῦ 'Οσοράπιος
τριτ..υ.....ωνι τῶι ἀδελφῶι πολλὰ χαίρειν.
ὑπ̣...ϙ.....φ..γ...ᾳ̣. ἐν τῆι πόλει Αἰρετιζ̣
αὐτοὺς ..ϙ.....β[ασιλε]ῖ τὸ προϙύνημα αὐτῶν
ἐν ..... εὐειλάτου τετευ-
χα.....χ.....του.ι. ἀγγελέα γέγονεν
ἐγὶ ᾳ̣ὐ[τῶν ..... τος ἐχάρην.
παρα[καλ]ῶ δὲ [κα]ὶ αὐτὸς τοὺς θεοὺς, ὅπως δῶσιν
αὐτοῖς χάρ[ιν καὶ μο]ρφὴν πρὸς τὸν βασιλέα καὶ πρὸς
τὴν βᾳ[σίλισσαν]..ᾳ̣π̣.... τοῦ βασιλέως

X, conditam esse suspicatur (Arch. V 305 et 301 adn.). Epistulam Manreos Rostowzew ex oppido Berenice ἀπὶ θήρας mitti credit.

[1]) Etiam ego, ut Sethe (Pauly-Wiss. III p. 281), opinor in mari Rubro nonnisi duas fecisse Berenicas, Berenicen tamen τὴν κατὰ Σαβάς idem fuisse oppidum persuasum habeo ac Berenicen Epidires, a Strabone enim (771 extr.) Βερενίκη ἡ κατὰ Σαβάς et Σαβαί in remotissima meridionali parte maris Rubri post Antiphili portum enumerantur.

προ[σ]τα[ξ]αγτ[..]ι — ο ημων εἰσῆλθεν εἰς τὰ Πετε-
αρενδώτου... τ̣ρ̣ῦ̣ [ἰ̣χθ]υοπώλου τῶν ἐπὶ τοῦ Ἡφαιστι-
είου κατέλυσ[ε]ν ἐ[κ]εῖ ..ον̣τ̣ος τοῦ Πετεαρενδώτου L. β′ (vel κα[!)
εἶπεν α . . . . . αξιωμα [. . . . . .
ωσιγ . . . . . υ . . . αισ . . . ησαι τὴν τ[ο]ῦ
πε. . . . ος . πρῳ — — — — — — — — — — —
ἐμοῦ ἴδιον . φαιγ . . . . . τοχ . ρ . . . . . .
ποιήσει τ. . . . Σαραπ — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
... πρὸς . . . . υ. ὑμῶγ — — — — — — — — —
παρ . υ — — — — — — — — — — — — —
μενον ἐσ̣τ̣αλμέγ[ο]ν — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
...γ. π[ρ]οε[ν]εχθέντ — — — — — — — — —
.....ψφ — — — — —β— — — — — — —
....εγαιρ ... αὐτοῦ — ...νο..υτ..
.... σαντος — — — — — — — — — — — —
....εἰς τὴν οἰκίαν μου — — — — — — — —

Prima quaestio, quae hic oboritur, est, cuius generis documentum in papyro nobis servetur. Iam primam papyri vocem Cohen distincte ἀντίγ[ραφον legit. Praebet igitur papyrus haec nescio quod apographum. Sequitur τοῦ ἐπ]ε[στ]αλμένου ὑπ̣ὸ Πετήσιος τοῦ Χ[ενού]φ[ιος, [τοῦ ἀρ]χι[εντα]φιαστοῦ τοῦ Ὀσοράπιος. (Praeter ἐπ]ε[στ]αλμένου etiam ἀπ]ε[στ]αλμένου suppleri potest. Ante ἀρχιενταφιαστοῦ articulus τοῦ fuisse videtur). In l. 3 legitur: τ̣ριτ..υ.....ωνι τῶι ἀδελφῶι πολλὰ χαίρειν. Nos in fronte huius lineae nomen Πέτησις exspectamus. Diserte tamen monet Cohen, quamquam prima littera π esse possit, secundam et tertiam distincte ρι legi, post aliquot vero litteras evanidas υ dispici. Certum est igitur primam vocem non fuisse Πέτησις. Cogitari possit de τρίτ[ου] ὑ[πομνήματος] (ubi vox ὑπομν(ήματος) compendio scripta esset). Re vera in papyris Leidensibus G et H duas Petesidis ἐντεύξεις servatas habemus. Duae tamen res huic coniecturae obstant. ὑπόμνημα est libellus magistratui oblatus. In libellis huius generis post nomen magistratus in dativo positum sequitur nomen eius, qui libellum offert, praepositione παρὰ cum priore coniunctum (τῶι δεῖνι παρὰ τοῦ δεῖνος); formula χαίρειν in hypomnematis praescripto

nunquam additur (Mitteis, Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde, II 1 p. 57 et 13). Iam, quae in hac papyro l. 3 servantur, ad ὑπόμνημα non quadrant (τῶι ἀδελφῶι πολλὰ χαίρειν). Praeterea, si τρίτου ὑπομν(ήματος) legeretur, non sufficeret sequens spatium duobus nominibus supplendis (personae scribentis et personae, cui sive epistula sive libellus mittitur). Propterea in l. 3 alia sunt supplenda. Fortasse erant ibi duo nomina: nomen scribentis et nomen personae, quae addita voce τῶι ἀδελφῶι accuratius designatur. Iam quaeritur, sitne persona scribens Petesis necne. Insunt in papyro multa, quae ad Petesidem optime quadrent. Sic e. g. l. 32 εἰς τὴν οἰκίαν μου cohaerere videtur cum frequentibus domus Petesidis mentionibus, quae in papyris Leidensibus G, H, I occurrunt. Tum gratiarum actio l. 9 et 10 et similes Petesidis libellorum locos in memoriam revocat et ad beneficium, quod a rege et magistratibus Petesis petebat, post multas preces ei tributum optime referri possit. Idem dicendum de voce ἐχάρην l. 8. Neque obstat l. 17, ubi olim Πετ[ή]σιος legebatur, Cohen enim loco denuo inspecto potius περι ετος vel aliquid simile ibi legi testatur. Etiam argumentum prioris partis epistulae (ex altera enim, nimis mutila et evanida, parum elici potest) ad epistulam Petesidis quadret. Narrat quidem in ea is, qui epistulam mittit, sese certiorem factum magistratus, nobis ignotos, in oppido Aeretiz(?) commorari, in oppidum illud esse profectum, ut eis pro beneficio in se collato gratias ageret. In eis, quae sequuntur, habemus fortasse narrationem iniuriae Petesidi illatae. Homo quidam habitabat in domo Petearendotis, piscium venditoris; quem post aliquod tempus Petearendotes Petesidis domum invehi eamque occupare iussit. Unicum obstaculum positum est in l. 3, ubi Petesidis nomen frustra quaeris. Si vero nomen Petesidis in exordio epistulae defuisse ponas, id quod in illo exordio habemus (τριτ..υ.....ωνι), longius est quam quod solum fratris nomen contineat.

Iam si epistula non est ab ipso Peteside missa, alia explicatio nobis se offert. Potest papyrus haec continere epistulam privatam non Petesidis, sed alicuius sacerdotis sive alius cuiusdam personae, nimirum epistulam ad Petesidis causam spectantem et ab eo postea magistratibus una cum libello petitorio transmissam. (Minus probabile videtur esse papyrum epistulam alicuius magistratus minoris, haec enim coniectura gratiarum actione l. 9—10 ad magistratus quosdam maiores conversa parum commendatur).

In universum de persona scribentis nihil certi dici potest, nisi

fortasse cui ex papyro plura elicere contigerit. Unum, quod probabile videtur, est epistulam non a Peteside mitti, cum vestigia l. 3 ad hoc nomen non quadrent. Itaque iudicium, quod in praefatione editionis 2. Epistularum tuleram (p. XXXI), ubi dixi hac papyro vix epistulam privatam, sed potius alius generis documentum contineri, nunc mutandum censeo. Recte iudicasse videtur iam Reuvens (Lettres à M. Letronne sur les papyrus bilingues et grecs... de Leide III p. 52): »Il est donc très possible, que ce papyrus soit un de ceux, qui ont accompagné la supplique au roi, ou du moins de ceux, qui étaient annexés au rescrit du stratège ou de l'épistate Timonique, adressé au grand-prêtre Apollodore«.

Adnotationes ad singulos locos. [Cf. Addendum].

L. 1. ἀντίγ[ραφον Cohen; in imagine lithographa editioni Leemansii addita praeterea ν finale vocis dispicio. ἐπ]ε[στ]αλμένου ὑπὸ Cohen; in imagine ϕϕτ videor. Cohen confert Oxyrh. VI 892, 4 ἴσθι ἐκ τῶν ἐπισταλέντων ὑπὸ τῆς τῆς πόλεως — βουλῆς.

L. 2. X vocis Χενούφιος parum, φ bene distingui docet Cohen. In imagine lithographa vestigia litterae X satis mihi certa videntur. Papyro denuo inspecta Cohen Χενούφιος satis bene cerni dicit.

ἀρχιενταφιαστοῦ. Ante hanc vocem, quae aliis Petesidis papyris confirmatur, ad spatium explendum τοῦ addidi. Post ἀρχιενταφιαστοῦ υ errore exaratum (Cohen).

L. 3. τῶι Cohen integrum videt.

L. 4. ὑμ (potius quam ὑπ) ...φ.....φ..γ...ϕ. ἐν τῆι πόλει Αρρετιχ Cohen. Post χ nihil amplius fuit. πυθόμενος, de quo cogitabam, in papyro non fuit.

L. 5. αὐτοὺς ..σ.....β[ασιλε]ῖ τὸ προσκύνημα αὐτῶν Cohen; etiam Reuvens προσκύνημα legebat. Formula sollemnis est τὸ προσκύνημά σοι ποιῶ (e. g. Paris. 18, Fajûm 127, 4; 130, 4 simm.). Cogitabam de σὺν τῶι β[ασιλε]ῖ.

L. 6. Ante τέτευχα non esse σου etiam imago lithographa docet.

L. 7. Post γέγονεν nulla comparent vestigia.

L. 8. ἐχάρην integrum videt Cohen.

L. 9. παρα[καλ]ῶ δὲ [κα]ὶ αὐτὸς Cohen; in imagine lithographa καλ distincte video, item κ vocis καί.

L. 10. χάρ[ιν καὶ μο]ρφὴν Cohen.

L. 11. τὴν βα[σίλισσαν].. ϕπ.... τοῦ βασιλέως Cohen. Cogitabam de ἐπειδή; επε legi posse docuit me postea idem vir doctus.

L. 12. προ[σ]τα[ξ]αγτ[..]ι ~ ο ημων εισῆλθεν εἰς τὰ Πετε[αρενδώτου Cohen. Eodem teste vix fuit προ[σ]τά[ξ]αγτ[ος].

L. 13. αρενδωτου... τρυ [ἰχθ]υοπώλου Cohen.

L. 14. κατέλυσ[ε]ν et Πετεαρενδώτου Cohen. Suppleo: ἐ[κ]εῖ. Post Πετεαρενδώτου sequuntur tria signa, quae Cohen enodare non potuit.

L. 15. εἶπεν α... Cohen; α]ὐτῶι suspicor; dativum hunc legi posse docet Cohen.

Post ἀξίωμα Reuvens et Leemans ἀξι legebant; Coheno teste post ἀξίωμα hodie lacuna; ἀξιῶσιν cum probabilitate supplebis.

L. 17. Πετ[ή]σιος. τρῳ antea Cohen; nunc in exordio potius περι ετος vel simile aliquid cerni docet.

L. 19. In hac et sequentibus (usque ad l. 29) lineis partes rectae linearum interciderunt.

L. 23. μενον...αλμεγ[ο]ν Cohen; μενον ἐσταλμέγ[ο]ν, quod conieci, magna cum probabilitate legi confirmat idem.

L. 28. In exordio: ...γ.π.ο.εχθεντ videbat Cohen; π[ρ]ο[εν]εχθέντ[conieci; post ο eodem teste ε bene dispicitur.

Inde a l. 27 fragmenta tantum supersunt (Cohen). [Cf. Addendum].

Cum ea, quae in praecedentibus protuli, novis collationibus innitantur, in sequentibus proferam alia, quae maximam partem coniectura a me sunt suppleta. An vera suspicatus sim, videant ei, quibus ad papyros ipsas accessus patet. Pauca eorum, quae sequuntur, correcturae sunt aut vocibus papyrorum rectius explicandis inserviunt.

6. P. Lond. (I) 121.

In magna papyro magica Londinensi (Kenyon I p. 83 sqq.) inter multa alia praecepta medica invenimus etiam duo praecepta, quae ab editore sic eduntur: P. 90 l. 180 sqq.: πολλὰ πίνοντα καὶ μὴ μεθύειν· χοίραιον πνεύ[μ]ονα ὀπτήσας φάγε: ὁδοιποροῦντα μὴ διψᾶν· ὠὸν ὄϊνον ἀνοκόψας (sic) ῥόφα: πολλὰ β..εἶν δύνασθαι· στροβίλια (nuces pineas, semina pinea) πεντήκοντα μετὰ δύο κυά[μω]ν, γλυκεῖς καὶ κόκκους πεπέρεως τρίψας πῖε: στ.ειν ὅτε θέλεις, πέπερι μετὰ μέλιτος τρίψας χρεῖε σοῦ τὸ πρ... Duo ultima praecepta sic sunt supplenda: πολλὰ βινεῖν, in altero στύειν. Docent igitur haec praecepta, quomodo vigor virilis impetrari possit. Ultimam vocem τὸ πέος esse

suspicor. Imaginem photographam, Kenyonis editioni additam, inspicere mihi non licuit.

7. P. Lond. (III) 1166.

In papyro hac, optime illustrata a Stephano Waszyński (Eos XIII, 1907, p. 152), iuvene antiquitatis studiis morte tam praematura erepto, locus restat, qui restitutione caret. Dius, gymnasii praepositus, duos homines pacto obstringit, ut sibi in πλινθουργεῖον suum 150 ἀχύρου μαντάκας suppeditent, καθεσταμένους εἰς Ἰβιῶνα Τεταχθὶ καὶ αὐτ[ὸς] ὁ Δεῖο[ς.....]λλει αὐτοῖς ἐν κώμῃ Σινκέρκ(ει) καὶ Λεγνέου καὶ Ἰβιῶνα Τεταφθὶ ἀχύρου ἀγώγια (ἑκατὸν πεντήκοντα).

ἀγώγιον, vox admodum rara, significat id quod ἄγεται, 'pondus' ('Fracht, Ladung', 'ciężar, ładunek'), hoc loco idem fere quod praecedens μαντάκης (μανδάκης) [1]). Liceat hoc loco alia vocis ἀγώγιον exempla proferre. ἀγώγιον habet hanc vim iam apud Xenophontem Cyr. 6, 1, 54 ἐπεὶ δὲ πάντα συνειστήκει αὐτῷ τὰ περὶ τοὺς πύργους, ἐλάμβανε τοῦ ἀγωγίου πεῖραν· καὶ πολὺ ῥᾷον ἦγε τὰ ὀκτὼ ζεύγη τὸν πύργον καὶ τοὺς ἐπ' αὐτῷ ἄνδρας ἢ τὸ σκευοφορικὸν βάρος ἕκαστον τὸ ζεῦγος. σκευῶν μὲν γὰρ βάρος ἀμφὶ τὰ πέντε καὶ εἴκοσι τάλαντα ἦν ζεύγει· τοῦ δὲ πύργου — καὶ εἴκοσιν ἀνδρῶν καὶ ὅπλων, τούτων ἐγένετο ἔλαττον ἢ πεντεκαίδεκα τάλαντα ἑκάστῳ ζεύγει τὸ ἀγώγιον. Eandem significationem praebet papyrus III. a. Chr. saec., Flind. Petr. III 41 verso: ἐνεκηρύξαμεν τοῦ ἀνούχιος τὸ ἀγώγιον ('pondus, quod iumentum ferre valet') καὶ ηὕρισκεν α' (sc. ὀβολόν)· κατὰ δὲ μυρίαν δέσμην τῶν ἑπταπαλάστων ηὕρισκεν (δραχμὰς) ιγ'. λυσιτελέστερον οὖν φαίνεται ἐᾶν (ἐὰν?) κατὰ μυρίαν <suprascriptum ἐκδοθῆναι>, τὸ γὰρ ἀγώγιον το[ῦ <ὑποζυγίου> οὐ πλείονας ἄξει <correctum: τίθεμεν> δέσμας (ἑπταπαλάστους) π', ὥστε καθίστασθαι τὴν μυρίαν <deletum (δραχμῶν) κᾳ'> <[πλ]ᾑ̣στον c-e ὡς σὺ γράφεις, τῶι ἀγωγ[ίωι>. Altera eiusdem sylloges papyrus (Fl. Petr. III 28 e verso 13) vocem ἀγώγιον praebet loco adeo corrupto, ut ad vim vocis designandam papyrus illa nullius sit pretii: λαβὼν χ' (δραχμὰς) ἀφῆκεν [..]ις γ[ε]ωργὸς τρίτος ὢν δια[...]α...εν ἀγώγια ἤκουσ[εν.... Vox ἀγώγιον occurrit praeterea in ostracis Wilcken 302, 303, 304, 1276 (apochae), ubi legitur: Ἔχω (vel ἀπέχω) παρὰ σοῦ τὸ ἐνόρμιον (portorium, 'cło

[1]) Post Δεῖο[ς dubitanter suspicor supplendam vocem καταβ|αλεῖ 'solvet eis'. καταβαλεῖ αὐτοῖς ἀχύρου ἀγώγια ἑκατὸν πεντήκοντα est: 'solvet eis (pretium) 150 ponderum ἀχύρου'. Locutio: καταβαλεῖ ἀγώγια idem valeret quod: κατ. ὑπὲρ ἀγωγίων.

portowe', 'Hafenzoll') ἀγωγίων ('Schiffslast', 'Fracht' recte Wilcken), ὧν ἐποιήσου (sic) τὰ ἀπὸ θώθ κτλ. In ostraco 262 numerus ponderum diserte designatur: ἀγωγ(ίων) γ'.

Loci papyri Londinensis et ostracorum 262 et 1276 addendi sunt locis a Passowio-Crönerto (Wb. s. v.) allatis.

8. P. Hibeh (I) 47.

L. 13. θερίζειν δὲ καὶ ἀμᾶν (sc. τοὺς καρποὺς συντέτακται)· καὶ λεπταγίοις υγταφ[..].[.]αν ο̣ῖ̣ς καθ̣ῆκας. Legendum esse videtur: λεπταγίοι<ς> σύγταφ[σε]; proximam vocem suspicor cum editoribus esse ἀ[μ]ᾶν. λεπτάγια sunt fortasse instrumenta quaedam, quae frumento metendo inserviunt. Possit esse etiam error pro λεπτογείοις, 'loca, quibus terra nonnisi tenuis est', sicut editores suspicantur, at eiusmodi menda in hac epistula non occurrunt, praeterea exspectes: ἐν λεπτογείοις. Sane fatendum est exspectari potius σύνταξον (sicut l. 4) quam σύντασσε; fortasse litterae huius vocis ab editoribus parum recte sunt enodatae. Id, quod legendum propono, significaret: 'impera, ut metant parvis falcibus, quas misisti'.

L. 30. εἰ μὲν ἀπέσ<ταλ>κας εἰς Δικωμίαν, εἰ δὲ μή, ἀπόστειλον τ...ν ἤδη, ἵνα ἀποδοθῶσιν Λυκομήδη. Suspicor in papyro τὰ νῦν (vel τὸ νῦν) latere.

Papyrus haec hodie Cantabrigiae asservatur.

9. P. Hibeh (I) 49.

L. 2 sqq. πορεύθητι, οὗ ἂν ἀκού[σῃς] Λυσίμαχον καὶ ἐπισπούδασον, ὅπως ἂν ὁ σῖτος ἐμβληθῇ· ὅτι τάχ[ι]σ[τα] κα̣ὶ̣ συνκατάγαγε μεθ' αὐτοῦ ('and bring it down with him' editores). Legendum est: μεθ' α ὑ τ ο ῦ = μετὰ σαυτοῦ, ut saepius in papyris.

10. P. Hibeh (I) 63.

L. 2 sqq. παραγεν[ό]μεν[ος] πρ[ὸ]ς μὲ Νίκαιος ἀπήιτει τὴν τιμὴν τοῦ σπέρμα[το]ς, οὗ ἔφη ἐμβεβληκέν[α]ι εἰς τὸν Πρωταγόρου κ[λ]ῆρον, (ἐτῶν) γ' (ἀ ρ τ α β ῶ ν) λγ'. Artabarum compendium Grenfell et Hunt accusativi loco (ἀρτάβας) exaratum esse credunt, ab ἐμβεβληκέναι igitur accusativum ἀρτάβας pendere opinantur. Potius tamen compendium hoc genetivo ἀρταβῶν est solvendum, qui casus a voce τὴν τιμὴν pendet et ad genetivum τοῦ σπέρματος epexegetice additur.

ἐ μ β ά λ λ ε ι est hic fortasse intrans. 'alicui debetur', 'ad aliquem pertinet', ('przypada', 'kommt zu'), idem quod πίπτει, ἐμπίπτει (εἰς

τὸν λόγον), cf. P. Jouguet I 2 nr. 16 (aet. Philad. aut Euerg.) οὐκ ἔφη οὖν δυνατὸν εἶναι εἰς τὸ βασιλικὸν διαγραφῆναι τὰς μ' (δραχμάς), ἀλλὰ δεῖν εἰς τὸν λόγον ἐμπεσεῖν ('rationibus inferri, induci').

L. 15. τούτων (sc. τῶν δραχμῶν) ἄφελε (ἀρταβῶν?) μ' τιμὴν κς' (τετρώβολον) καὶ [...]γ ᾗ [ἐλ]αβον παρὰ σοῦ, ὥστε Θευδώρωι ϛ....[...].ς ἐφ' Ἱερᾶς Νήσου. Suppleo post καὶ vocem [τὸ ἀρ]γ(ύριον) et post Θευδώρωι dubitanter κομίσαι ('ut Theodoro portarem').

Papyrus ipsa hodie in museo Caireno asservatur.

11. P. Hibeh (I) 65.

L. 12 sqq. [ἐπ]εὶ οὖν οὐκ ἐξέ[στα]ι σοι σήμερ[ον μετ]ρεῖν, καλῶς [ἂν] ποιήσαις πα[ραγε]νόμενος εἰς ϙ[.....] τῆι ϛ', ἵνα [μετρή]σηις κτλ. Pro μετ]ρεῖν suspicor in papyro latere ἐλ]ϑεῖν et εἰς Σ[.....] esse nomen aliquod loci (vici).

Papyrus ipsa hodie in America asservatur.

12. P. Hibeh (I) 76.

L. 8. (προοῦ Τειμοκράτηι) εἰ[ς] τὴν ϛ.ϙ. αφορίαν [ὀ]λυρ[ῶ]γ ἀρτάβας εἴκοσι πέν[τε. Vox, quae erui non potuit, habet fortasse vim 'pensio partis debiti', 'Teilzahlung'. Parum probabile est latere vocem ut ἐλαιαφορίαν pro ἐλαιοφορίαν.

Papyrus haec hodie Bruxellis asservatur.

13. P. Hibeh (I) 102.

In parte postica legitur: ἐχρήσατο παρὰ .ᾳπᾳντος. An forte Σαμαῦτος? Genetivus hic occurrit e. g. in P. Leidensi S 3, 12 Ὧρος Σαμαῦτος (6, 11 Ὧρος Σαμαῦστος).

Papyrus ipsa hodie in America asservatur.

Addendum ad P. Leid. K.

Iam disputatio mea in manibus typothetae erat, cum insigni D. Coheni et musei Leidensis antistitis A. E. J. Holwerda liberalitate factum est, ut papyri Leidensis imaginem lucis ope confectam inspicere possem. Quae imago Coheni collationem admodum diligentem esse docuit. Perpauca sunt, quae certo aliter legenda vidi quam

legerat Cohen; cetera, in quibus ab eo dissentio, aut levia sunt aut incerta. Hic et illic post hanc editionem nonnulla ex papyro elici poterunt, quae nondum sunt recte expedita, sed erunt ea quidem parvi momenti; gravia apparebunt nulla. Si qua longiore studio papyro navato eruere mihi contigerit, alia occasione proferam. Cum textus papyri iam prelo paratus esset, in plagulis legendis paucis tantum locis lectiones meas introduxi (2 ἀρ]χι[εν-; 4 ὑπ̣ et Αιρετιζ̣; 6 εγ̣ et εὐειλάτου; 8 ἐγ̣ἰ αὐ[τῶν; 14 L. β̣ (?, vel κα[ι?); 16]ησαι τὴν τ[ο]ῦ), reliquis Coheni lectiones habes. Ego ipse fortasse locis incertis artem nesciendi exercere maluissem.

L. 1. In exordio huius lineae certum est tantummodo ἀν, in altera parte satis certum γ[ο]υ̣... (ante verba Πετήσιος τοῦ); reliqua dubia. ἀντίγραφον non prorsus certum mihi videtur.

2. Certo fuit ἀρ]χιε̣[ντα]φ̣[ια]στοῦ, non ἀρχενταφιαστοῦ, sicut in aliis papyris Leidensibus legitur.

4. ὑπ̣ video; non est υμ. — Oppidi nomen potest etiam legi Αιρετι-; cf. αι vocis χαίρειν l. 3. Sequitur potius ζ quam χ (cf. χ aliis locis). Post ζ litteram ι, quam fortasse aliquis dispicere sibi videatur, exstare non puto.

6. ε̣γ̣ exstat in fronte lineae, non fuit igitur ἐποίησα (τὸ προσκύνημα ἐποίησα). In altera parte εὐειλάτου (= εὐιλάτου) certissime video; cf. Fl. Petr. II 13, 19 (= Epist.² nr. 8) l. 3 τυχεῖν — εὐιλάτου τοῦ βασιλ[έως. Cohen primum ευειν του, postea εὐεργέτου temptabat.

7. ἀγγελέα sine dubio est pro ἀγγελία. ε post λ certum.

8. In exordio εγ̣ιᾳ̣γ̣ vel ειγᾳγ̣ vel ειμᾳγ̣ video (conicio ἐνἰ αὐ[τῶν?).

13.]υ̣ρ̣πώλου videtur certum.

14. ..οντ.. Cohen; ..οντος, quod conieci, satis distincte legi docet Cohen. — Litterae mira forma, quas Cohen legere non potuit, videntur mihi esse aut L β′ (= ἔτη δύο) aut κ̣α̣[ι.

16. In exitu lineae cum Leemansio ησαι τὴν τ[ο]ῦ video; Cohen alia temptabat.

17. Πετ̣..ι.[in fronte dispicio. Quae supra p. 32 scripseram, aliter igitur se habent.

Leopoli.

Observationes metricae ad Callimachi choliambos.

Scripsit

M. Auerbach.

Choliambi versus historia, priusquam Herodae mimiambi in lucem deprompti sunt, accurata non erat; inter veteres choliambographos et posteriorem Babrium vorago hiabat, quam potius statuere quam explere viri docti potuerunt. (Mac Ficus »Über den Bau des Griechischen Choliambus« in A. Rossbach Spezielle griechische Metrik, 3. ed. Lipsiae 1889 p. 808—848). Cum vero Herodae mimiambis repertis St. Witkowski (Observationes metricae ad Herodam in Analectis graeco-latinis, Cracoviae 1893 p. 1—13) hos choliambos penitus perscrutatus esset, vorago illa expleta est et choliambi historia mille fere annorum spatium continens est orta, quam J. Pelckmann (Versus choliambi apud Graecos et Romanos historia, Kiliae 1908) tractavit. Duobus annis post A. Hunt Callimachi »Iambos« in Aegypto repertos in lucem edidit (The Oxyrhynchus Papyri, Part VII, London 1910, N 1011, p. 31—49, v. 92—368).

Quae cum ita sint, nemo dubitabit, quin operae pretium sit inquirere, quibus normis legibusque hi choliambi nuper reperti compositi sint. Asservati sunt omnino versus ducenti septuaginta, sed multo plurimi lacunosi et corrupti et qui initio aut exitu saepe vel legi nequeant.

Inter 63 versus integros quinque sunt (94, 172, 257, 264, 293), qui nullos alios pedes nisi iambos exhibent, — excepto scilicet pede ultimo, qui trochaeus aut spondeus est — quod 8% efficit. Et apud Hipponactem et Ananium sextus quisque, apud Herodam duodecimus quisque, apud Babrium undecimus quisque, apud Ps. Callisthenem duodevicesimus quisque versus e solis iambis constat [1]). Quia Herodas

[1]) Cf. Pelckman p. 28 et 35. A. Kuhlmann De Ps-Callisthenis carminibus

et Callimachus aequales fere fuerunt, iam a priori — ut ita dicam — choliambos ab eis secundum similes normas legesque compositos esse conicere licet. Reliqui versus singulos vel binos spondeos continent.

Spondeus in priore sede uniuscuiusque dipodiae, quod in trimetrio iambico fieri solet, admittitur, evitatur in secunda et quarta sede. Hipponax in 922 vv. unum spondeum in quarta sede, Herodas in 721 vv. duos, Phoenix in 87 vv. duos spondeos admisit, Ps-Callisthenes in 144 vv. duos altero loco, unum quarto loco praebet [1]). Babrius et Callimachus tales spondeos semper evitant. Raro in sede quinta usurpatur, quia hic positus efficeret, ut quinque syllabis productis versus terminaretur. Prima sedes in Callimachi choliambis in sedecim versibus (25·4%), tertia sedes in undeviginti (30·1%), prima et tertia sedes in versibus viginti et uno (33·3%) spondeum exhibet. In prima et tertia sede spondeus frequentior est iambo, nam sexaginta trium versuum triginta sex (57%) spondeum in prima sede et duodequadraginta (60%) in tertia sede habent. Apud Herodam spondeus saepius usurpatur, nam in prima sede 63·5%, in tertia sede 70% occurrunt [2]).

Quod ad pedem quinto loco collocatum pertinet, res hoc modo se habet: Centum viginti quinque sunt versus, quorum quintus pes legi potest. Ex eis in centum quattuordecim thesibus (91·2%) vocales breves sunt; natura vel positione longae nullae syllabae excepta positione debili inveniuntur [3]). In undecim thesibus (8·8%) vocalem brevem muta cum liquida coniuncta sequitur (v. 158 πλ; 119 θμ; 199 κν; 266, 274, 276 φν; 93 et 198 πρ; 269 χρ; 362 τρ; 218 δρ). Decies muta cum liquida in media voce est, semel (269 τί χρήσωμαι) muta cum liquida vocem incipit [4]).

---

choliambicis, Monasterii Guestfalorum 1912 p. 16. Kral (Řecká a římská metrika 1906) p. 371 docet versus choliambicos, in quibus nulli spondei reperiantur, rarissimos esse.

[1]) Cf. Pelckmann 19, Kuhlman 17.

[2]) Cf. Witkowski 12.

[3]) Et antiquioris aevi choliambographi et Babrius spondeum in quinta sede posuerunt. (Cf. Král Řecká a rimská metrika p. 371).

[4]) Si quaerere volumus, quomodo Attica correptio in Callimachi choliambis in universum se offerat, necesse est ad litteras mutas cum liquidis coniunctas in arsibus, in quibus vocales productae sunt, et ad mutas cum liquidis in thesibus sedis secundae et quartae, in quibus vocales sunt correptae, animum vertamus, eas autem syllabas, quae sunt locis ancipitibus, omittamus.

Ut ex eis, quae infra in adnotatione scripsimus, elucet, nihil certi de thesibus quinti pedis, in quibus brevem vocalem muta cum liquida coniuncta sequatur, dici posse, cum nullae leges in mutis cum liquidis adhibendis conspicuae videantur. Id solum notatu dignum est in his thesibus nullas nisi breves vocales, quas aut singulae consonae aut mutae cum liquidis coniunctae sequerentur, a Callimacho usurpatas esse. Pedes soluti perraro a Callimacho sunt admissi. Tribrachys ter occurrit: bis in sede prima (v. 107 ἐγένε|το; 334 Ἔφεσον| ὅθεν [1]); semel in sede secunda (v. 122 Διδυμέ|ος).

Anapaestus semel in sede quarta legitur (v. 275 τεῦ γὰρ|<τὸ> φύλ|λον οἱ | ἱκέται | προτεί|νο<υ>σι [2]). Quamquam perraro tamen et alii choliambographi poetae et Herodas in quarta sede anapaestum posuit [3]). Voces ὀρέων (v. 231) et δοκέω (v. 368) per synizesin iambos efficiunt.

Dactylus semel in sede tertia occurrit (v. 119 καὶ τῆς | ἁμά|ξης ἐλέ | γετο...[4]).

Ex eis, quae supra attuli, videmus Callimachum pedibus trisyllabis parce usum esse, in uno eodemque versu non plus uno pede soluto occurrere [5]), nullum pedem solutum in sede quinta esse.

Pes trisyllabus bis in nomine proprio (122, 334), bis in vocibus, quae e quattuor syllabis brevibus constant, positus est (107, 119). Tribrachys bis vocem tetrasyllabum exorditur ἐγένε|το, Διδυ-

---

Vocalis brevis, quam muta cum λ sequitur, producitur (102 κλ, 126 κλ, 220 φλ, 229 λ, 253 λ, 284 πλ, 318 πλ). Muta cum μ coniuncta non occurrit. Labiali cum ρ vocalis proxima non producitur (116 πρ, 121 πρ, 124 φρ). Gutturalis cum ρ coniuncta proximam vocalem decies producit, semel positionem non efficit: κρ quinquies positionem efficit (160, 231, 236, 268, 323), semel corripit (226); χρ ter producit (241, 270, 272); γρ bis producit (256, 297); τρ bis producit (241, 276), semel corripit (277); πν semel producit (300); vocis δάφνη prior syllaba ter (260, 282, 288) in arsi, et quater (222, 223, 265, 269) in thesi secundae vel quartae sedis occurrit, α igitur huius vocis anceps est.

[1]) Hic versus v. 348 iteratus est.

[2]) In dubio sum, utrum hoc modo pedes singuli metiendi sint, an τεῦ γὰρ |<τὸ> φύλ|λον οἱ ἱ|κέται..., ut tribrachys in tertia sede sit.

[3]) Cf. Pelckmann 19, Witkowski 7, Král 374.

[4]) In versu 271 ὁ τῆς δ' ἐλαίης ἔαδε πόλλ'... fortasse metiendum est ὁ τῆς | δ' ἐλαί|ης ἔα|δε πόλλ'| et pes tertius dactylus est legendus. Quamquam concedendum est hunc versum paulo corruptum esse.

[5]) Versus, qui binos pedes solutos exhibent, apud Hipponactem et Ananium 1%, Herodam 1%, Babrium 2·4%, Phoenicem 3·4%, Ps-Callisthenem 11% efficiunt (Kuhlmann 12).

μέ|ος), semel trisyllabam explet; in dactylis arsis a thesi caesura disiuncta est; thesis vocem trisyllabam aut tetrasyllabam incipit (ἐλέγετο, ἔαδε). Quinque sunt pedes soluti, i. e. 8%; apud Hipponactem et Ananium pedes soluti 12%, apud Herodam 10%, apud Babrium 22·7%, apud Ps-Callisthenem 43% efficiunt [1]). Ex quinque pedibus trisyllabis unus vel nullus [2]) in posteriore versus parte occurrit, ne choliambi nota oblitteretur.

Versus, quorum ultimae sedis syllaba altera legi potest, sunt centum sexaginta unus. Quarum syllabarum centum et undecim (68·9%) natura longae [3]), duae (1·2%) positione productae, duodequinquaginta 29·8%) correptae sunt. Syllabarum longarum 89% natura longae, 11% positione longae sunt. In Herodae mimiambis ratio eadem fere est: 65·6% sunt longae, 34·4% breves; syllabarum longarum 81% natura, 19% positione longae sunt [4]).

Thesis ultimi pedis centies bis (71%; apud Herodam 74%; Witkowski p. 3) natura longa, quadragies bis (29%; apud Herodam 26%; ibid.) positione producta est. Quia excepto uno versu [5]) monosyllabo versus non terminantur, consonae, quibus thesis ultimi pedis producitur, in medio vocabulo positae sunt, neque vocabulum exordiuntur, neque inter duo vocabula divisae sunt.

Voces, quibus versus terminantur, sunt:

oxytona [6])	v.	13	— 10·2%
perispomena	»	7	— 5·5%
paroxytona	»	51	— 40·1%
properispomena	»	23	— 18·1%
proparoxytona	»	33	— 25·9%
	v.	127	— 99·8%.

Ultima igitur syllaba accentum in versibus viginti habet (15·7%; apud Herodam 16%); in paenultima accentus in versibus septuaginta quattuor considit (58·2%; apud Herodam 70%); in antepaenultima accentus positus est in triginta tribus versibus (25·9%; apud

[1]) Cf. Pelckmann 34.

[2]) Cf. adnot. ad v. 271 praecedente.

[3]) Inter syllabas natura longas semel ὁμῶν, bis -μαι, septies -ται, quater -νται, quater -σθαι, bis -αι (infin.), quinquies -αι (nom. plur.), reperitur.

[4]) Cf. Witkowski 3.

[5]) V. 110 ... ἑζῃ θριξ.

[6]) In exeuntibus versibus nusquam encliticae occurrunt.

Herodam 13% [1]). In Babrii mythiambis iam in omnibus versibus accentus in paenultima considit.

Cum iam de versuum exitu tractemus, non alienum videtur considerare, in quot syllabarum vocabula versus exeant. In centum triginta sex versibus, quorum ultima vocabula servata sunt,

monosyllabum vocabulum est [2]):	1	— 0·7%;
bisyllaba vocabula sunt:	76 vel potius 86 [3])	— 53·9% vel pot. 60·9% [4])
trisyllaba vocabula sunt:	32	— 22·6% [5])
tetrasylla vocabula sunt:	29 vel potius 19	— 20·5% vel pot. 13·4%
pentasyllaba vocabula sunt	3	— 2·1%
	121	99·8%.

Et Herodas et Callimachus in ultimo pede bisyllabam vocem multo plurime usurpant, ut pes ultimus quodam modo a praecedentibus intervallo dirimatur.

Nullus versus in Callimachi choliambis caesura caret [6]). Caesura semiquinaria multo frequentior est quam caesura semiseptenaria. Nam ex 94 versibus 70 versus caesura semiquinaria inciduntur, quod 74·4% efficit, (apud Herodam 82·3%; Witkowski 13). Novem versus semiseptenaria inciduntur (9·5%), quindecim (16%) potius semiseptenariam quam semiquinariam exhibent. Quarta igitur pars omnium versuum semiseptenaria inciditur, quod item apud Hipponactem et Ananium occurrit [7]), dum apud Herodam quintus quisque versus, apud Babrium octavus quisque, apud Ps-Callisthenem quintus fere quisque

[1]) Cf. Witkowski p. 2.

[2]) V. 110... ἀζγῃθρίξ. Apud Herodam 2% sunt vocabulorum monosyllaborum, quorum multo maiorem partem encliticae efficiunt, quamquam Ficus 826 affirmat monosyllaba in versuum exitu usurpari non posse.

[3]) In vocabulis tetrasyllabis decem occurrunt, quae ex duobus bisyllabis ut ἀνα-λώσει composita sunt.

[4]) Apud Herodam 65%; Witkowski 4.

[5]) Apud Herodam 18·5%; ibid.

[6]) Quamquam perraro, tamen apud choliambographos versus sine caesura reperiuntur (cf. Pelckmann 21). Et Callimachus igitur et Herodus severas leges secuti sunt, quod ad caesuram attinet.

[7]) Cf. Pelckmann p. 34, Ficus 845.

[Kuhlmann 18] semiseptenaria discinditur. In novem illis versibus, qui semiseptenariam exhibent, thesis tertii pedis non est exitus vocis, in his autem quindecim versibus, in quibus potius semiseptenariam quam semiquinariam esse dixi, sententiarum nexus rationem habui. In versibus, qui caesuram semiseptenariam exhibent, prima dipodia saepe voce terminatur [1]), quod et iam a Callimacho observatur. In viginti quinque versibus eius generis quater decies dipodia voce terminatur, quae novies monosyllabon est (112 <κ>ου; 253 κὠς; 265; 297; 298 et 353 καὶ; 128 ἀλλ'; 140 βάλλ'; 211 δή; 218; 228 ἦ; 264; 269; 289 τῇ). Caesuram semiquinariam persaepe unius syllabae vox sequitur [2]). Callimachus in 70 versibus, qui caesura semiquinaria inciduntur, quadragies monosyllabon posuit (ca. 57%).

Synizesis undecies occurrit, quod 4% efficit, [Hipponax 8%, Phoenix 8%, Herodas saepissime, Babrius 0·1%, apud Ps Callisthenem ne uno quidem loco synizesis invenitur [3])], octies in arsi, ter in thesi; ter in primo, bis in secundo, quater in tertio, semel in quarto, semel in sexto pede usurpata est. Octies εω [132 ὑμέων, 165 ἡμέων, 228 φ<οι>τέω, 231 ὀρέων, 250 <ὁ>μαρτέω, 252 Τεμπέων, 229 ἡμέων, 368 δοκέω]; bis εα (227 ἀρτεμέας, 271 ἔαδε [4]); semel εου (268 θεούς) contractum est.

Creberrima est elisio, quae adhiberi solet, ut hiatus evitetur, qui ne uno quidem loco in Callimachi choliambis est admissus. In uno versu una elisio admittitur, exceptis duobus versibus, in quibus binae elisiones sunt:

140 — καὶ »φεῦγε, βάλλ' <ἦ> φεῦγ'«, ἐρεῖ, »τὸν ἄνθρωπον«.

270 — μήτ' ἔσθιε μήτε πῖνε μήτ' ἐπιχρίσῃς.

Crasis saepissime usurpatur in eisque saepe vocum coniunctionibus, quae per crasin coniungi non solent, ut κἤπος (= καὶ ἔπος 226), κἠδίκαζεν (263), similia.

Crasis vicies quinquies occurrit, quod 9·2% efficit. Apud Hipponactem crasin 10%, Herodam 18%, Babrium 5%, Ps-Callisthenem 3·5% invenimus [5]). In uno tantummodo versu bis crasis usurpata est (234 ὥφρων — οὐλαφηφόρος). Bis crasis et synizesis in uno versu adhibitae sunt:

---

[1]) Cf. Pelckmann 19.

[2]) Cf. Pelckmann 21.

[3]) Cf. Pelckmann 59, Kuhlmann 10.

[4]) Cf. quae de hoc verbo supra dixi p. 5, adnot.

[5]) Cf. Pelckmann 59, Kuhlmann 19.

165 — ἡμ.έων ἐχόντων χἠτέροις ἀπάρξασθαι.

228 — <κ>ἠγὼ μὲν ἢ 'πὶ δαῖτας ἢ 'ς χορὸν φ<αι>τέω.

Aphaeresis his locis a poëta posita est: v. 228 ἢ 'πὶ; ibid. ἢ 'ς; 254 ἢ 'ν; v. 335 papyrus voces praebet: μὴ ἀμαθῶς ἀναυόνται. Editor per aphaeresin scripsit: μὴ 'μαθῶς..., quod et per crasin legi potest. Eadem verba v. 349 iterata sunt.

Nemo choliambographorum ante Herodam et Callimachum aphaeresin admisit.

---

[1]) Cf. Pelckmann p. 33.

Sambori.

Za spojrzeniem Horacego.

Napisał

Tadeusz Sinko.

Quintus Cicero, przechadzając się z bratem Markiem i przyjacielem Attykiem po uroczym gaju w Arpinum, zatrzymuje się pod starym dębem, opiewanym przez Marka w poemacie Marius, i wyraża przekonanie, że ów dąb stać będzie wiecznie, bo go posiał talent: A żadnym zachodem rolnika nie można posiać płodów tak długotrwałych, jak wierszem poety. To też wiele takich przedmiotów w wielu miejscach dłużej trwa we wspomnieniu, niżby stać mogło z natury: *Nullius... agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poëtae versu, seminari potest... multa... multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt* (Cic. legg. I 1). Łudził się wprawdzie Quintus, gdy zapewniał, że dopóki rzymska literatura będzie przemawiać, nie braknie w owem miejscu dębu, zwanego Maryańskim: *dum Latine loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur;* ale nie łudził się Horacy, gdy obiecywał sławę Banduzyi: *Fies nobilium tu quoque fontium me dicente...* (c. III 13, 13). Choćby samo źródło wyschło, szczebiotliwe jego fale, czystsze od kryształu, dalej tryskać będą z wydrążonej skały z dębem u szczytu — w utrwalonej wierszem wizyi poety, choć ta wizya nie ma tej bezpośredniości i suggestywności, co np. polski wiersz o krainie, »kędy Boh po granitach srebrne szarfy snuje«. Prawdziwy poeta ma dar Midasa: Wszystko, czego się dotknie, przemienia w złoto poezyi; wszystko, cokolwiek przeżyje i zaklnie w słowo, utrwala na wieki.

Znany już Attykowi (Cic. legg. II 2, 4) czar, jaki na nas wywierają miejsca, noszące ślady tych, których kochamy i podziwiamy (*movemur enim, nescio quo pacto, locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia*), ciągnie od wieków miło-

śników Horacego do doliny Licenzy (Digentia), do stóp Monte Lucretile (Lucretilis) i każe im szukać ruin jego willi sabińskiej [1]). Inne miejsca, w których poeta również cząstkę swej duszy zostawił, nie doczekały się dotąd kollektywnego oświetlenia, mimo że o Rzymie i okolicy nie mniej pisano jak o poezyi Horacego. Ale topografiści ziemi klasycznej nie troszczą się przeważnie o wzmianki poetyckie; objaśniacze zaś poezyi nie czują jakoś potrzeby, by ciągle zaglądać do najstarszego komentarza, do księgi tej Natury, której obrazy i nastroje stanowią nietylko tło, nietylko część składową, ale nieraz i sam rdzeń owej poezyi. Wobec tego ponowna wędrówka po śladach nietylko stóp, ale i spojrzeń poety, pozwoli zauważyć niejednę, dotąd przeoczoną, nić, łączącą tę poezyę z ziemią, z której wyrosła.

Tą ziemią jest tak zwana dziś *Campagna di Roma* [2]), wielki (ca. 2100 qkm) płaskowyż dookoła Rzymu, ciągnący się od zachodniego Morza Tyrreńskiego na wschód do Gór Sabińskich i od północnego Lago di Bracciano na południe do Torre di Astura. Wzgórza, na których wznosi się Rzym, to części tego samego płaskowyżu, wyodrębnione z niego wiekowem działaniem wody. Pod względem nawodnienia jest to najbogatsza okolica w Italii: Tyber, płynący od północnego wschodu na południowy zachód, otrzymuje w Kampanii 27 dopływów. Z nich największy jest Aniene, zasilany znowu 14 potokami. Prócz tego 12 potoków wylewa się wprost do morza. Dodajmy do tego urodzajność gruntu, przeważnie wulkanicznego, i klimat łagodny, a tem bardziej przerazimy się dzisiejszą pustynnością tej krainy, w której oprawie błyszczy najpiękniejsza gemma świata, Rzym. Pustynność owa datuje się dopiero od późnego średniowiecza. Przedtem była to kraina dobrze uprawna, pięknie zabudowana i gęsto zaludniona [3]). Widok dzisiejszego suburbium, które w pierścieniu 2—6 km. szerokim dookoła miasta śmieje się winnicami, wdzięczy ogrodami i sadami, pyszni willami (jak Borghese, d'Albani, Torlonia, Panfili i t. d.), daje nam wyobrażenie, jak za czasów Horacego wyglądała cała Kampania [4]) aż po horyzont owych gór okolicznych, odgraniczających ją od świata, nie oddzielających jednak od nieba [5]).

Po owym horyzoncie nieraz błądziły oczy Horacego, na jego wybitnościach nieraz zatrzymywały się jego spojrzenia. Jeżeli Mecenas ze swej wieży na Eskwilinie, z owej *moles propinqua nubibus arduis* (c. III 29,10) lubił spoglądać z podziwem na zadymiony, hałaśliwy Rzym (*mirari beatae, fumum et opes strepitumque Romae,*

ibid.), to dusza Horacego wyrywała się do Mons Albanus i Algidus wśród Wzgórz Albańskich, do ukochanych Gór Tyburtyńskich, do Lukretilis, ocieniającego jego Sabinum, wreszcie do samotnego Soracte. Wymienione szczyty są naturalnemi granicami Kampanii rzymskiej, której panorama z wieży eskwilińskiej bazyliki S. Maria Maggiore przedstawia się w następujący sposób [6]):

Na pd-wschód biegnie wzrok szlakami Via Appia, Latina i Tusculana i zatrzymuje się w odległości ca 20 km na t. zw. Grupie Lacyalskiej, wielkim stożku wulkanicznym, rzuconym między płaskowyż rzymski a bagna pontyńskie. Niby sznur pereł bieleją wśród winnic i ogrodów zameczki rzymskie, *Castelli Romani* jak Frascati, Monte Porzio, Marino, Rocca di Papa, Albano, Genzano, Velletri... Cudownej swej urodzie, swym łagodnym, okrągłym konturom, przyglądają się te błogosławione wzgórza w Lago Albano i w Lago di Nemi. Na straży ich stoi w pośrodku Monte Cavo (Albanus Mons, 949 m), a dalej ku wschodowi Maschio di Lariano (Algidus mons, 891 m.).

Idąc dalej za panoramą ku wschodowi i północy, spostrzegamy wapienne pasmo Gór Tyburtyńskich i Simbruińskich, które zamykają dolinę górnego Anienu, ciągnącą się aż za Subiaco w stronę Abruzzów. Tam, gdzie owa dolina otwiera się ku Kampanii, błyszczy ponad sinemi grupami oliwek Tivoli (Tibur), osłonięte od północy przez Monti Cornicolani i Lucani, wśród których króluje urwisty Monte Gennaro (1024 m). Monti Lucani należą już do stromych i poszarpanych Gór Sabińskich, niższych na pozór w panoramie od innych pasm horyzontu, a to z powodu znacznej odległości, ale w rzeczywistości wznoszących się w licznych szczytach (jak M. Morra, M. Marcone, M. Lucretile, M. Lorinone) ponad 1000 m; M. la Carboniere na pn. od M. Gennaro dochodzi do 1271 m. Na wszystkich tych szczytach śnieg utrzymuje się prawie przez całą zimę; w lecie bieleją one, jak wszystkie Góry Sabińskie, białością swych wapieni.

Góry Sabińskie zniżają się stopniowo w miarę zbliżania się do doliny Tybru. Już po prawym jego brzegu widać w przedłużeniu Via Flaminia w odległości 50 km. od Rzymu izolowany zupełnie Monte St. Oreste (Soracte, 691 m. siedziba Apollina Soranus), który jak czujny strażnik zwraca na wszystkie strony Kampanii swoje potrójne czoło. Dalej ku północy i zachodowi majaczeją wulkaniczne Monti Sabatini i Monti Cimini, obejmujące ogromne jeziora Brac-

ciano i Vico; wreszcie na samym krańcu zachodniego horyzontu grupa Tolfa opada ku morzu w Cività vecchia (Centum cellae).

To, co leży na zachód od Sorakte, wymieniliśmy tylko dla skompletowania horyzontu, gdyż w poezyi Horacego owe dalekie pasma gór zupełnie nie występują. Ale i inne części wspomnianego horyzontu nie jednakowo są aktualne. Tak najbliższe Rzymu i bezwątpienia najrozkoszniejsze Wzgórza Albańskie mniej często dostarczają mu barw i linii do obrazów, niżbyśmy oczekiwali. Służyły mu one przedewszystkiem za poetyczny termometr. Gdy na rolach albańskich pokazały się śniegi, poeta opuszczał letnią willegiaturę w górach i ruszał nad morze: *Quodsi bruma nives Albanis illinet agris, ad mare descendet vates tuus* (Epist. I 7, 10). Śnieg na Monte Cavo jest do dziś dnia indikatorem zimy. Ludowe przysłowie powiada [7]): *Monte Cavo mette il capello, | vendi le crape e fatti il mantello.* Dzieje się to zazwyczaj w połowie października. W następujących miesiącach śnieg sięga aż po łańcuch zameczków rzymskich. Właściciele winnic zgarniają go do dołów, ubijają i przykrywają ziemią, aby na całe lato mieć zapas takiego sztucznego lodu, potrzebnego do chłodzenia wybornych win *dei Castelli* [8]). Jadąc na ośle z Rocca di Papa przez tak zwane Campi d'Annibale na Monte Cavo, jeszcze w drugiej połowie lutego 1913 r. widziałem w niedzielne popołudnie kobiety i dzieci, zajęte tą fabrykacyą lodu. Dowiedziałem się przy tem, że owe Campi są głównym magazynem lodu naturalnego dla całego Rzymu. Nic więc dziwnego, że i tu i w sąsiedniej dolinie Algidu, którędy szła *Via Latina*, nawet w najupalniejsze dni czuć wilgotny chłód. Nie mamy wprawdzie bezpośrednich świadectw, ale na podstawie trwałości fenomenów meteorologicznych i klimatycznych możemy przypuszczać, że obfitość śniegu w tej właśnie okolicy spowodowała nazwanie dzisiejszego Monte Lariano górą zimną, mons Algidus. Horacy (c. I 21, 6) wspomina o gaju Diany *quaecumquae... gelido prominet Algido* (cf. C. S. 69: quaeque Aventinum tenet Algidumque... Diana).

Opisuje także (c. III 23, 9) skład lasu w tych okolicach, mówiąc o zwierzęciu ofiarnem, które się pasie na śnieżnym Algidusie wśród dębów pospolitych i wiecznie zielonych (quae nivali pascitur Algido | devota quercus inter et ilices) albo wzrasta na ziołach albańskich (aut crescit Albanis in herbis | victima). Znajomość dzisiejszej silwikultury i hodowli bydła w górach latyńskich [9]) pozwala objaśnić przytoczone miejsca w tym kierunku, że do dziś w buko-

wych, dębowych i kasztanowych lasach górskich pasie się przez cały rok (więc także w zimie) nierogacizna, pokryta czarną szczecią, i że do dziś owce i kozy zapędza się na zimę do niżej rosnących zarośli, tak zwanych *macchie*. Woły, które Horacy ma na myśli, gdy wymienia zwierzęta, mające krwią z karku zwilżyć siekiery kapłanów, rzadziej się w macchiach spotyka. Wobec tego wolno przypuszczać, że Horacyuszowska śnieżność Algidusa jest nietylko ornamentacyjna, ale rzeczywista i że jego victima, pasąca się owocem dębów, jest nierogacizną, a ta, która wzrasta na ziołach albańskich — wołem, boć owcy lub koziołka nie zabija się siekierą, tylko podżyna nożem. Jeżeli nadto przypomnimy, że na Mons Albanus w tem miejscu, gdzie dziś wznosi się pusty klasztor Braci Passionistów, stała starożytna świątynia Jowisza Lacyalskiego, musimy przyznać, że nie napróżno wymienił poeta zwierzęta ofiarne z lasów Algidu i hal albańskich: Kapłani, których siekiery ma splamić krew owych ofiar, to właśnie kapłani Jowisza Lacyalskiego. Bez tego związku lokalizacya owych zwierząt ofiarnych byłaby zupełnie nieuzasadniona. Ale w takim razie i *rustica Phidyle* (Oszczędnicka), która na nowiu ofiaruje Larom kadzidło, owoce i świnię, z prośbą o opiekę nad winnicami, zasiewami i sadami, jest gospodynią z gór albańskich. Stylizując znaną sobie postać, dał jej poeta imię greckie, jak wszystkim dziewczętom ód erotycznych, jak młodzieńcom, wzmiankowanym w pieśniach (Kiessling-Heintze do C. I 8, 1) i jak niektórym adresatom (ibid. ad C. I 9). Przez to owe postacie scharakteryzowane są jako twory fantazyi; ale nie trzeba zapominać, że i fantazya operuje ingredyencyami, wziętemi z rzeczywistości. Horacy, który indywidualizował świnie i woły albańskie, miał tuż przed oczyma jakąś żywą postać ludzką z tych okolic. Niewolnica lub służąca u kogoś *liberta* nie miałaby do dyspozycyi zwierzęcia ofiarnego, a prośbę o błogosławieństwo dla gospodarstwa musiałaby zostawić swym panom, gospodarzom. Za dalekie byłoby może przypuszczenie, że skoro Fidyle sama składa ofiarę gospodarską, musi być głową gospodarstwa, a więc wdową. Poeta modyfikuje pod koniec hipotetyczny obraz ofiary gospodarskiej, wspomina o wieńczeniu Larów rozmarynem i mirtem i zaznacza, że sól i mąka, ofiarowane Penatom wolną od win ręką, milsza im jest od kosztownych ofiar zwierzęcych. Ta restrykcya nie wyklucza jednak możliwości, że Fidyle, jak wyrażono na początku, ofiarowała Larom i świnkę. Dla zupełności dodajemy, że potrzebnego na wieńce rozmarynu i mirtu nie

potrzebowała Fidyle hodować w wazonikach: rosną one przez cały rok dziko wśród macchii i niżej.

Realizm Horacego, jego niechęć do niewyraźnych konturów a zamiłowanie w obrazach indywidualnych objawia się i w tem, że kiedy przez usta Hannibala (c. IV 4, 57) illustruje twardość i wytrwałość Rzymian zapomocą porównania z okrzesywanym w górach dębem, lokalizuje go na lesistym Algidusie: *Duris ut ilex tonsa bipennibus | nigrae feraci frondis in Algido, | per damna, per caedes, ab ipso | ducit opes animumque ferro.* Takich potężnych, starych dębów próżnobyś dziś szukał na wzgórzach albańskich czy gdziekolwiek indziej w okolicach Rzymu. Jedynie lasy pontyjskie (boschi pontini) mają okazy odwieczne, wyrastające z pośród zmurszałych kłód jeszcze starszych drzew. Brak komunikacyi nie pozwala do dziś dnia eksploatować tych lasów o charakterze prawdziwie tropikalnym. Horacy pamiętał ogromne lasy dębowe, dające schronienie wilkom, z rodzinnej Apulii (c. I 22, 4; I 33, 7); szum dębów, miotanych burzą na apulskim Garganusie, długo jeszcze pobrzmiewał mu w uszach: *non semper... Aquilonibus | querceta Gargani laborant* (c. II 9, 6); a gdy w teatrze lud hałasował, zdawało się poecie, jakoby słyszał wycie lasu gargańskiego: *Garganum mugire putes nemus* (Epist. II 1, 202).

Mons Albanus uważa poeta za rodzaj latyńskiego Olimpu, skoro zbytniemu zwolennikowi swojskości i staroświeckości każe ogłaszać stare prawa, przymierza, księgi pontyfików i staroświeckie zwoje wieszczów jako powiedziane przez Muzy na górze albańskiej: *dictitet Albano Musas in monte locutas* (Epist. II 1, 27). Prześliczne jeziora albańskie wspomniane są tylko przygodnie jako sąsiedztwo willi przyciela (c. IV 1, 19), a wyborne dziś wino *dei Castelli* występuje jedynie w recepcie gastrozofa Katiusa, który radzi grona albańskie traktować dymem (Sat. II 4, 72).

Z Frascati wędruje filolog do Tusculum, by pokłonić się cieniom Cycerona. O Horacyuszu w górach albańskich nie pamięta, jak widzieliśmy, niesłusznie. Dla jego uczczenia przedsiębierze osobną pielgrzymkę, wsiadając rano do pociągu, jadącego w stronę Owidyuszowskiej Solmony. Po półtoragodzinnej jeździe wysiada w Vicovaro (starożytna Varia) i przez dwie godziny maszeruje starożytną via Valeria nad brzegiem szumiącej po kamieniach Licenzy (Digentia), która tuż pod Vicovaro wpada do Anienu [10]), aż do stóp skalistego zameczku Licenza, wiszącego nad doliną Ustyki. Tuż pod zameczkiem

tablica, wzniesiona nad lewym, stromym brzegiem drogi ogłasza mu: *Villa di Orazio.* Jeszcze dwie minuty ziemistą ścieżką wśród lasku z wiązów, orzechów i kasztanów, ozłoconych w porze zimowej niby gniazdami jemioły, i stoi w obliczu wykopalisk, ogląda fundamenty trzech sal z pięknemi posadzkami, dwóch kryptoportyków, zstępuje do basenu term, schyla się nad przewodami wodociągów i pieców, zrywa bluszcze i barwinki i fiołki, rosnące dziko w ogródku. Custode pokazuje mu leżące nieco wyżej anneksy budowli z czasów cesarstwa i teren przyszłych wykopalisk. To położenie willi Horacyusza wskazał, jak wiadomo, ks. Capmartin de Chaupy [11]). Najnowsze wykopaliska o tyle wzmocniły jego wskazanie, o ile osłabiły hipotezę Piotra Rosy, szukającego willi trochę bliżej stóp Monte Lucretile i tak zwanego dziś *fonte dei Oratini.* Tu nie znaleziono dotąd żadnych znaczniejszych substrukcyj, wolno więc z Chaupym i jego zwolennikami na ruinach wykopanej willi oddać się nabożeństwu Horacyańskiemu i wodząc oczyma dookoła, szeptać słowa z listu do Quintiusa (Epist. I 16, 5 nn): »Continui montes, ni dissocientur opaca | valle, sed ut veniens dextrum latus aspiciat Sol, | laevum decedens curru fugiente vaporet. | Temperiem laudes. Quid, si rubicunda benigni | corna vepres et pruna ferant, si quercus et ilex | multa fruge pecus, multa dominum iuvet umbra? | Dicas adductum propius frondere Tarentum. | Fons etiam rivo dare nomen idoneus, ut nec | frigidior Thracam nec purior ambiat Hebrus, | infirmo capiti fluit utilis, utilis alvo. | Hae latebrae dulces et, iam si credis, amoenae, | incolumem tibi me praestant Septembribus horis«...

Rzeczywiście! Dolina Licenzy otwiera się od północy ku południowi. Horyzont zamknięty dookoła górami, nie tak jednak wysokiemi, by tworzyły jakąś zamkniętą kotlinę czy kocioł. Mimo zamknięcia — otwarto tu jakoś, mimo cienistości — słonecznie. Źródła wprawdzie z willi nie widzisz, ale słyszysz szum potoków, spadających ze stoków Lukretilisa i jego sąsiadów, i choćby ich woda nie była nawet tak zdrowa na głowę i żołądek, jak zachwala Horacy, nie wahasz się tego zakątku nazwać: *Latebrae dulces et amoenae.* Czujesz może w pierwszej chwili pewien żal do poety, że zbyt praktycznem, interesowanem okiem patrzył na ten kawał pięknej natury, ale wnet przypominasz sobie, że przecież owym szumiącym wodom złożył ofiarę w prześlicznej odzie do Banduzyi (bo nic nie stoi na przeszkodzie przypuszczeniu, że tem apulskiem imieniem nazwał Horacy wspomniane nieraz źródło sabińskie), a całość pochwalił

dyskretnie wprawdzie, ale nie mniej wymownie przez porównanie z Tarentem. A któż nie pamięta, jak czule wspominał Tarent (c. II 6, 13 nn.): *Ille terrarum mihi praeter omnes | angulus ridet...* Z Falernem tarentyjskim nie mogło się wprawdzie mierzyć *vile Sabinum* (c. I 20, 1 cf. c. I 9, 7), lecz Horacy nie tylko nie tęsknił na wsi za przyjemnościami, dostarczanemi przez wielkomiejski zbytek, ale nawet cieszył się, że ich nie potrzebuje. To też, jak sam pisze do swego włodarza (Epist. I 14) dusza wyrywała mu się z miasta do owej wsi, gdzie chętnie sam kopał ziemię i wyrzucał z niej kamienie (ibid. v. 39), do owych *noctes cenaeque deum, quibus ipse meique | ante Larem proprium vescor, vernaeque procaces | pasco libatis dapibus* (Sat. II 6, 65 nn). Westchnienie jego (ibid. v. 60 nn): *O rus, quando ego te aspiciam, quandoque licebit | nunc veterum libris, nunc somno et inertibus horis | ducere sollicitae iucunda oblivia vitae*, stało się formułą szczęścia dla wielu poetów różnych czasów i krajów [12]). Nie każdy jednak osiągnął je, by mógł powiedzieć z Horacym (ibid. v. 4): *Bene est. Nil amplius oro!*

Mecenas, obdarzając Horacego sabińską włością, spełnił dawne życzenie poety. (Hoc erat in votis, Sat. II 6, 1). A że życzenia odnosi się zwykle do rzeczy znanych, wolno przypuścić, że Horacyusz, jeśli nawet wyniósł to zamiłowanie do życia wiejskiego z rodzinnej Apulii, to spotęgował je, patrząc z bliska na jakieś gospodarstwo sabińskie. Temby się tłumaczyło, że żona szczęśliwego wieśniaka z epody drugiej jest Sabinką lub Apulijką. Zresztą samo górskie położenie owego idealnego gospodarstwa nie ulega żadnej wątpliwości wobec wzmianki o *reducta vallis* (w. 11), z której gospodarz ma widok (prospectat) na pasące się stada. Zimowe polowania na dziki (w. 32), łowienie w sieci jarząbków (w. 34), wydzieranie koźlęcia z paszczy wilka (w. 60) to także rysy, wzięte raczej z gór niż z równiny. A i ów dąb, pod którym wyleguje się szczęśliwy wieśniak, (w. 23) i owe źródła, zapraszające szumem do lekkiego snu (w. 27), najłatwiej umieścić w krajobrazie górskim. Za sabińskością tych gór przemawiałaby może i ta okoliczność, że gdy w innych okolicach Rzymu winną macicę przywiązuje się do trzcin, do palów, albo rozwiesza się na kształt girland między drzewami [13]), w dolinie Licenzy do dziś dnia przywiązuje się ją do drzewek tak, że jej liście zagłuszają zupełnie nikłą koronę drzewka. Otóż wieśniak Horacego z dorosłą latoroślą wina zaślubia wysokie topole: *adulta vitium propagine | altas maritat populos* (w. 9). Ładny obraz o zaślubinach

winorośli z drzewem zna już Katullus, który w swem epithalamium (62, 54) sławi *vitem ulmo coniunctam marito*, a winorośl bez drzewa nazywa wdową (ibid. 49), podobnie jak Horacy (c. IV 5, 30) każe ją przywiązywać do wdowich drzew (viduas ad arbores). Trudność leży w nazwaniu tych drzew — topolami, skoro topole ani dziś nie służą do tego celu ani w starożytności w tem zastosowaniu nie są wymieniane. Wiedział o tem scholiasta starożytny, który starał się ją objaśnić wszechleczącą licentia poetica: »Species hic posita pro specie, arbor pro arbore, populus pro ulmo; non enim populos, sed ulmos vitibus maritare rustici consuevere«. Jakoż i sam Horacy mówi gdzieindziej o przywiązywaniu winorośli do wiązów (Epist. I 7, 84 praeparat ulmos, Epist. I 16, 3 amicta vitibus ulmo). O tem nie wiedział jednak jeszcze, jak się zdaje, gdy pisał epodę drugą. Więc w owej botanicznej pomyłce poety możemy dopatrywać się dowodu małej jeszcze znajomości hodowli wina i wyprowadzać stąd wniosek, że te wszystkie pochwały rozkoszy i pożytków wsi nie opierają się jeszcze na przeżyciu i doświadczeniu [14]), ale są przeważnie kompozycyą literacką, wzorowaną na znanym ustępie z drugiej księgi Georgik Wergilego (w. 458 nn): *O fortunatos nimium sua si bona norint agricolas* etc. W obrazie Horacego nie ma ani jednego rysu, któregobyśmy nie mogli odnaleźć u Wergiliusza.

Ideał poety przemienił się w rzeczywistość dopiero w Sabinum. Tu dopiero rzeźwił się chłodem Digencyi (me... reficit gelidus Digentia rivus, Epist. I 18, 104), tu w ustronnej dolinie (in reducta valle) szukał schronienia przed żarem kanikuły, pociągał w cieniu lesbijskie (innocentis pocula Lesbii | duces sub umbra c. I 17, 22) i przy wtórze fujarki, rozlegającej się wśród gładkich ścian Ustyki, układał swoje piosenki (ibid. v. 10 n). Czem dla naszego Jana lipa czarnoleska, tem dla wieszcza sabińskiego była piękna pinia, wznosząca się nad jego willą (imminens villae), a poświęcona Dianie (c. III 22). Wilamowitz (Sappho u. Simonides, p. 313, uw.) chciałby wierzyć, że pod to właśnie drzewo zaprasza poeta na bankiet przyjaciela (c. II 11, 13): *cur non sub alta vel platano vel hac | pinu iacentes sic temere... potamus uncti?* Nie stoi temu na przeszkodzie końcowe zaproszenie Lydy: *quis devium scortum eliciet domo | Lyden?*, skoro i c. I 17 wzywa Horacy wyraźnie do Sabinum Tyndarydę — z tego samego świata, a raczej półświatka. Niema powodu wątpić o rzeczywistości tego rodzaju wizyt na wilegiaturze nieżonatego poety rzymskiego, więc dalszy wywód Wilamowitza (ibid.):

»Den Gegensatz herauszuarbeiten und ein lyrisches Gedicht zu machen erfindet Horaz die Einladung an eine *fidicina*... Das ist witziges Spiel...« należy uznać za bezpodstawny. Te same szczegóły, co w zaproszeniu Hirpinusa (c. II 11) znajdujemy w odzie do Delliusa (c. II 3), więc i olejki i kwiaty i Falerna i zimny strumyk, płynący w pobliżu drzew, pod któremi ma się odbyć bankiet. Wobec tej zgodności wolno przypuszczać, że i miejscowość jest ta sama *quo pinus ingens albaque populus | umbram hospitalem consociare amant | ramis*. Gdy poeta pije bez towarzystwa, oddala od siebie oryentalny przepych (Persicos apparatus) olejków i róż i uwieńczony mirtem zasiada w altance z winnej latorośli (sub arta vite, c. I 38).

Cytowana powyżej oda 17 pierwszej księgi o opiece Fauna, mieszkającego na rozkosznym Lukretilisie, jest najlepszym wyrazem leśnej poezyi sabińskiej. Do tego samego sabińskiego Fauna odnosi się 18 oda księgi trzeciej (Faune, Nympharum fugientum amator), a illustracyą wyznania: *Di me tuentur, dis pietas mea | et Musa cordi est* jest żartobliwie przesadna oda o przygodzie z wilkiem, spotkanym w lesie sabińskim (c. I 22), a może i utrzymane w tymsamym tonie przeklęcie drzewa, które runięciem swem omal nie zabiło poety (c. I 22). Ten strach przeżył poeta w Kalendy Marcowe. Odtąd każdą rocznicę swego »cudownego« ocalenia święcił ofiarą i kawalerskim bankietem, który raz miał zaszczycić swą obecnością Mecenas (c. III 8: Martiis caelebs quid agam Kalendis). Do podobnego bankietu w Sabinum możnaby odnieść także zaproszenie Mecenasa na sabińskiego cienkusza (c. I 20: Vile potabis modicis Sabinum | cantharis), a ze względu na wezwanie, by stroskany Thaliarch dobył na pocieszenie czteroletniego wina sabińskiego (c. I 9, 7), wolno przypuszczać, że i jego willa i posiadłość leżała gdzieś w górach sabińskich. Liche bowiem wino własnej produkcyi pije się na miejscu, ale nie sprowadza się go w dalsze okolice, gdzie można za tę samą cenę dostać lepszy trunek. A jeżeli tak jest, to położenia willi Thaliarcha trzeba szukać na tych stokach gór sabińskich, które opadają ku Tybrowi. Stamtąd bowiem widać w zimowych miesiącach pokryte śniegiem Sorakte, tam też liściaste lasy uginają się pod ciężarem śnieżycy, a liczne potoki górskie o łagodnym spadzie (właszcza, gdzie przebiegają już dolinę Tybru) nieraz stają pod lodem.

Określiwszy w powyższy sposób położenie willi Thaliarcha, nie potrzebujemy z Kiesslingiem-Heintzem (I^5 1908) szukać jakichś rze-

czek w dolinie Palatynu, na polu Marsowem i indziej pod Rzymem, by usprawiedliwić umieszczenie obrazu Alkajosa: πεπάγασιν δ' ὑδάτων ῥοαί (fr. 34) obok swojskiego Sorakte; mamy też argument przeciw Wilamowitzowi (Sappho u. Simonides, str. 311), który cały utwór uważa za pasticcio, za niesharmonizowaną próbę, łączącą zamarzłe rzeki trackie oryginału z śnieżnym Sorakte. Ale też Wilamowitz patrzy na Sorakte — z Eskwilinu. Kiessling-Heintze sądzą, że nie trzeba wcale szukać punktu, z któregoby się rzeczywiście widziało Sorakte; w Rzymie samym uważają to za niemożliwe, chyba ze wzgórz za Tybrem, z Gianicolo lub Monte Mario. A oto, co pisze polski tłumacz Satyr i Listów Horacego, Paweł Popiel (t. I 1903, str. 43): »Idąc tak raz długą rzymską ulicą Via Ferratella, jeśli mię pamięć nie zawodzi, spojrzałem przed siebie i przystanąłem nagle, bo nawprost wylotu takowej ujrzałem Sorakte, którego śnieżny szczyt rysował się na jasno-błękitnem niebie pogodnego marcowego poranka«. Przechodzień Via della Ferratella widział nawprost jej wylotu oczywiście — Monte Cavo, ale że widok śnieżystego szczytu reprodukuje wspomnienie: *Vides ut alta*, popełnił tę samą konfuzyę, co wielu przed nim i po nim.

O ile pieśń o Sorakte ma rysy indywidualne, o tyle konwencyonalnie przedstawiają się trzy piosenki wiosenne [14]): Carm. IV 7 (Diffugere nives) można lokalizować w górach sabińskich, bo tam tylko trawa, zwiędła pod długotrwałym śniegiem, na wiosnę na nowo się zieleni, podczas gdy w Kampanii czy nawet na wzgórzach albańskich ruń widać przez całą zimę. Ponieważ zaś zimę spędzał poeta nieraz nad morzem (Epist. I 7, 10), nic dziwnego, że w dwóch piosenkach i wiosnę wita nad morzem. Tak c. I 4 (Solvitur acris hiems) widzi, jak w jakimś porcie spuszczają na walcach okręty z doków do morza, czuje ciepły powiew Fawoniusza — i przypomina sobie, że tam w górach już wypuszczają bydło ze stajen na łąki, wolne nareszcie od szronu, a rolnik porzuca piec i spieszy do orki. Jeśli nie zechcemy jednolitości koncepcyi ratować tą suppozycyą przypomnienia, łączącą wiosnę z nad morza z wiosną w górach, to tu będziemy musieli przyjąć pasticcio, do którego motywów dostarczył wzór Pawła Silentiariusa A. P. X, 15. Dalsza faza wiosny opisana jest c. IV 12: Morze już spokojne, Akwilony wydymają żagle okrętów, szron znikł z łąk, wezbrane od stopniałego śniegu rzeki opadły. Jaskółka lepi już gniazdo i opłakuje Itysa, a pasterze owiec wygrywają na piszczałkach. Ponieważ wino, na które poeta zaprasza przyjaciela,

znajduje się jeszcze w składzie Sulpicyuszow, więc przy Emporium poniżej Awentynu, siedziba poety musi być gdzieś niedaleko, najdalej przy ujściu Tybru.

Mimo tych licznych refleksów Sabinum w poezyi Horacego, nie jest on piewcą sabińskim, ale uważa się przedewszystkiem za poetę Tiburu [16]) i Anienu. Mówiąc o swem powołaniu poetyckiem (c. IV 3), wymienia wyraźnie wody, przepływające żyzny Tybur, i gęste włosy tamtejszych lasów, jako sprawców swej sławy lirycznej: *Sed quae Tibur aquae fertile praefluunt | et spissae nemorum comae | fingent Aeolio carmine nobilem.* Nie są to przedmioty jego pieśni, ale niejako bodźce twórczości, czynniki, wprawiające go w nastrój poetyczny. W tym samym sensie mówi w dedykacyi pierwszego zbioru liryków (c. I 1) o chłodnym gaju i lekkich pląsach Nimf ze Satyrami, jako o przegrodzie między sobą a tłumem, goniącym za sławą i zyskiem. Zamiłowanie poetów w ogóle, a w szczególności Horacego do ustroni leśnej, gdzie najlepiej im się pisało czy tworzyło, zbyt jest znane, by trzeba było dłużej się nad niem rozwodzić. Wystarczy stwierdzić, że Horacy umiłował sobie to najrozkoszniejsze, najbardziej przez naturę uposażone letnisko rzymskie, jakiem jest Tivoli. Uwaga publiczności skierowała się ku niemu dość wcześnie, skoro słyszymy, że już w r. 143 przed Chr. (za konsulatu Serviusa Sulp. Galby i Luciusa Aurel. Cotty) uchwalił Senat zapłacić z kasy państwowej rury wodociągu Appijskiego i Anio vetus i uposażyć miasto w nowy wodociąg, doprowadzający wodę ze źródeł między Arsoli i Agosta. Wnet cała dolina Anienu wraz z sąsiedniemi wzgórzami, ocienionemi bukami, olchami i dębami wiecznie zielonymi, pokryła się wspaniałemi willami. Tu Mecenas gościł w swej willi poetów z dworu augustowskiego; tu bogaci Rzymianie zapominali przy świetnych bankietach nawet o rozkoszach Bajów. Dziś ruiny starożytnych wspaniałości [17]) różowią się w blaskach zachodzącego słońca i tylko grób C. Meniusa Bassusa głosi pamięć familii, która tu miała wielkie imię i obszerne włości. Nędzne chaty chłopskie przezierają przez sino perłowe oliwki i tylko jakaś piosnka winiarza, jakiś dźwięk srebrnego dzwonka, ginący w oddali, jakiś tryl słowika, niby ducha wiecznie żywej radości, przerywają boską ciszę.

Chociaż i ta cisza sama nie jest niema. Ożywia ją przecież nieustanny szum słynnych kaskad Anienu. Już małe kaskady, które w szerokich wstęgach spływają do skalistego zbiornika, tworząc na dole pieniącą się sadzawkę, otoczoną welonem z mgły i rozbryzgu-

jącej się piany, wystarczyłyby do ugruntowania sławy Tivoli. Cóż dopiero kaskady wielkie, cóż dopiero wybita przez nie kotlina, w której Natura zamknęła jakby dla siebie i swoich gołębi wszystkie efekty wody, popisującej się prawdziwie cyrkowymi skokami i transformacyami! Jeśli do tego dodasz tropikalnie bujną roślinność, wypieszczoną wulkanicznym gruntem, wieczną mgłą i słońcem, pojmiesz, że tu Horacemu mogło się podobać. Przypuszczam, że ową roślinność właśnie miał poeta przed oczyma, gdy mówił o *fertile Tibur*, a nie urodzajność gruntów, jak chciał Siemieński, kiedy pisał o »strumykach tyburyjskich błoni«.

Bardziej niż najsławniejsze i najwspanialsze miasta greckie podobał się Horacemu ten *domus Albuneae resonantis | et praeceps Anio ac Tiburni lucus et uda | mobilibus pomaria rivis.* Umiał ocenić i dobroć tych jabłek, które jednak zdaniem Katiusa (Sat. II 4, 70) ustępowały soczystością jabłkom z Picenum. W Tyburze chciał znaleźć siedzibę swej starości i kres wędrówek na morzu i lądzie, kres żołnierki — marsowej i amorowej: *Tibur Argeo positum colono | sit meae sedes utinam senectae | sit modus lasso maris et viarum | militiaeque* (c. II 6, 5). Nie może się więc dość nachwalić łaskawej ziemi (mite solum, c. I 18, 2) Tyburu, jego nawodnienia (udum Tibur, c. III 29, 6), jego gęstego cienia (densa umbra, c. I 7, 20), jego swobodnej przestronności (vacuum Tibur, Epist. I 7, 45). Tu po gajach i brzegach wilgotnego Tyburu jak pszczółka zbierał wrażenia i tworzył swe pracowite piosenki: *Ego apis Matinae | more modoque | grata carpentis thyma per laborem | plurimum circa nemus uvidique | Tiburis ripas operosa parvus | carmina fingo* (c. IV 2, 27 nn).

By tyburtyńskie wrażenia zbyt mu nie spowszedniały, Horacy zmieniał miejsce pobytu, jechał do chłodnego Preneste (c. III 4, 23), gdzie raz rozkoszował się lekturą Homera (Epist. I 2, 2), do Bajów (c. III 4, 24) lub do Tarentu (Epist. I 7, 45). Ale choć posiadał już Sabinum, wracał stamtąd chętnie do Tibur (c. III 4, 23) prawdopodobnie w gościnę do Mecenasa. Do rewizyty w Sabinum zaprasza przyjaciela, odradzając mu ciągle patrzeć na wilgotny Tybur, na Aefulae, leżące na sąsiednich stokach, i na Tusculum (c. III 29, 6 nn). Widocznie we wszystkich tych miejscowościach posiadał Mecenas wille.

Upodobanie Horacego w Tibur sprawiło, że jego nazwa podobnie jak Eldorado, stała się równoznacznikiem miejsca rozkosznego. Z równem uwielbieniem wspomina o okolicy Tibur Propertius (III

16, 3; 22, 23; IV 7, 81). *Tivoli* zwą się dziś podmiejskie ogródki i restauracye, do których w rozmaitych miastach Europy spieszy w niedzielę »publika« na wino czy piwo, muzykę i tańce.

Miłość z wyboru wzięła u Horacego górę nad miłością z przyrodzenia: Tiburtyński Anien okrył się dzięki jego pochwałom większą sławą[17a]) niż apulijski Aufidus, mimo, że go częściej wspomina jako *acer* (Sat. I 1, 58), *violens* (c. III 30, 10), *longe sonans* (c. IV 9, 2), *tauriformis* (c. IV 4, 25). A ze sławą Sorakte czy Lukretilisa lub Algidusa nie może się mierzyć apulijski Vultur (c. III 4, 9) lub Garganus (c. II 4, 7; Epist. II 1, 20). I żywszem tentnem nie zabiło serce poety, gdy w podróży do Brindisium ujrzał z daleka rodzinne góry: *incipit ex illo montis Appulia notos | ostentare mihi, quos torret Atabulus* (Sat. I 5, 77). Nowoczesny poeta nie potrafiłby się tu wstrzymać od jakiegoś sentymentalnego wylewu w kierunku lat dziecinnych; Horacy notuje prozaicznie: »nigdybyśmy nie byli z tych gór wyleźli, gdyby nas nie była przyjęła sąsiednia willa Triwikusa...«. Zresztą w malarza krajobrazów lub tylko w poetę nie bawi się Horacy nigdzie przy tym opisie podróży do Brindisi. To też filolog, kroczący jego śladami[18]), nie może się w jednem miejscu (w dolinie Garigliano, starożytnego Liris) powstrzymać od uwagi: »Dass Horaz auch hier kein Wort über die Schönheit der Landschaft verliert, muss auffallen; sollten die Alten wirklich für das Malerische in der Natur kein Auge gehabt haben«? Na to pytanie odpowiedział już dawno pozytywnie Alfred Biese (Die Entwicklung des Naturgefühls bei den Griechen u. Römern, I 1882, II 1884). Filolog ani o tem wybornem dziele nie pamiętał ani na widok Garigliano nie przypomniał sobie, że Horacy kiedyindziej (c. I 31, 7) zwrócił uwagę na owe *rura, quae Liris quieta | mordet aqua taciturnus amnis*. Wspomnienia z podróży, przeznaczone przedewszystkiem dla jej uczestników, nie zawsze miewają charakter poetyczno-sentymentalny; przeciwnie, jeśli towarzystwo dobrze się bawiło, to chętnie wraca w rozmowie do drobnych przygód, wygód i niewygód, razem przebytych, do rzeczy, które nieinteresowanym mogą się wydawać bardzo nieinteresującemi. Tego rodzaju jest np. przypomnienie, jakto w jakiejś osteryi w Benewencie gospodarz, gotując na ogniu chude piskorze, ledwie nie spalił budynku i siebie (w. 71 nn) lub rozpamiętywanie wieczoru, przyjemnie spędzonego w willi Cocceiusa w pobliżu Caudium (w. 51 nn). Kłótnia dwóch wesołków nie mało przyczyniła się do podtrzymania dobrego humoru towarzystwa. Tylko ten, kto na-

wet w podróży nie zapomina o tem, »co winien sobie i swej godności«, może z polskim tłumaczem Satyr i Listów dziwić się, »jak najwykwintniejsze tych czasów towarzystwo mogło nawet najbardziej chwilową rozrywkę znaleźć w tak nizkiem widowisku«. Inaczej podróżują i bawią się literaci, cyganerya, inaczej profesorzy.

Via Appia, którą Horacy wyruszył z Rzymu, zanadto była wszystkim znana, by miał wspominać o położonych wzdłuż niej grobowcach i ich roślinnem otoczeniu. U nas dźwięk jej nazwy budzi wspomnienia cyprysów i pinii i dębów wiecznie zielonych, ubranych w płaszcze bluszczów, wspomnienia, którym tak piękny wyraz dał Maeterlinck (Vue de Rome, pocz.): »Drzewa najczystsze: cyprys, który wznosi się jak modlitwa płonąca i posępna; szeroki parasol pinii, która się wydaje najpoważniejszą i najharmonijniejszą myślą lasu; silny dąb wiecznie zielony, który tak łatwo przybiera (przez przycięcie korony) wdzięk portyków — nabrały przez wiekową tradycyę powagi, samowiedzy i uroczystości, jakich nie mają nigdzie indziej. Kto je widział i zrozumiał, nie zapomni już o nich i rozpoznałby je łatwo wśród podobnych drzew w jakiejś krainie mniej świętej. Były one ozdobami i świadkami rzeczy nieporównanych; stały się nieodłącznymi towarzyszami zrujnowanych akweduktów, pozbawionych korony mauzoleów, strzaskanych łuków i kolumn heroicznie złamanych, które zdobią Kampanię majestatyczną i opuszczoną. Przybrały styl tych wiecznych marmurów, które otaczają milczeniem i uszanowaniem. Jak te marmury umieją one wypowiedzieć za pomocą dwóch czy trzech linij czystych, a przecież tajemniczych wszystko to, co nam może wyznać smutek równiny, dźwigającej bez zachwiania się — ruiny swej sławy. Owe drzewa są i czują się rzymskiemi«.

Za czasów Horacego nie było na owych drzewach jeszcze tej historycznej patyny, o której tak ładnie mówi Maeterlinck. To też po za pinią, ocieniającą jego kawalerskie bankiety, o innych wyraża się bez żadnego sentymentu: Gdy bogowie uspokoją walczące na morzu wiatry, ani cyprysy ani stare jesiony nie bywają nimi miotane (c. I 9, 11); Achilles padł jak pinia ugodzona ostrym żelazem albo cyprys, obalony wiatrem (c. IV 6, 10): W obu wypadkach należy sobie przypomnieć stare, wysokie cyprysy, jakie się widzi w ogrodzie willi D'Este w Tivoli lub w willi Hadryana. Cyprys nagrobny spotykamy c. II 14, 23 (invisa) i Epod. 5, 18 (funebris). — Dąb opleciony bluszczem, widzimy w porównaniu erotycznem (Epod. XV

5): *artius atque edera procera adstringitur ilex | lentis adhaerens bracchiis.* O pinii mówiliśmy już przy sposobności Sabinum. Tu nie bawiąc się w opis całej flory Horacyańskiej, wspominamy jeszcze o tak charakterystycznych dla Rzymu i okolicy drzewach w a w r z y n i e i m i r c i e. Wymienia je Horacy jako rośliny zbytkowne, sadzone niepotrzebnie na miejscu karczowanych oliwek (c. II 15, 5 nn): *tum violaria et | myrtus et omnis copia narium | spargent olivetis odorem | fertilibus domino priori, | tum spissa ramis laurea fervidos | excludet ictus.* Dziko rosły one w Apulii (c. III 4, 18), a w pobliżu Baje znajdował się gaik mirtowy (murteta, Epist. I 15, 5).

Tylko w inwektywie na zbytki (c. II 5) był poeta nieprzyjacielem kwiatów; poza tem cieszył się kwiatami wiosennymi (verni flores c. II 11, 10; novi c. IV 1, 2; flore, terrae quem ferunt solutae, c. I 4, 10) i często o nich wspominał (aprici c. I 26, 7; recentis c. III 27, 43). A jakkolwiek do samotnej uczty nie kazał szukać po ogrodzie spóźnionej róży (c. I 38, 3), to dla innych przygotowywał *nimium brevis | flores amoenae... rosae* (c. II 3, 13) posypywał nimi posadzkę sali jadalnej (c. III 19, 22; 29, 3), wieńczył głowy biesiadników (c. II 11, 15) i kochanków (c. I 5, 1) i porównywał z szkarłatną różą (qui color est puniceae flore prior rosae) policzki młodzieńca (c. IV 10, 4). — Kto się dłuższy czas zatrzymuje w Rzymie, dobrze zrobi, szukając w naturze żywych illustracyj do martwych zestawień W. Gemolla (Die Realien bei Horaz, Berlin 1892, zwłaszcza zeszyt I: Tiere u. Pflanzen).

Jak widok rodzinnej Apulii, tak i widok królewskiego Tybru bynajmniej nie wzruszał Horacego. Nowocześni poeci opiewają główne rzeki swych ojczyzn jako symbol całej ziemi rodzinnej; inni swą miłość przelewają na rzeki stron rodzinnych. Dość wspomnieć o Mickiewiczowskiej apostrofie do Niemna, o Słowackiego przemówieniu do Ikwy, by nie sięgać do Sarbiewskiego i jego ód do Bugu i Narwi. A ileż się nie naśpiewali poeci począwszy od XV w. o pięknościach Wisły! Dla Horacego Tyber jest przedewszystkiem miejscem — kąpieli (Sat. II 1, 8; c. I 8, 8; III 12, 5; epist. I 11, 4). Nie musiała to być kąpiel zbyt rozkoszna, skoro używanie jej, obok rycerskich ćwiczeń na polu marsowem, jest wskaźnikiem dziarskości i hartu. Horacy, jak inni »obywatele« używał kąpieli w termach. Zwykły epitet Tybru *flavus* (c. I 2, 13; I 8, 8; II 3, 18) trafnie oddają Włosi przez *biondo* (Tevere), odnosząc go do barwy włosów boga rzeki. My mówiąc o »płowym« Tybrze, powinniśmy także my-

śleć o płowych włosach, a nie o żółtych mętach, skoro ów epitet nie charakteryzuje rzeki wezbranej po deszczach, lecz jej wygląd normalny. Otóż analiza tej wody [19]) wykazuje, że zawiera ona dużo delikatnego proszku marglowego, barwy popiołu. Z powodu tej barwy możemy Tyber nazywać popielatym lub płowym, a będziemy bliżsi prawdy, niż gdy mówimy o żółtym czy mętnym Tybrze.

Bywa on rzeczywiście często i mętny, zwłaszcza w czasie deszczów zimowych i wiosennych. Jest to pora jego wylewów. Ich statystyka [20]) uczy, że Tyber wylewa najczęściej w listopadzie, grudniu, styczniu i lutym, rzadziej w marcu, kwietniu, wrześniu i październiku, nigdy w czterech innych miesiącach. Od wylewu, któremu ocalenie swoje zawdzięczali Romulus i Remus, mamy wzmianki o 26 wylewach starożytnych, 105 po Chrystusowych. Najstraszniejsza powódź z końca grudnia 1870 r., kiedy to po placu Panteonu i po Placu weneckim jeździło się łodzią, może służyć za illustracyę do drugiej ody księgi pierwszej: Zdawało się wtedy, że Tyber zburzy Regia i Templum Vestae na Forum. Wzmiankowany grad i piorunowa burza kazałyby myśleć o miesiącach cieplejszych; ale narzekanie na obfitą śnieżycę wskazuje na miesiące zimowe, od grudnia do lutego. Bo tylko w tych miesiącach śnieg pojawia się co kilka lub nawet co kilkanaście lat na ulicach, placach, dachach i drzewach Rzymu, a leży bardzo krótko [21]). To też taka śnieżyca jest fenomenem, budzącym powszechne zdumienie i radość. Dzienniki z 16. lutego 1913 pełne były dytyrambów na cześć białej rusałki gór, *bianca fata della Montagna*, a i młodzi i starzy zabawiali się po placach rzucaniem śnieżkami. — Żadne wzmianki u autorów starożytnych nie uprawniają nas do (dość pospolitego zresztą) twierdzenia, jakoby klimat rzymski w czasach starożytnych był ostrzejszy, a obserwacya obuwia i ubrania starożytnych także musi nas powstrzymać od podobnego przypuszczenia. Przeciwstawiając więc zmianom losów i dzieł ludzkich niezmienność Natury, myślimy także o niezmienności klimatu czyli nieba rzymskiego. To niebo klasyczne zarówno jak ta ziemia klasyczna rozjaśnią nam jeszcze niejednę zagadkę poezyi klasycznej, o ile bawiąc w Rzymie, będziemy mieli oczy otwarte nietylko na to co było, ale i na to, co zawsze jest i trwa.

Przypisy.

[1]) Włoskie prace z drugiej połowy XVIII w. wymienia Gaetano Curcio, Q. Orazio Flacco studiato in Italia dal secolo XIII al XVIII (Bibl. di filol. class. diretta da C. Pascal, Nr. 7), Catania, Battiato, 1913, str. 258 n. Dziś wystarcza zupełnie G. Boissier, La maison de campagne d'Horace, w Nouvelles promenades archéologiques[5], Paris, Hachette, 1904. Patrz poniżej uw. [11]).

[2]) Urzędowe daty, odnoszące się do naturalnych i kulturalnych warunków dzisiejszej Kampanii rzymskiej, czerpię z monumentalnego dzieła zbiorowego, opracowanego z polecenia włoskiego ministerstwa rolnictwa i handlu na wystawę paryską z r. 1880. Jest to: *Monografia della città di Roma e della Campagna Romana*, Roma, Tipografia Elzeviriana, Ministero di agricoltura, industria e commercio, Direzione della statistica generale, 2 voll. 1881. Wspaniałą, syntetyczną przedmowę, wyzyskiwaną (bez cytowania) przez wielu późniejszych autorów, napisał A. Gabelli. Z tomu I-go ważne są dla nas następujące przyczynki: *a*) F. Giordano, Condizioni topografiche e fisiche di Roma e della Campagna Romana; *b*) P. Mantovani, Uno sguardo alla costituzione geologica del suolo romano; *c*) A. Betocchi, De fiume Tevere; *d*) Ferrari, Meteorologia romana; *e*) G. Baccelli, La malaria di Roma. Z tomu II-go: *f*) Betocchi, Le acque e gli acquedotti di Roma antica e di Roma moderna. — Prócz tego z pożytkiem zaglądałem do następujących dzieł: H. Nissen, Italische Landeskunde, 2 Bd., Berlin, 1883, 1902; O. Richter, Topographie der Stadt Rom[2], München, 1904. — Z dawniejszych książek warto jeszcze zawsze wziąć do ręki następujące: Christian Müller, Roms Compagna in Beziehung auf alte Geschichte, Dichtung u. Kunst, 2 Bd., Leipzig, 1824; J. H. Westphal, Die römische Kampagne in topographischer u. antiquarischer Hinsicht dargestellt, Berlin, 1829; Ferd. Gregorovius, Wanderjahre in Italien, I. II[7], Leipzig, 1889, 1890; W. Sombart, Die römische Campagna (głównie pod względem gospodarczym), Leipzig, 1889; H. Moltke, Wanderbuch[6], Berlin, 1892; Alb. Zacher, Was die Compagna erzählt, 2 Bd., Frankfurt a. M. 1903. — W nowszych czasach pojawiły się cztery dziełka pięknie illustrowane: Thassilo von Scheffer, Die Umgebung v. Rom (Moderner Cicerone, Rom III), Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1903; Ugo Fleres, Campagna Romana (Italia artistica, Nr. 7), Bergamo, 1910; Bruno Schrader, Die römische Campagna (Berühmte Kunststätten, Bd. 49), Leipzig, 1910; Friedr. Noack, Die römische Campagna, Rom, Verlag von Franck et Co, 1910. — W braku powyższych książek można ostatecznie dowiedzieć się wielu ciekawych rzeczy i z popularnych »Przewodników«: Th. Gsell-Fels, Rom u. d. Campagna[6], Meyers Reisebücher), Leipzig u. Wien, 1906; Baedeker, Italien, 2 Bd., 14 Aufl., Leipzig, 1908.

[3]) Najobszerniejszą historyę Kampanii dał Giuseppe Tomassetti, La campagna Romana antica, medioevale e moderna, vol. I: La campagna Romana in genere, Roma, E. Loescher et Co., 1910; vol. II: Via Appia, Ardeatina ed Aurelia, 1910; vol. III (wydany po śmierci autora): Via Cassia e Clodia, Flaminia e Tiberina, Labicana e Prenestina, 1913.

[4]) Cesare de Cupis, Le vicende dell' agricoltura e della pastorizia dell' agro Romano, Sommario storico, Roma, 1911.

[5]) »Un horizon précis et grandiose qui la (ville) sépare du monde sans l'isoler des cieux«, M. Maeterlink, Vue de Rome, w Le double jardin (Collection Nelson, p. 140).

[6]) Posługuję się wyborną, a tanią (sztuka 1 lira) Carta d'Italia speciale per automobilisti, ciclisti e touristi, alla scala di 1:250.000 in 35 fogli (Istituto Italiano d'Arti grafiche, Editore-Bergamo). Rzym z okolicą jest na foglio 19, góry Sabińskie foglio 17. — Przy lekturze szkolnej Horacego przydałaby się przynajmniej Carta Topografica della Campagna Romana alla scala 1:250.000 (Istituto geografico de Agostini, Novara), cena L. 0,50. Obie ta mapy opierają się na kartach specyalnych włoskiego Sztabu generalnego, 1:250.000 (9 kart okolic Rzymu, 1894). Żałuję, że ze względów techniczno-wydawniczych nawet szkicu, opartego na tej karcie, do swego artykułu dołączyć nie mogłem.

[7]) Tomassetti I p. 317.

[8]) Patrz [2]) a: Giordano o Campo d'Annibale: dove esistono le conserve della neve per Roma.

[9]) Cupis (z uw. 4), p. 110 nn.

[10]) Arduino Calasanti, L. Aniene (Italia artistica, Nr. 21) Bergamo, 1906.

[11]) Découverte de la maison de campagne d'Horace, Rome, 1767—1769. Por. Boissier jak w uw. 2). Prof. Witkowski zwrócił mi uwagę, że paryska L'Illustration z 17-go maja 1913 przynosi kilka reprodukcyj zdjęć z tej willi Horacego i okolicy. Filologowie nie omieszkają postarać się o przytoczony numer tygodnika.

[12]) Boissier, str. 31 nn.

[13]) Cupis, p. 107 nn.

[14]) Podczas korekty widzę, że tego samego zdania jest wyborny znawca Horacego, G. Friedrich (Q. Horatius Flaccus, Neue Jahrb. f. d. klass. Alt. XVI 1913 April). Pisze on str. 266: Vom Landleben spricht Horaz in jenem Epodus in der Weise, wie Vergil es betrieb, aber es ist ihm im Grunde fremd. Sonnst wären die überaus zahlreichen naturgeschichtlichen Irrtümer, die sich bei ihm finden, unerklärlich.

[15]) Analizuje je po A. Biesem, Die Entwickelung des Naturgefühls bei den Griechen u. Römern, II p. 79 nn. — Edw. Voss, Die Natur in d. Dichtung des Horaz, Progr. Gymn. Münstereifel, 1889.

[16]) Attilio Rossi, Tivoli (Italia artistica nr. 43), Bergamo, 1909.

[17]) Pokazują wśród nich i Villa di Orazio, Fotografia u Fleresa, Campagna Romana p. 37. Ale poeta na własność żadnej willi tu nie posiadał.

[17a]) Przytaczam wiersze Trembeckiego (Zofiówka 491 n): ‚Kto gajów tuskulańskich smakował ochłody, — kto uwieńczał Tyburu spadające wody, — kto straszne Pauzylipu przebywał wydroże', by przypomnieć, że ostatnie dwa wiersze powtarza w ‚Panu Tadeuszu' Telimena (III 536): ‚Wy klasyczne Tyburu spadające wody — i straszne Pauzylipu skaliste wydroże'.

[18]) Joseph Dorsch, Mit Horaz v. Rom nach Brindisi, Jahresbericht d. deutschen Gymn. Prag-Altstadt 1903/4.

[19]) Betocchi (p. uw. 2 c), p. 259.

[20]) Ibid. p. 243. [21]) Ferrari (p. uw. 2 d).

Konstytucya beocka w świetle Pap. Oxyrh. 842 i w świetle krytyki.

Napisał

Franciszek Smolka.

I.

Papyrus Oxyrh. 842 (w zbiorze The Oxyrhynchus Papyri T. V, 1908, str. 110—242, osobne wyd. Grenfella i Hunta Oxon. 1909), zawiera fragment »dziejów Grecyi« (Hellenika) nieznanego kontynuatora Tukidydesa, obejmujący lata: 396 i 395. Oto tytuły poszczególnych ustępów: 1) Wyprawa Demajneta. 2) Antyspartański nastrój w Grecyi. 3) Bitwa morska. 4) Agezylaus w Azyi. 5) Śmierć Tissafernesa. 6) Rewolucya na Rodos. 7) Konstytucya beocka. 8) Stronnictwa w Tebach. 9) Wojna Beocyi z Focydą. 10) Bitwa morska. 11) Zgromadzenie sił zbrojnych Konona. 12) Agezylaus w Azyi. Kwestyą autorstwa tego papyrusu jest kwestyą bardzo ciekawą, i jak dotąd, ciągle jeszcze otwartą. Pomówimy o niej poniżej. Dla oryentacyi podaję, że od czasu odkrycia Arystotelesowej »Ἀθηναίων πολιτεία« w r. 1890 nie odkryto w Egipcie papyrusu z fragmentami dzieła historycznego, któryby co do wartości mógł iść w porównanie z naszym papyrusem. Owóż w obrębie 21 kolumn papyrusu mieści się między innemi ustęp wielkiej doniosłości, który bądź podaje nowe szczegóły, bądź uzupełnia dawniej znane, bądź wreszcie prostuje dotychczasowe hipotezy w zakresie konstytucyi beockiej. Ustęp o konstytucyi beockiej obejmuje kolumny: XI. 38—XII. 31, na szczęście wcale dobrze zachowane, bo tylko pierwszych pięć wierszy kolumny XII. ma lukę nieznaczną w środku, a 11 pierwszych wierszy lukę jeszcze mniejszą na końcu.

Sposobność do omawiania konstytucyi beockiej nastręczyła autorowi wzmianka o wojnie między Beocyą a Focydą. Ze względu na

doniosłość sprawy pozwolę sobie przytoczyć ten niedługi ustęp w wiernym przekładzie. Otóż czytamy tam: »Stosunki ówczesne w Beocyi przedstawiały się w sposób następujący: W każdem z miast były podówczas ustanowione cztery rady (βουλαί), których członkami jednak nie mogli być wszyscy obywatele, lecz tylko ci, którzy posiadali pewną sumę pieniężną. Z pośród tych rad każda według tury odbywała posiedzenia przed innemi i przed innemi obradowała nad sprawami państwa, poczem swoje wnioski przedkładała trzem innym radom, a to, na co zgodziły się wszystkie rady, stawało się prawomocnem. Tak załatwiano stale sprawy każdego z miast z osobna; natomiast związek beocki był zorganizowany w sposób następujący: Na jedenaście części podzielono wszystkich mieszkańców kraju, a każda z tych części wybierała jednego bojotarchę wedle następującego klucza: Tebańczycy wybierali wszyscy razem czterech a to: dwóch w imieniu swego miasta, dwóch zaś w imieniu Platejów, Skolosu, Erytrów, Skafów i innych miejscowości, które dawniej wspólnie z Platejczykami tworzyły jedno państwo, ale wtedy (rok 396/5) podlegały już Tebom. Dalszych dwóch bojotarchów wybierali mieszkańcy miast: Orchomenos i Hyzyaj, dwóch Tespijczycy wespół z Eutrezą i Tisbami, jednego Tanagryjczycy i znowu jednego wspólnie: Haliartyjczycy, Lebadyjczycy i Koronejczycy, którego wybierało według tury każde z wymienionych miast; wreszcie w ten sam sposób wychodził z wyboru bojotarcha wybierany przez miasta: Akrajfnion, Kopaj i Cheroneję. W taki więc sposób wybierały poszczególne jednostki polityczne najwyższych urzędników. Wybierały one także radnych, których sześćdziesięciu przypadało na jednego bojotarchę i tym płacili dzienne dyety. Miała też każda jednostka polityczna obowiązek dostarczenia około tysiąca hoplitów i jeźdźców. Krótko mówiąc, w proporcyonalnym stosunku do liczby bojotarchów i korzystali z praw związkowych i płacili daniny i sędziów wysyłali i wogóle uczestniczyli we wszystkich zarówno niekorzyściach jak i korzyściach. Cały więc naród tak się rządził, a zarówno poszczególne rady jak i wspólna rada beocka odbywały posiedzenia na Kadmei«.

Oto ta dygresya, której pierwsi wydawcy nie zawahali się nazwać: »the most valuable section of the papyrus«. Przystąpmy do analizy. Zdajmy sobie nasamprzód sprawę z tego, co było nam wiadome o wewnętrznym ustroju Beocyi przed odkryciem naszego papyrusu. Otóż napisy beockie, o ile pochodzą z epoki nas obchodzą-

cej, tj. z lat: 396 i 395, nie podają nam niestety żadnych szczegółów w tym zakresie. Wobec tego aż do odkrycia naszego papyrusu jedynem źródłem literackiem naszych wiadomości o ustroju Beocyi był Tukidydes. Podkreślam te słowa: »jedynem źródłem literackiem«, bo garść szczegółów w tej dziedzinie jest nam znana z monet beockich, którym poświęcił specyalną monografię Anglik Head (»History of the Coinage of Beotia« Londyn 1881). One to pozwalają nam poznać rozmiary związku beockiego, począwszy od wieku VI. Z nich dowiadujemy się więc, że w latach: 600—550 wszystkie miasta beockie mają jednolitą monetę bez oznaczania nazw poszczególnych miast. Jedno tylko miasto Orchomenos ma swoje własne monety: W latach: 550—480 obok godła związku występują początkowe litery miast: Akrajfion, Koroneja, Haliartos, Mykalessos, Plateje, Tanagra i Teby. Z tego widzimy, że te miasta stanowią najstarszy zawiązek związku beockiego.

O pierwotnej konstytucyi związku beockiego nie wiemy nic pewnego. Sakralnem środowiskiem związku była świątynia Pozejdona w Onchestos oraz świątynia itońskiej Ateny w Koronei. Wcześnie już prawdopodobnie zdobyły sobie Teby dominujące stanowisko; w każdym razie z końcem VI wieku Teby właściwie panują nad związkiem. Stądto Ateńczycy po wypędzeniu tyranów zawierają związek z Platejami, aby im zapewnić niezawisłość od Teb.

Co się tyczy stosunków socyalnych, wiemy, że w Beocyi występował silny kontrast między panującą szlachtą a szerokiemi masami ludności. Echo tych stosunków mamy już w »Ἔργα καὶ ἡμέραι« (200—271). Kupcy i rzemieślnicy byli pozbawieni w Tebach wszelkich praw politycznych. Z Tukidydesa (VI. 93, 4) dowiadujemy się, że w V wieku w skład związku wchodzą: Teby, Haliartos, Koroneja, Kopaj, Tespie, Tanagra i Orchomenos. Widzimy tedy, że odpadły od związku: Plateje, Akrajfion i Mykalessos.

Jakież tedy kwestye w zakresie konstytucyi beockiej rozjaśnia nam lub uzupełnia nasz papyrus?

1) Przedewszystkiem co się tyczy owych czterech βουλαί w każdem z miast związkowych: Owóż Tukidydes (V. 38, 2) pisze o tem tak: »Οἱ Βοιωτάρχαι ἐκοίνωσαν ταῖς τέσσαρσι βουλαῖς τῶν Βοιωτῶν ταῦτα, αἵπερ ἅπαν τὸ κῦρος ἔχουσι, καὶ παρήνουν γενέσθαι ὅρκους ταῖς πόλεσι, ὅσαι βούλονται ἐπ' ὠφελίᾳ σφισι ξυνομνύναι«. Dotąd stosunek tych czterech rad do siebie był niejasny; przypuszczano, że te cztery rady odpowiadały czterem dystryktom miasta. Köhler w Sitzungsber.

der Berl. Akad.« 1895 dopatrywał się związku między temi czterema radami beockiemi a proponowanemi przez oligarchów ateńskich w roku 411; każda z nich miała się składać ze 100 członków i urzędować według tury przez rok. Konjektura Köhlera, że w sprawach wielkiej wagi wszystkie cztery rady obradowały wspólnie, zyskała zupełne potwierdzenie w naszym papyrusie.

Ale jedna wiadomość, przekazana przez papyrus, jest dla nas wiadomością szczególnie wielkiej doniosłości. Mianowicie papyrus stwierdza całkiem wyraźnie, że owe cztery rady nie były radami związku beockiego, lecz istniały w każdem z osobna państwie, wchodzącem w skład związku. Jak widzimy tedy, wzmianka Tukidydesa jest nieścisła, bo nie rozgranicza rad poszczególnych państw od rady związku, złożonej z 660 członków. Układ, zawarty prowizorycznie przez bojotarchę, musiał być ratyfikowany przez rady każdego poszczególnego państwa związkowego, a nie przez radą związkową. Jakim był skład tych rad i jak władzę wykonywały — tego tradycya nie przekazała. W każdym razie miały prawo układ, zawarty przez bojotarchę, odrzucić. Taki wypadek zaszedł np. w roku 421 (Tuk. V. 36—8), kiedy to cztery rady zgodnie odrzuciły tajny układ, jaki bojotarchowie zawarli z pełnomocnikami Argos, skierowany przeciw Sparcie.

2) Co się tyczy liczby bojotarchów, Tukidydes (IV. 91) wymienia ich wprawdzie jedenastu, ale nie mówi wyraźnie, czy tą liczbą objęci są także bojotarchowie tebańscy. Owóż papyrus nasz rozstrzyga sprawę stanowczo, stwierdzając, że było ich wogóle jedenastu.

Ciekawa rzecz, że tradycyę Tukidydesa zakwestyonował Wilamowitz w »Hermesie« (VIII. 440) czytając zamiast »ἕνδεκα« — »ἑπτά«, bo taką liczbę bojotarchów znalazł w napisach I. G. S. I. 2407 i 2408. Papyrus więc obalił stanowczo jego hipotezę.

3) Co się tyczy liczby państw związkowych, to Tukidydes (IV. 93) podaje nazwy siedmiu z nich, a resztę państw określa ogólnikowo: »καὶ οἱ ἄλλοι οἱ περὶ λίμνην«. Papyrus podaje kompletną ich liczbę, a więc prócz miast: Teby, Haliartos, Koroneja, Kopaj, Tespie, Tanagra i Orchomenos wymienia: Akrajfnion, Lebadeę i Cheroneję. Wiadomość to nader ważna, bo tu po raz pierwszy dowiadujemy się, w jaki sposób byli bojotarchowie rozdzieleni pomiędzy poszczególne państwa, tworzące związek. Teraz pokazuje się, że Beocya jako całość dzieliła się na 11 jednostek politycznych, z których

każda wybierała jednego bojotarchę, 60 członków rady związkowej, i dostarczała 1000 hoplitów i 100 jeźdźców. Dalej dowiadujemy się, że te jedenaście jednostek politycznych były rozdzielone między niezawisłe miasta nie równo, lecz w stosunku bardzo różnym, zgodnie z ich politycznym wpływem.

Co więcej wypływa z treści naszego papyrusu? Oto to, że te jedenaście jednostek politycznych stanowiły podstawę do obliczania daniny, uiszczanej przez poszczególne miasta do kasy związkowej, do określania liczby sędziów, wysyłanych do trybunału związkowego i wogóle do określania praw i obowiązków poszczególnych państewek, ilekroć chodziło o wspólną akcyę związku. Ta konstytucya przetrwała do roku 387, kiedy to skutkiem pokoju Antalkidasa Teby były zmuszone wyrzec się hegemonii, bo związkowi beockiemu położono kres. Początki omawianej konstytucyi sięgają prawdopodobnie roku 447/6, kiedy to Ateńczyków wyparto z Beocyi, a związek odnowiono pod hegemonią Teb. Zmiany w obrębie związku — o ile zachodziły — dotyczyły tylko granic. Tak np. Cheroneja w r. 424 nie stanowiła jeszcze niezawisłego miasta, lecz podlegała miastu Orchomenos. Ale w r. 395 — jak widzieliśmy wyżej — jest już niezawisła.

Po tem szczegółowem omówieniu najciekawszego ustępu naszego papyrusu moglibyśmy mieć pewne pretensye do jego autora z powodu zbytniej jego lapidarności w wyrażaniu się, dzięki czemu możemy skonstatować kilka niedomówień, jako to: Jaki cenzus majątkowy był wymagany dla kandydata na członka rady poszczególnego państewka? Jaki miał tytuł, jak był wybierany i jakie atrybucye miał prezydent całego związku beockiego? Czy wspólna rada związkowa, złożona z 660 członków, dzieliła się także podobnie jak rady poszczególnych miast na 4 sekcye i czy każda sekcya z osobna kolejno obradowała nad daną sprawą?...

II.

Ten ciekawy dokument nie mógł nie odbić się głośnem echem w świecie naukowym, zwłaszcza, że godził w dotychczasową tradycyę, reprezentowaną przez Tukidydesa. Posypały się więc w czasopismach naukowych artykuły dłuższe i krótsze oraz polemiki [1]), do

[1]) B. Grenfell and A. Hunt: The Oxyrhynchus Papyri. Part V. London

których asumpt dały właśnie owe wspomniane dopiero co niedomówienia, które spotykamy u autora papyrusu.

W pierwszych więc chwilach po ukazaniu się papyrusu sprawa z Tukidydesem miała się podobnie jak ongiś z Arystotelesem po ukazaniu się Konstytucyi ateńskiej. Autorytetowi uznanemu dotąd za niewzruszony zarzucono nieścisłość informacyi. Z tym zarzutem wystąpili uczeni tej miary, co wydawcy papyrusu i Edward Meyer. Nie dziw, że wobec tego zmobilizował się i obóz zwolenników Tukidydesa, by kruszyć kopie w jego obronie.

Ale zanim tę kwestyę szczegółowo rozpatrzymy, zajmijmy się pokrótce kwestyą autora papyrusu. W grę mogą tu wchodzić: Eforos, Teopomp i Kratippos. Wydawcy papyrusu oświadczają się za Teopompem. Za ich zdaniem idą: Edward Meyer, Wilamowitz, Swoboda i inni. Głównym obrońcą zdania przeciwnego, identyfikującego autora papyrusu z Kratippem, jest Blass, a za nim v. Mess [1]).

Na jakiej podstawie większość uczonych przypisuje autorstwo fragmentów Teopompowi?

1) Autor fragmentów zdradza sympatye dla Sparty i arystokracyi, a wiadomo, że właśnie arystokratycznych i filolakońskich zapatrywań był Teopomp.

2) Autor fragmentów jest niewątpliwie kontynuatorem Tukidydesa, a temu właśnie warunkowi czyni zadość Teopomp, którego »Hellenika« rozpoczynały się od wypadków, na których skończył Tukidydes.

3) Znane przed odkryciem papyrusu fragmenty Teopompa zdradzają, że autor ich lubował się w dygresyach nieraz nawet bardzo odległych swą treścią, a więc znowu rys wspólny z autorem papyrusu.

4) Dyonizyusz z Halikarnasu chwali u Teopompa gorliwość

1909. Wstęp do wydania fragmentów pt. »Theopompus (or Cratippus) Hellenica«.

Goligher W. A.: The Boetian constitution. Class. Rev. T. XXII. p. 80—2.

Swoboda Heinrich: Studien zur Verfassung Boiotiens. Klio. X. 3 p. 315—334.

Bolsford G. W. The Constitution and Politics of the Boeotia League from its origin to the year 387. Political Science Quarterly XXV. 2. p. 272—296. Boston 1910.

[1]) Patrz Resumé u. H. Petera, Wahrheit u. Kunst, Geschichtsschreibung u. Plagiat im klass. Altertum, Teubner, 1912, str. 136 nn.

w zbieraniu materyału, oraz szeroki rozmach w traktowaniu przedmiotu, polegający na opisie urządzeń wewnętrznych, na podawaniu charakterystyk wybitnych indywidualności, a więc znowu rys, który spotykamy u autora papyrusu.

5) Teopompa opis Mezogisu i Celaenae (frg. 290) zgadza się z takimże opisem w kol. VI. 45—VII. 2, a opis Parapotamii we frg. 264 z kol. XV. 17 i n.

Przeciw identyfikowaniu autora papyrusu z Teopompem przemawiają argumenty następujące:

1) Autor papyrusu i fragmenty Teopompa nie zgadzają się na punkcie nazwiska króla paflagońskiego, który wedle kol. XXI. 11 nazywał się Γύης a we fragmentach Teopompa — Θύς. (Ed. Meyer przyjmuje tu zepsucie tekstu częste przy imionach własnych).

2) Brak mów we fragmentach papyrusu.

3) Wedle Plutarcha miał się Teopomp wyrażać o Agezylausie z największem uznaniem; tymczasem autor papyrusu nie zdradza ani tendencyi uświetniania jego charakteru ani entuzyazmu dla jego czynów.

4) Istnieje wielka zgodność między autorem papyrusu a Dyodorem, którego źródłem dla epoki objętej naszym papyrusem był — jak wykazano — Eforos.

5) Brak wreszcie we fragmentach papyrusu wielu cech stylistycznych, charakterystycznych dla Teopompa.

Rozpatrując argumenty tak jedne jak i drugie, trudno nie liczyć się z tą okolicznością, że ich siła dowodowa jest względna, głównie z powodu szczupłości zachowanych fragmentów.

Największą rozbieżność w zapatrywaniach uczonych wywołała kwestya organizacyi i kompetencyi beockiej rady związkowej i rad lokalnych. Papyrus — jak wspomniano wyżej — przenosi punkt ciężkości na rady lokalne, wobec czego kompetencya rady związkowej przedstawia się jako bardzo szczupła. Tego zdania bronią: Grenfell i Hunt oraz Edw. Meyer, którzy twierdzą np., że przy zawieraniu przymierzy rząd centralny beocki musiał się starać o zgodę każdego z miast związkowych z osobna. Przeciw takiemu pojmowaniu rzeczy jako sprzecznemu z Tukidydesem wystąpił Goligher, opierając się na miejscu u Tukidydesa V. 36—38.

Z Tukidydesa bowiem wynika, że rada związkowa, a nie rady lokalne miały decydujący wpływ zarówno w sprawach związku jak i w sprawach polityki zagranicznej. Goligher, występując w obronie

Tukidydesa, zauważa bardzo trafnie, że przez »τέσσαρες βουλαί« we wspomnianym ustępie z Tukidydesa należy rozumieć nie 4 sekcye jakiejś rady lokalnej, lecz 4 sekcye rady związkowej. Bo czyż podobna przypuścić, by bojotarchowie, stanowiący rząd związkowy, stawali aż przed 44 sekcyami wszystkich rad lokalnych i prosili o przyjęcie przedłożonych wniosków? Należy raczej przyjąć, że rady lokalne nie miały wogóle nic do czynienia z polityką zagraniczną. Tej konkluzyi nie obali nawet ta okoliczność, że w tekście papyrusu, w miejscu traktującem o kompetencyi rad lokalnych, zachodzą wyrazy: »περὶ τῶν πραγμάτων«, bo »τὰ πράγματα« nie muszą zaraz oznaczać polityki zagranicznej, lecz także zwykłe sprawy natury polityczno-administracyjnej. Zresztą, gdyby najwyższa władza spoczywała w ręku rad lokalnych, jak w takim razie wytłumaczyć zjawisko, że Teby mają przewagę w radzie związkowej? w jakim względzie?

Wreszcie trudnoby było zrozumieć miejsce w »Hellenikach« Ksenofonta V. 1, 36, gdzie czytamy (o pokoju Antalkidasa): »Αὐτονόμους ἀπὸ τῶν Θηβαίων τὰς Βοιωτίδας πόλεις ἐποίησαν, οὕπερ πάλαι ἐπεθύμουν«. Jak mogły miasta beockie pragnąć tego, co już dawno posiadały, jeżeli się przyjmie, że rady lokalne decydowały o polityce zagranicznej? Co się tyczy kwestyi, w których miastach związku istniały rady lokalne, Swoboda przyjmuje, że tylko w tych, które bądź stanowiły same dla siebie jednę jednostkę polityczną, bądź były głową danej jednostki politycznej, złożonej z kilku mniejszych miast.

Jak wynika z treści kol. XI. 2, pełnia praw obywatelskich zawisła była od pewnego cenzusu majątkowego, który nie jest, niestety, w papyrusie określony, a który — zdaniem Swobody — wynosił tyle, co cenzus hoplitów lub jeźdźców. Przypuszczać należy, że ta pełnia praw przysługiwała tylko obywatelom głowy danej jednostki politycznej, a nie obywatelom miasteczek zawisłych.

Jak się tworzyła rada związkowa?

Do rady związkowej wysyłano sam wybór obywateli drogą wyborów, dokonanych przez rady lokalne. I ta rada podzielona była na 4 sekcye, z których tylko jedna w danym okresie czasu prowadziła agendy. Czy do zadań rady związkowej należał wybór jedenastu bojotarchów — nie wiadomo. Tyle wiemy, że bojotarchowie pozostają w ścisłym związku z radą związkową: referują sprawy, dotyczące polityki zagranicznej, i stawiają wnioski. Uczestniczą w po-

siedzeniach zarówno tej sekcyi rady, która prowadzi agendy jak i w posiedzeniach wszystkich 4 sekcyi razem. Swoboda idzie jeszcze dalej i sądzi, że bojotarchowie przewodniczyli i w sekcyi i w pełnej radzie.

Jeżeli tedy rozpatrzymy się dobrze w naprowadzonych motywach, a dodamy do nich jeszcze objawiająca się w beockiej konstytucyi tendencyę do centralizacyi, której wyrazem jest choćby stworzenie trybunału związkowego (kol. XI. 4) — wypadnie nam chyba przechylić się na stronę tych, którzy punkt ciężkości widzą w radzie związkowej, a nie w radach lokalnych.

Lwów.

Owidyusz — Polakiem.

Podał

Ryszard Skulski.

Historya kultu poety sulmoneńskiego ma w XVIII wieku dwa szczególne zjawiska do zanotowania. Jednem z nich to schrystyanizowanie Metamorfoz, dokonane przez ks. Bernarda Pannagla w r. 1712 w dziele pt.: »Metamorphosis metamorphoseos sive transmutatio profanarum fictionum Ovidii in sacras veritates evangelii ad christianae poeseos emolumentum compendio exhibita« [1]), drugiem koncepcya o polskości Owidyusza, skrystalizowana w »Rozprawie, odbytej przed trybunałem Apollina na Parnasie poznańskim« [2]). Obie powyższe rzeczy, wyrosłe na gruncie szkolnictwa jezuickiego, nie są tworami oryginalnymi. Pierwsza jest nawiązaniem do tradycyi średniowiecznej Franciszkanina Chretiena Lagonais'a [3]) i Benedyktyna Pierre'a Bercuise'a [4]), druga jest wskrzeszeniem pojęć, szerzonych na gruncie polskim, jeszcze w dobie renesansu.

Piotr Wężyk Widawski, wdzierając się w r. 1586 »na skałę pięknej Kalliopy, wdzięczney Owidyusza naśladuiąc stopy« przez przekład Philomeli (Met. VI 424—676), pomieszcza na jego końcu znamienne wiersze:

---

[1]) Cfr. Kelle: »Die Jesuiten-Gymnasien in Österreich. Prag 1873 p. 22 sq.

[2]) Pełny tytuł brzmi: »Causa in Tribunali Apollinis agitata; Problemma: Ovidius quinam sit Vates, Polonus an Romanus. Discussa et decisa in Parnasso Posnaniensi Clari Collegii Societatis Jesu, Illustrissima Juventute Poëseos arbitra. A. D. 1756. Rękopis Akad. Umiej. nr. 729, p. 385.

[3]) Cfr. Gaston Paris: »Chrétien Legonais et autres imitateurs d'Ovide« Histoire littéraire de la France, tome XXIX p. 505.

[4]) Leopold Sudre: »Publii Ovidii Nasonis Metamorphosen libros quo modo nostrates medii aevi poetae imitati interpretatique sint«. Parisiis 1893 p. 113.

»Owidiusz w ten nasz kray, kiedy był zaiechał,
Polskiego sie ięzyka uczyć nie zaniechał.
Bo Polacy nie Gęsi: lecz swoy ięzyk maią,
Ktorym wiele dobrego pisma na świat daią.
Zayrzał tego Rzymianom, aby iedno mieli
Iego pisma uczone, a tym nie shardzieli.
Stał się z niego tu Polak: a choć umarł dawno,
Iakby sie dziś urodził, o nim wszędy sławno« [1]).

Niejasność, a raczej ogólnikowość powyższej wzmianki usuwa autor penegiryku na cześć Waleryana Otwinowskiego, pomieszczonego w jego tłumaczeniu Metamorfoz z r. 1638 [2]). Panegirysta ten zupełnie wyraźnie łączy polskość Owidyusza z jego pobytem na wygnaniu:

»Sarmaticis hyemes septem dum vixit in oris,
Sarmatice didicit Naso poeta loqui.
Lingua rudis fuerat quia tunc et barbara nostris,
Sarmaticum nullum Naso reliquit opus.
Post obitum redivivus adest«.

Ostatnim wreszcie wykładnikiem opinii o polskości Owidyusza jest powyżej wymieniona »Rozprawa«, pochodząca z pod pióra ks. Antoniego de Strachwitza, o ile można wnioskować z glossy, w którą zaopatrzony jest tytuł dziełka.

Rozprawa podzielona jest na sześć scen dramatycznych; rozpoczyna ją zaś prolog, w którym Ars zapowiada umieszczenie Owidyusza na Parnasie lechickim, do czego posłuży odpowiednia interpretacya pism poety sulmoneńskiego. W scenie pierwszej występuje Polonia, która wzywa swych zmarłych poetów na wielką uroczystość:

»Surgite de tumulo Vates! Mors ipsa fatiget
Non nihil addictos in mea vota Deos.
Naso Gentis honos, Latio procul exul ab Orbe,
Ausus Sarmaticis delituisse plagis.
Nec satis est, Lechicis profugum caput addere Regnis,
Caesareasque procul temnere posse minas;

---

[1]) Cytowane z jedynego, dziś zachowanego, egzemplarza biblioteki Uniwersytetu warszawskiego.

[2]) In Transformationes Ovidianas, A Generoso Domino Valeriano Otphinowski, Pocillatore Terrae Sandomiriensis, Polonice translatas. Egz. Ossolin. nr. 11.918.

Ipse sed Ausonios moresque animumque perosus,
Induerat Lechicum, mente capace, genus,
Linguamque et nostrae liberrima vincula suadae;
Ausus et ad Lechicum, fundere metra, modum,
Huc age Phoebe rotas! Lechicumque novumque Poetam
Ovidium, Nostris Musa precare Lechis«.

W myśl monologu Polonii polskość Owidyusza ma się więc opierać 1) na pobycie w Tomi, które należą do Lechia Regna, 2) na przybraniu narodowości polskiej (Induerat Lechicum genus), 3) wreszcie na opanowaniu języka polskiego i to w takim stopniu, iż mógł w nim »fundere metra«.

Przeciwko uroszczeniom Polski protestuje gorąco i energicznie w 2-giej scenie: Latium. Starcie się tych dwu postaci, uzmysławiających dwie odrębne kultury, rzuca wiele światła nie tylko na życie pogrobowe świata antycznego u nas, lecz także kreśli barwnie obraz współczesnych aspiracyi literackich i artystycznych. Widać to przedewszystkiem z bogatego księgozbioru, którego posiadaniem chełpi się Polska. Reprezentowani w nim są: Kochovius, — Kochanovius vates, — Sarbievius Musarum princeps, Horatius alter, — Ines, — Wienyzevius, — Słowiecius, — Suder, — Swirscius, — Skorcius, — Drużbacka, wreszcie Ovidius »celeberrimus poeta Polonus«. Nad tem ostatniem określeniem rozpoczyna się zawzięta dyskusya, której epilog ma się rozegrać w myśl wniosku Latium przed trybunałem Apollina.

Na prośby chóru (Cantus ad aram Apollinis) (scena 3-cia)

»Phoebe, Musarum decus et Corona!
Phoebe facundi Moderator auri!
Huc veni, *nisi(?)* nimius tumescis
Dives ab auro.
Veni, qui causas moderaris omnes
Phoebus; et sacro super axe Iudex
Siste mortales; properata siste
Fulmina Martis«.

zjawia się Apollo, któremu Latium przedstawia sprawę. Oceniając jej ważność, bóg chętnie podejmuje się prezesury trybunału, a na sędziów każe przywołać Merkuremu Virgiliusa, Statiusa, Juvenalisa, Lukana, Kochanowskiego, Twardowskiego. (Scena 4-ta). Zgromadzonym poetom, wyjaśnia Apollo pokrótce, o co chodzi.

»Quisque suam teneat Vates de lege curulem.
Causa agitur longis verum excutienda querelis.
Iam delata sonent iusto documenta tumultu,
Quis Naso fuerit, cuius sit et incola terrae«.

Po tem zagajeniu, otrzymuje głos Latium i wywodzi żale na Polskę, białą od śniegów i lodów, która śmie przywłaszczać sobie poetów, urodzonych pod kopułą południowego nieba Rzymu. Na uwagę przeciwniczki, że jest tylko do niej uprzedzone, stwierdza Latium jej olbrzymią niższość cywilizacyjną: »nempe densis sylvis natura vos abdidit, et feris permiscuit. Tota Polonia desertum magis est, quam disertum Regnum«. Polska chce wieńczyć Owidyusza, a brak jej nawet lauru. Okoliczność ta jednak wcale nie wyklucza aspiracyi literackich Polski. »Desertum sit Sarmatia, non tamen umbris recludit Phoebum, et lucus arborum lux est«. Latium dziwi się temu bardzo i zapytuje z ironią: »Et quidem nullum in Sarmatia alimentum reperias, quod Phoebo orexim moveat, cum ipsi cruentis dumtaxat vescimini dapibus«. Polska broni się posiadaniem kopalni bocheńskich, niczem podobnem szczycić się nie może bezpłodna ziemia italska. Najwymowniejszem świadectwem wyższości Sarmacyi jest to, że Owidyusz u zachodu dni swoich pogardził Rzymem, a przeniósł się na łono Polski: »Ecce ergo in gremium Poloniae, quasi in concham cecidit, degeneravit in gemmam; Naturam exuit vatis Romani«. Latium prostuje uniesienia Polonii, wykazując, że powodem przeniesienia się Owidyusza z Rzymu był »Caesaris fulmen«, a przyczyną niemoralność poety (»Non gemmam, sed cadaver pallidum ad vos eiecimus«). Wtedy Polska dobywa z arsenału kruczków dyalektycznych najcięższe argumenta, jakie posiada, a mianowicie »testimonia ipsius Ovidii«. Są zaś niemi następujące wiersze poety:

»Nam didici Getice Sarmaticeque loqui« Trist V 12, 58.
— ∪ ∪ »Et scripsi Getico sermone libellum«
»Et placui (gratare mihi); coepique poeta
Inter Threicios nomen habere Getas«. Ex Ponto IV, 13, 19. sqq.

Owidyusz sam nie chciał być uważany za poetę Rzymu — jak świadczą jego własne słowa: »Nec me Roma suis debet conferre Poetis« Trist V 1, 73.

Wobec tak wymownego wyznania samego poety milknie Latium, a Apollo zapytuje o zdanie członków swego trybunału. Virgilius okazuje się zaśniedziałym konserwatystą:

»Ad mare si fontes redeunt, tunc Naso Poëta
Ad Latium, et Terram redeat de iure Parentum«.

Za głosem »Principis Vatis« idą Lucanus i Statius, natomiast Kochanowski i Twardowski są poplecznikami polskości Owidyusza i oświadczają: »Manesque trecenti Nobiscum censent«. Tej opinii jednomyślnej poetów polskich ulega niezawodnie także sam Apollo i wydaje wyrok:

»Parcite iam votis; capit aequam Sarmata Laurum,
Lechica quandoquidem metra Naso notaverat, atque
Se Lechum scripta testatur voce; proinde
Lechiadum numero Nasonem adiudico vatem«.

Polska składa podziękowania Apollinowi; tymczasem napływa tłumnie młodzież lechicka i rozpoczynają się popisy anagrammatystów (Scena 5-ta).

Programma 1. Owidyusz. — Anagramma: Do usz i wy [1]).

Epigramma:

»Do usz y Ty Nazonie masz się, czy do ucha?
Cóż potym, kiedy cię Twoy ostry Rzym nie słucha.
Odpędza cię od ucha, y z serca ruguie;
A w tym od ucha Szczęście Polakom się snuie;
Od Rzymskiego bądź ucha odrzucon Nasonie,
Niesłychany Poeta będziesz w naszey stronie.

Programma 2. Owidyusz. — Anagramma: Duszo i wy.

Epigramma:

Duszo i ty Nazona z ciałem rozłączona
Takeś się rozłączyła, żeś z Polską spoiona;
Że u nas Nazo umarł, iest radości siła;
Nie inaczey, iak gdyby w Nas Dusza wstąpiła.

Programma 3. Owidyusz. — Anagramma: O i w duszy.

Epigr. O i w Duszy i w sercu ma Polak Nazona,
W naszey się Duszy mieścić może Włoska strona.
Polak serca wielkiego, małego Rzymianin
Niech się w mey Duszy mieści Nazo, choć Poganin.

Programma 4. Owidyusz. — Anagramma: Uzdy Sowy.

Epigr. Uzdy Sowie kto widział? Pegasus skrzydlasty
Od Nasona ma cugle, przykład nie piętnasty.

---

[1]) Litery, składające anagram, wszystkie wzięte są z Owidyusz.

Mamy cugle, Pegaza mamy od Nazona,
Rzymu piorem doieżdżać będzie nasza strona.

Programma 5. Owidyusz. — Anagramma: Wody iusz.

Epigr. Wody iusz iść przestaną. Tybrze stoy iak wryty
Po Nazonie; tak Cesarz krzyknie pić iak i ty.
W Polskę Nazo na sucho uydzie, iak na gody,
Kto zazdrości, krzykniem nań, iako na psa, wody.

Programma 6. Owidyusz. — Anagramma: Wody uszy.

Epigramma.

Wody czyż mają uszy? W Morzu zawsze głucho.
Ktoby przeczył, toby mu nie uszło na sucho.
Atoli włoska rzeka Tyber wyuzdany
Chce słyszeć, co tu robi Ich Nazo wygnany.
Niesłychanać to, wodny Tyber ucha pragnie?
Że ia mu ośle ucho poszlę, każdy zgadnie.

Następnie popisują się produkcyami epigramatyści.

Epigr. 1. Iuvenis 1-mus.

Tylkoż żelazo, y Marsa pioruny
Y zapalczywy krwawy gniew Fortuny
Tryumfy stawia? Lub więc między trupy
Wśrzod Woyny starte, liczy Polska łupy?
Często y ięzyk, iak zażarte miecze,
Na obie strony tryumfuiąc siecze.
Oyczyzna nasza iuż laur otrzymała,
Swym bydź Nasona, gdy wyprostowała.
Mówiąc: że Nazo uszedł dla Augusta,
To polskie żwawo wywodziły usta.
Nazo uchodząc, Chorągiewkę zwinął;
Toć nas w dowodach Naszych Laur nie minął.

Epigr. 2. 2-dus.

Owidyusz uchodząc tył Włochom podaie,
Nie są po Jego plecach, niech z nami przestaie.
Niech Rzym mówi, że w Polszcze zewsząd zimne kraie;
Polska w śniegach, iak perła biała, nam sie zdaie,
Polski okrąg, iak pierścień Pyrrhusa, lub Perła,
Lgnieycie Muzy z Nazonem do Polskiego Berła.

Epigr. 3. 3-tius.

Naszą nam ziemię wyrzuca na oczy

Rzym, o Nasona woynę z nami toczy,
Mówiąc: Co wam iest do mego Poety?
Niesłychaneć to są iakiesi gazety,
Owidyusza bo piszące pioro
Bardzieyby marzło, niż Włoskie iezioro.
Tak o Poetę Włoch się z nami swarzy.
Tuszę, że zato mróz go Polski sparzy.
Czyliż tak drogę zasypały śniegi,
Że tu nie mogą przybiedz Włoskie zbiegi?
Gdy Rzym Nasona utracił swoiego;
To iuż na Polskę, to iuż wre na niego.
Gorący Włochu, radź o twey osobie
Jak Polak huknie, poydzie mroz po Tobie.

Epigr. 4. 4-tus.

Włochy nas zanic maią; przecież maią groby
W Polskim kraiu. Nietrzebać na to wielkiey proby.
O sarmackim królestwie lub trzymaią nisko,
Atoli ich Rzymianin ma grób u nas blisko.
Co to iest powiedźcie mi! Domyślę sie snadnie:
Kto pod kim dołki kopie, sam w nie pierwszy wpadnie.

Epigr. 5. 5-tus.

Że u nas Nazo umarł iest radości siła,
Nie inaczey iak gdyby w nas dusza wstąpiła.
W grobie Owidyusza śmiertelnym chowamy;
Cóż na tym, kiedy wdzięczną Lutnię iego mamy?
Sam sie smutek raduie, iakby gody były,
Same przy Lutni iego łzy nam wyskoczyły.

Epigr. 6. 6-tus.

W swoich księgach Tristium Nazo iak bóbr płacze,
Iak w klatce ptak z tęsknicy w piersiach serce skacze.
Jak bóbr płacze! Ktory więc trybem wodney ryby
Ogon macza; boby w śmierć popadł bez ochyby.
Owidyusz w początkach do Polski przybycia,
Cale w żalach zatopił koniec swego życia.
Wypogodź iasne czoło, w cieniach nocy smutney.
Niepłacz iak bóbr, sposobem żałości okrutney.
Łzy Twoie Polskie Niebo szacuie wysoko,
Będziesz świecił iak księżyc, albo rybie oko.

Epigr. 7. 7-mus.

Bądź ty iak rybie oko; bądź iak Syren wdzięczna,
Nazonie; ma cię w Polszcze obrona bezpieczna.
Iuż ci się Owidyusz Rzymie nie natrąci;
A ta ryba Polakom wody nie zamąci.
Niechże cię nie ułowi Matnia Rzym, lub Matka,
Nazo; Bo cię Syrenę zgubi do ostatka.
Ktora cię do Włoch ciągnie, radzę: odrzuć chętkę,
Nazo; Bo August Cesarz ma na Ciebie wędkę.

Epigr. 8. 8-vus.

Nie tu wzrosł Owidyusz, lecz z nami przestawał,
Gdy po Polsku Rzymowi dobre słowo dawał.
Nie Polskie Urodzenie, lecz go Polska mowa,
Z nami braci, wielkaż to pokrewieństw osnowa.
Niechże iuż za Panie Brat z Polakami siada,
Gdy nad Rzymski obyczay po Sarmacku gada.
Słusznie się do Polskiego ma, iak krewny świata,
Gdy go mowa y serce z Polakami brata.

Popisy anagramatystów i epigramatystów zamyka epilog, stwierdzający »triumphantem Sarmatiae causam«.

Jak widać z przytoczonej treści ‚Rozprawa' przedstawia dla kultu Owidyusza w Polsce materyały wprost pierwszorzędne. Oczywiście, nie chodzi tu o jej argumentacyę, której kruchość aż nadto widoczna, nie chodzi o sprawę stylistyczną, której nieudolność może nas bawić, rozśmieszać; chodzi raczej o psychologiczną stronę tego zjawiska: pod tym względem ‚Rozprawa', której źródeł szukać należy w serdecznem uwielbieniu, jakiem pałała dla Nasona jeszcze Polska renesansowa, okazuje się zenitem oddziaływań rzymskiego poety na Polskę, próbą uzasadnienia żywionych dlań afektów.

Lwów.

Jan Kasprowicz.

Εἰς Μοναλῖσαν.

I.

Εὔχαρι μειδιοῶσα μύημά τί μοι, Μοναλῖσα,
μειδιάαν δοκέεις χείλεσι καὶ βλεφάροις.
Ἄρτεμις ἢ Σειρήν; οὐ φήσομαι οὐ σάφα εἰδώς,
καίτοι σῷ βέλεϊ τραυματίης ἔχομαι.
τραυματίης περ ἐὼν σῷ μείδεϊ ὑψόσ' ἄν ἦρον
ζήλοις ἠϊθέων ἀκαμάτους πτέρυγας
αἰθερίην πρὸς ἔρημον, ὅπη πρὸς πνεῦμα θεοῖο
ἡμέτερον σύρεται πνεῦμα μιγησόμενον,
ἀλλ' ἤδη κατά με πλήττει αἰθὴρ βαθυδίνης,
ὃς πρὸς ἄπειρον ἐλᾷ πείρατα πάντα λιπών
ἀστροφαῆ τε πετάσμαθ' ὑπὲρ μυστήρια τείνει
ναῷ ἐν οὐρανίῳ μύστιδ' ὑπὲρ θυμέλην,
ἔνθ' Ἐρατὼ κραίνει, θυσίας προπολεῖ δὲ πάναγνος
καὶ θεόπνευστος Ἐρὼς πρὸς δ' ὄναρ εἶσι βροτοῖς.

II.

Μειδιάᾳς μέν, ἐγὼ δὲ τὸ βλέμμα τό τε στόμα σεῖο
ἀντλέω εἰσορόων εἴς τε κέαρ δέχομαι
τὸ γλυκύ σου μείδημα μεμιγμένον ἀμφότερόν τε,
ἄβρὸν μὲν προσοραᾶν ἀγνότατον δὲ πάλιν.
πορφυρέως δ' αἴθουσι περιπνέομαι πυρετοῖσιν
φοινικόεσσά τ' ἐμῆς φλὸξ ἀπόρωρε φρενός.
ἦ μὲν ἐγὼ τὸ κάλυμμα τὸ Σαΐτικὸν διαρήξω
καίπερ φθισόμενος φωτὸς ἐν ἀγλαΐῃ,
φωτὸς λευγαλέοιο· διαμπερές, ὦ βροτέ, πείρει
σοὶ φρένας ἠδὲ κέαρ, τυφλότερον δ' ἐλάᾳ.
οὐκ ὄψει τὸ κρυφαῖον ἀπείρητόν τ' ἄδυτόν τε
τὸ πρόβλημα βίου· νήπιε, τί σκοπέεις;
εἰρωτᾷς, τί πέφυκας; ἀπόκρισίς ἐστιν ἑτοίμη·
ὡς κάμνῃς βροτὸς ὢν καὶ βροτὸς ὢν ἀπολῇ.

III.

Σὰ βλέφαρ' ἠδὺ γελῶντα μ' ἐριδμαίνει, Μοναλῖσα,
καὶ μυστήριά σου κείμεν' ἐπὶ βλεφάρων·
οὐδεμίην ἀνάπαυλαν ἄγει τὸ σαλευόμενον κῆρ
ἐν στήθεσσιν ἐμοῖς· μὴ μέλε' ἀλλὰ γέλα.
μὴ παύσῃ γελοῶσα, σεληναῖον δὲ φίλημα
φρουρητῶν κορίων ἠδ' ἀμενηνὸν ὄναρ
ἔρρειν τηλόσ' ἔα· πρὸς φρουροὺς στήσομεθ' ἡμεῖς
ἄμφω ῥωμαλέω πάντα μόγον κρατέειν.
πρὸς στῆθός μ' ἀνελοῦ σαυτῆς λευκώλενος ἀγκάς
ἁβρά τε μειδιοῦσ' ἁγνά τε δερκομένη,
πνεῦμα δὲ σοῦ στόματος πρὸς ἐμὸν στόμα κυμαινέσθω
σῷ τ' ἐπὶ κῆρι κέαρ τοὐμὸν ἄλην ἀνύσει.
πάντ' ἀπόλοιτο, μόνον σὸν μείλιγμ' ἄμβροτον εἴη.
φῶς δὲ τὸ Σαϊτικόν; ναὶ μὰ τόν· οὐ μέλομαι.

IV.

Τοῦ χάριν ἡμέτεραί γε συνέδραμον ὧδε κελευθοί;
ἔσσεται ἦμαρ, ὅταν χωρὶς ἴωσιν ἔτι;
οὐκ οἶδ', ὦ Μοναλῖσ', οὐκ οἶδα τόδ' οὐδ' ἀνερευνῶ,
οἶδα δ' ὅτι προφαρῶ πῆμά τε κἄθλον ἅπαν.
τί δρᾷ μοχθὸς ἅπας; οὐ πτωχῶν ἄρνυμαι ἄρτον
νέκταρ κἀμβροσίην σόν τε δέμας ποθέων.
σὸν δέμας ἀμφιφέρω τε φιλῶ τε δέμας σέθεν ἴσχω
πᾶσι μαχεσσόμενος δόγμασιν ἀγνοσόφων.
ἄντυγα σεῖο χιτῶνος ἀνασκοπέω περὶ κόλπων
χειρί τ' ἀτυζομένῃ σεῖο κόμας ἀφόω,
σοίγε μόνῃ, Μοναλῖσα, πέποιθά τε καὶ προπολεύω
σάς τε μόνας σέβομαι προσκυνέων Χάριτας.
δαίμων μοι, Μοναλῖσα, πέλεις εἴς τ' οὐρανὸν αἴρεις
νοῦν ἐμόν, ἐλπίδ' ἐμήν· ἐκ σέο μου μανίη.

V.

Ἦ πρὸς ἐμοὶ γελάᾳς ἦ, δαιμονίη, κατ' ἐμεῖο;
μυστικός ἐστι γέλως, ὃς τὰ σὰ χείλε' ἔχει.
ἆρ' οὖν ἐξερέω τὸν ἐπιστάμενον σάφα πάντα
Πρωτέα, ὃς κραναλὰς τῶν ψαμαθῶν ἀριθμεῖ;
ὡς φοβερὸν περὶ σοὶ τῆς νυκτὸς τὸ κνέφας ἐστίν
ἀκτὶς δ' οὐδεμίη· δεῖμά με προσπέτεται
ἐν τῇ ἐρήμῳ τῇδε μετὰ δνοφερῇσιν ὁμιχλαῖς.
οὐράνιον σύγ' ἐμοὶ ἦ κρυερὸν γελάᾳς;
ἦ μὴν μόρσιμόν ἐστι, τὸ μόρσιμον οὖν τελεέσθω·
τλήμων ἦ κρατέων ἦ θεὸς ἦ σατανᾶς
νυνὶ σεῖο κάλυμμα τὸ Σαΐτικὸν διαρήξω·
παρθενικὸν γελάᾳς, εἰπέ μοι, ἦ κρυερόν;
μὴ μὴν μὴ λέγε μηδέν· ἔκας τὸ σὸν ὄμμα μ' ἐρύκει.
καὶ μυστήριά σου καὶ τὸ κάλυμμα μένοι.

μετέφραζε Γρασίνιος.

RECENZYE. — SPRAWOZDANIA. — ZAPISKI.

Kazimierz Morawski: Proza i prozaicy w okresie cycerońskim, Kraków 1912 (str. VIII i 243, 8°).

Pod tym specyalnym tytułem wydał Szanowny autor trzecią część Historyi literatury rzymskiej za rzeczypospolitej, o której dwóch pierwszych częściach zdawałem sprawę w poprzednich zeszytach Eosu. Zadanie autora nie było tu łatwe. Kiedy jeszcze przyszło pisać o Cezarze, Sallustyuszu lub Korneliuszu Neposie, można się było oprzeć na znacznej spuściźnie literackiej tych pisarzów, ale przeważnie wypadło przedstawiać postacie i zasługi autorów, których dzieła albo zostawiły po sobie ślady tylko w drobnych rozrzuconych ułamkach i cytatach albo nawet i takich śladów nie zostawiły. W takim razie trzeba było kombinować zachowane o nich wiadomości starożytnych i oparte na nich domysły nowożytnych krytyków. Łatwo można było popaść tu w jednostajność i apatyę. Jeżeli autor pokonał pomimo tego zwycięsko te trudności i prawie wszędzie zdobył się na żywe, dosadne i przejrzyste charakterystyki osób i stosunków, nowy w tem dowód nie tylko rzadkiej gruntowności i naukowego opanowania przedmiotu, ale nadto zamiłowania do niego i jeszcze raz znanego dostatecznie mistrzostwa w stylistycznem przedstawieniu.

Do najpiękniejszych partyj dzieła zaliczam: wywód twórczości historycznej i stylu Sallustyusza (str. 88—95), obraz publicystyki epoki cycerońskiej (str. 101—114), pogląd na rozwój nauk ścisłych w Rzymie (str. 115—119), charakterystykę dzieła Warrona de re rustica (str. 156—161) i jego satur menipejskich (str. 162 nn.), rzecz o Nigidiuszu Figulu (str. 192 nn.), Appiuszu Klaudiuszu Pulchrze (str. 203 n.), Matiuszu (str. 225 n.) i o skłonności Rzymian do praktyczności (str. 227 n.). Gdziekolwiek przedmiot na to pozwala, snuje się w przedstawieniu nić, łącząca rzymskie stosunki z obecnymi, czasem odzywa się głos narodowego uczucia (str. 38), a tu i ówdzie przemawiają do nas starożytni w udatnej i nadobnej poetycznej szacie polszczyzny (str. 56, 165 nn.).

Wobec tych zalet całości nikną szczegóły, na które zapatruję się inaczej, niż Szanowny autor. Między innemi nie mogę zgodzić się na (powszechne zresztą dziś) zapatrywanie, jakoby C. Grakchus był zwolennikiem wymowy azyańskiej w Rzymie, a C. Caesar stylu attyckiego (str. 52). Na azyański charakter wymowy Grakcha nie znajduję wystarczającego

dowodu, a podziw, jaką ją otaczali współcześni i potomi, tudzież bezstronny sąd wytrawnego Tacyta (Dial. 18 i 26) przemawiają dla mnie raczej przeciw temu zapatrywaniu. Trudno mi nawet wyobrazić sobie, aby mowca, który przemawiał w tak doniosłych i żywotnych sprawach, jak C. Grakchus, mógł był zasadniczo bawić się w sztuczną frazeologię i treść poświęcać zewnętrznej formie, jak to przecie czynili mowcy kierunku azyańskiego. Co do Cezara, to sądzę, że Cyceron nie mógłby był wydać tak korzystnego sądu o jego stylu i wymowie, jaki znajdujemy w Brutusie (§§ 251—262), napisanym przed bitwą pod Tapsus, gdyby on albo choćby tylko współcześni byli go uważali za zwolennika teoryi stylu attyckiego; co najwięcej wynika z charakterystyki podanej przez Cycerona, że styl mów Cezara odpowiadał smakowi Brutusa, więc się zbliżał do attyckiego. Cezar nie byłby się też wyrażał z takiem uznaniem o zasługach Cycerona dla języka rzymskiego, gdyby był uważał go za przeciwnika swych zasad stylistycznych i krasomówczych. Zapewne więc miał Cezar swój styl własny tak jak miał własną politykę. Ale pamiętać należy w tej kwestyi o tem, że tu sąd stanowczy jest prawie niemożebny wobec ogólnikowych uwag, przechowanych o stylu azyańskim i wobec samej delikatnej istoty różnic, której też nawet ostatnie prace Nordena, Rohdego i Wilamowitza nie wyjaśniają stanowczo.

Błędy drukarskie spostrzegłem na str. 67 (Okazów), str. 103 (wyprawę Pompejusa z Mitrydatesem), str. 198 (Varrona?).

Wobec tego, co nam już dał Szanowny autor w ogłoszonych trzech częściach historyi literatury rzymskiej niepodobna sprawozdawcy skończyć bez wyrażenia gorącego życzenia i prośby o kontynuacyę dzieła, osobliwie o skreślenie w dalszym ciągu rozwoju tak dobrze znanej Szanownemu autorowi doby augustowej i srebrnej.

Lwów. *B. Kruczkiewicz.*

H. Gomperz: Sophistik und Rhetorik. Das Bildungsideal des εὖ λέγειν in seinem Verhältnis zur Philosophie des V. Jahrhunderts. B. G. Teubner in Leipzig u. Berlin, 1912.

Syn genialnego ojca, niedawno zmarłego twórcy pomnikowego dzieła: »Griechische Denker«, uznał za rzecz stosowną uczcić 80. rocznicę tegoż urodzin pracą, w której niejednokrotnie wspomina swego wielkiego rodzica, ale po większej części tam tylko, gdzie z nim polemizuje. Krótką treść rozwlekłego dzieła (str. 291) podaję, jak następuje.

Gorgiasa broni autor przed »filozoficznym nihilizmem«, dowodzi autentyczności jego mów p. t.: »Helena« i »Palamedes« przeciw swojemu ojcu, omawia obszernie resztki Gorgiasowego pisma: περὶ φύσεος ἢ περὶ τοῦ μὴ ὄντος i widzi w niem retoryczne παίγνιον, groteskową farsę, w której chodziło o retoryczne sztuczki przy obojętnej zupełnie treści. Toteż »filozoficzny nihilizm« Gorgiasa — zdaniem jego — należy skreślić z historyi filozofii, a tylko w dziejach retoryki pozostawić mu miejsce.

Sofiści byli co do istoty swojej mistrzami wymowy, formalno-retoryczny charakter zaś sofistyki wyjaśnia zarówno wspólne jak różne znamiona poszczególnych sofistów. Paradoksy stanowią właściwy żywioł Gorgiasa, trywialność znów cechuje sofistę Antyfonta. Badaniom ortograficznym, językowym, metrycznym i mnemotechnicznym Hippiasa oraz innych sofistów przyznaje wprawdzie autor rzeczowy interes, w który się także czysto formalny ideał wykształcenia przemienia, a mianowicie rzeczowy interes — około formy. W ułamkach Anonyma u Jamblichosa nie znalazł ani śladu sofistycznego sceptycyzmu, relatywizmu i indywidualizmu. Natomiast zauważył u wszystkich sofistów w ogóle brak wszelki proroczo-reformatorskiego, jakoteż misyonarsko-kaznodziejskiego rysu. Usiłowaniem ich było tylko ogólnie uznane prawdy, a za tem rozumiejące się same przez się rzeczy, dobitnie i z naciskiem, t. zn. »dobrze« wyrażać. Sofista nie był — w pojęciu autora — ani prorokiem ani też szarlatanem, lecz był wirtuozem i nauczycielem formalnej sprawności, której rzeczowo-tendencyjny użytek zostawiał praktykowi.

Dość miejsca poświęcił autor Prodykosowi (str. 90—126), ale najwięcej, ponieważ przeszło połowę swej książki Protagorasowi (str. 126—278), do którego nam spieszno jako do głowy sofistów. Jego antylogie pojmuje Gomperz po Arystofanesowsku nie jako zestawienie dwóch sprzecznych mów, lecz jako ich walkę, z której zwyczajnie jedna wychodzi zwycięsko. Tylko — jak chce komedyopisarz ateński — strona »słabsza«, nie musi być gorszą, ani lepszą »silniejsza«, ale przez większą dyalektyczną lub retoryczną obrotność pierwsza może wziąć górę nad drugą. Autor stwierdza antylogiczną metodę Protagorasa w platońskiej Politei i w Dialexeis; polega zaś ona na tem, że obie mowy sprzeczne formalnie są całkiem równo uprawnione, aczkolwiek rzeczywista ich wartość nie jest równa. Mowca oświadcza się z równą i osobistą stanowczością za obu przeciwstawnymi λόγοι, ale tu już dalej posłużę się własnemi słowami autora (str. 195): da er *indess daneben auch* ein »Weiser« und als solcher ein Denker ist, so wählt und gliedert er ihren Inhalt derart, dass der eine Logos als der stärkere (λόγος κρείττων), der andere als der schwachere (λόγος ἥττων) erscheint. Filozofia Protagorasa — podług młodszego Gomperza — nie jest niczem więcej, jak tylko podniesieniem i stopniowaniem jego retoryki i antylogicznej praktyki do teoryi poznania i metafizyki, jest filozoficznem uzasadnieniem retoryki lub filozofią retoryki, jakiej drugiej nie było przedtem ni potem. Ogółem biorąc, Protagoras miałby być założycielem owego formalno-retorycznego ideału kształcenia, który na wieku sofistów sobie właściwe wycisnął piętno.

Z dziwną uporczywością powtarza w kółko Gomperz iunior to samo, że zamiast mówić o filozoficznym indywidualizmie, sceptycyzmie, subjektywizmie i nihilizmie sofistów, trzeba uznać, że retoryczny interes jest wspólną cechą ich wszystkich i że retoryka była przez nich czysto formalnie pojmowana, nie jako środek do udzielania wiadomości, lecz jako uprawiana dla samej siebie sztuka, nie jako styl literacki, lecz jako cel sam w sobie. Mimo to z wszystkich sofistów przecież jeden Protagoras był filozofem, który może w historyi filozofii mieć stanowisko oryginalne

i samoistne. Jego erystyce, a Prodykosowej definicyi pojęć Sokrates dużo zawdzięcza, chociaż w nich potykają się dwa poglądy na życie, dwa ideały kształcenia, dwie kultury, dwa światy: zasada formy z zasadą rzeczy, świat sztuki ze światem wiedzy. Podług autora bowiem Sokratyka oznacza pragnienie rzeczowego poznania z obojętnością zupełną dla sztuki i formy, sofistyka zaś ucieleśnia wirtuozostwo myślowe i językową wytworność przy całkowitej obojętności dla rzeczy i treści.

Stanowisko, zajęte wobec sofistów przez młodszego Gomperza, nie jest bynajmniej odosobnione ni nowe. Owszem mnożą się usiłowania, chcące ich wyprzeć z dziedziny nauki i umiejętności, a ograniczyć do sfery sztuki i stylu. Znany historyk, Herman Peter na krótko przed wystąpieniem naszego autora dowodził, że sofiści wkroczyli w kraj piękna, którego kultowi w Grecyi byli oddani, i że nie prawda była ich celem, lecz tylko zniewalająca wymowa: πείθειν lub πιθανῶς λέγειν (Wahrheit und Kunst. Berlin u. Leipzig 1911). Szkoda, że Gomperz-syn nie pamiętał o paralleli Gomperza-ojca, którą ten przeprowadził między sofistyką a renesansem co do stylu. Każda wielka epoka w literaturze lubuje się w nowych formach dla wyrażenia nowych myśli. Ale w tem wzrastającem, potężnem i wielostronnem dążeniu do *formalnego* wykształcenia, nie wyczerpuje się tendencya nowego ducha czasu. Życie państwowe nastręczało myśleniu i badaniu też nowej i bogatej *treści* (Griech. Denk. I[1] 307 i 383). Nie wolno zapominać o tem, że sofiści uczyli nie tylko dzielnie mówić i przekonywać, ale też dzielnie działać (δεινῶς λέγειν καὶ πράττειν), a o tę całą połowę i to ważniejszą nie godzi się wbrew świadectwom ich wychowawczej działalności ukracać. Zresztą czyż może ten oddziaływać skutecznie i przekonywująco na drugich słowami, kto sam przekonań nie ma żadnych lub je uważa za rzecz podrzędną?

Gdyby autor był pojął trzy możliwości Gorgiasa, to byłby odkrył w nich drogę, jaką zwykle sceptycyzm dochodzi do mistycyzmu, z którym graniczy: »Prawdy bezwzględnej niema, a zatem wszystkie zdania są mniej więcej omylne; jeśli zaś jest przedmiotowa prawda, to drogą podmiotowych dociekań nie da się zbadać; albo jeżeli jest prawda objektywna i subjektywnie można ją zgłębić, to niepodobna jej innym objawić«. Jeden z największych czcicieli słowa pośród sofistów korzy się w końcu przed majestatem prawdy bezwzględnej, której nie zdoła ująć w wyrazy, aby ją drugim podać, bo każdy musi ją odczuć w sobie i w sobie z osobna przeżyć. Z takiego oto rzekomo sceptyka i nihilisty nasz autor zrobił — umysłowego trefnisia! Każdemu po kolei przypina łatkę, a wszystkim razem wytyka, że nie byli misyonarzami, kaznodziejami, prorokami i t. p. Jeśli mu o wyznawców (Bekenner) chodzi, to niech ich szuka o cały wiek później pod wpływem wschodnich wierzeń, w piątym wieku nie znajdzie nawet u Sokratesa samego wyznania, raczej poznanie i tego poznania przedstawicieli (Erkenner). A że sofiści, chociaż nie wszyscy, swą γνώμη ubierali w wykwintną szatę języka i stylu, to z tego nie wynika bynajmniej, iżby nią pokryć chcieli ubóstwo lub próżnię myśli; chcieli nią olśnić słuchaczy, lecz i oświecić.

Także metody Protagorasa, znanej wybornie z Dialexis, przejętej

zaś przez Sokratesa i Platona, nie pojął autor dokładnie. Równowaga i równouprawnienie dwóch sprzecznych zdań trwają w zasadzie, w teoryi, bez względu na treść i formę; w praktyce jednak musi któreś przeważyć. Ale nie koniec na tem. Aby dojść do syntezy, antyteza zwycięska łączy się z pokonaną tezą w wyższą całość i jedność po analizie przeciwieństw jako składowych części. To jest metoda ewolucyjna czy genetyczna Protagorasa, która nic nie ma wspólnego z narzuconą mu formalistyką i »daneben auch« niebywałą jakąś »filozofią retoryki«! Zamiast go przeciwstawiać jako reprezentanta sztuki i formy Sokratesowi, obrońcy rzeczowej wiedzy, lepiej było z pewnością pójść za przykładem ojca i nie odrywać sofistów, »szerzycieli oświaty«, od Sokratesa, »ich właściwego wzoru«. Trafniej było ich razem jako przedstawicieli »prawd żywych« wysunąć przeciw rzecznikom »prawd martwych«, których i wówczas nie brakło. Martwą, nieożywioną, bezduszną i nieprzeduchowioną przyrodę uważali sofiści za τὸ μὴ ὄν, za niebyt przeciw bytowi, który się mieści w myśli i duchu ludzkim. Do tej humanistycznej cechy wszystkich sofistów wraz z Sokratesem, pomimo znacznych pomiędzy nimi różnic, nie dotarł umysł młodszego Gomperza, dlatego książkę jego po dziele ojca pod względem zdobyczy naukowych musimy uznać za karła wobec olbrzyma.

Lwów. *St. Schneider.*

Rudolf Hirzel, Plutarch [Das Erbe der Alten, Heft IV], Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1912, str. 211 dużego 8°, brosz. M. 4.

Długo prawdopodobnie poczekamy jeszcze na to, nim o każdym znaczniejszym autorze greckim czy rzymskim napisana będzie książka, przedstawiająca jego życie pogrobowe, wpływ jego utworów na następne pokolenia, słowem rolę, którą odegrał w powstaniu i rozwoju tego, co nazywamy dzisiejszą cywilizacyą europejską. I wtedy dopiero nazwanie dzisiejszej cywilizacyi córką grecko-rzymskiej przestanie być frazesem, nabierze pełnej treści, gdy się zestawi akta historyczne, stwierdzające, że ci, co przez dzieła nauki, sztuki i literatury tworzyli tę cywilizacyę, byli duchowymi wychowankami tego lub owego autora klasycznego, jego myślami się karmili, z niego czerpali podniety do własnej twórczości. W rzędzie takich wychowawców rodzaju ludzkiego jedno z naczelnych miejsc zajmuje Plutarch. Historya jego życia pośmiertnego przedstawia się według materyałów, zebranych przez Hirzla, w następujący sposób:

Człowieka, przez całe życie otoczonego licznymi przyjaciółmi i uczniami, zaraz pierwsza generacya po śmierci wprowadza do literatury. Plutarch odgrywał jakąś rolę, w każdym razie zaszczytną, w pismach swego przyjaciela, sofisty Faworinosa. Uczeń Faworinosa, Gellius zaczyna swe Noctes Atticae imieniem Plutarcha, wzoruje się na jego Quaestiones convivales, powołuje się na jego powagę naukową. Polymathia Plutarcha pociąga też Galena, który korzystał z jego studyów Homeryckich i znał

już, jak się zdaje, przypisywany mu traktat o wychowaniu dzieci. Cenią go tacy filozofowie jak Taurus i Apuleius, a gramatyk Frynichos przypisuje mu osiągnięcie »szczytu filozofii«, choć ma niejedno do zarzucenia jego attycyzmowi. Peryegeta Pausanias studyuje z korzyścią jego badania nad Hezyodem i czerpie z Vita Philopoemenis, i może i Aristomenis. — Vitae przemawiają do heroicznej natury ucznia bratanka Plutarchowego, Sextusa, Marka Aurelego: W obozie markomańskim stają mu przed oczyma Plutarchowe pary: Fokion i Kato, Dion i Brutus. Odtąd Plutarch nieraz towarzyszyć będzie do obozu wodzom i książętom. Z retorów II w. rozczytuje się w nim Aristejdes. Historyk Appian porównuje za jego przykładem Demostenesa i Cycerona, Aleksandra i Cezara, Epaminondasa i Scypiona. Inny historyk z czasów M. Aurelego, Amyntianos (znany tylko z Phot. Cod. 131) pisze Bioi paralleloi, w których zestawia np. Dionyziosa Syrakuzańskiego z Domicyanem, Filipa Macedońskiego z Augustem. — Nowo-Platończycy liczą go do swoich, nazywają go poprostu Cheronejczykiem. Sławi go Porfiriusz, Julian przejmuje od niego metodę allegorycznego objaśniania mitów, a w jego otoczeniu można się dosłuchać ech Plutarcha u Themistiosa i Libaniosa. Epigon Eunapios uważa biografie »boskiego Plutarcha« za najpiękniejsze z jego pism, ba wszystkie pisma Plutarcha wydają mu się jedną wielką biografią samego autora. Himerios, opłakując swego syna przedwcześnie zmarłego, mówi, że ten byłby wymową przewyższył samego Plutarcha. — Bo i do celów retorycznych zaczęto się nim zajmować. Już retor Menander poleca uczniom jego pisma jako kopalnię sentencyi i apoftegmatów. I niewątpliwie dla użytku szkolnego powyciągano wtedy z jego pism apoftegmaty i połączono je w zbiory, przekazywane potem pod imieniem Plutarcha. Także ekscerpty Sopatra z w. IV i Stobajosa z w. V podobny mają charakter. Już u Stobajosa można stwierdzić rozdział spuścizny Plutarcha na Vitae i Moralia. Pierwsze są popularniejsze z powodu łączenia Grecyi z Rzymem. Wdzięczni Rzymianie wznieśli mu pomnik jako temu, który ich mężów postawił obok największych z Hellenów. Donoszący o tem Agathias (A. P. 16, 331) dodaje: »Ale do twego żywota napisać równoległy, nawet Tybyś sam nie potrafił, bo się równy Tobie nikt nie nastręczy«.

Pokrewieństwo teologicznego umysłu Plutarcha z duchem chrześcijaństwa sprawiło, że pisarze kościelni dość wcześnie umieścili jego dzieła w swych podręcznych bibliotekach. Można wykazać ślady tej lektury u Origenesa i Klemensa Aleksandryjskiego, ale na wielką skalę »plutarchizuje« dopiero wykształcony w Atenach Kappadok Bazyli W. Jego homilie przeciw gniewliwym, skąpym, zazdrosnym opierają się na diatrybach Plutarcha περὶ ἀοργησίας, περὶ φιλοπλουτίας, περὶ φθόνου, a λόγος πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων jest chrześcijańskiem opracowaniem de audiendis poetis. (Wpływ Plutarcha na Grzegorza z Nazyanzu wykażę w osobnej rozprawie). Dla biskupa z V w. Teodoreta jest Plutarch nietylko mężem doświadczonym i uczonym, ale jakby półchrześcijaninem z powodu nauki o Logosie. Zaczerpnął on ją zdaniem Teodoreta z ewangielii. Jeszcze wyżej stoi Plutarch w oczach Teodora Metochity z końca XIII w. i Maximusa Planudesa, od którego pochodzi nowa

redakcya Moraliów. I nic w tem dziwnego. Już w XI w. metropolita Jan Mauropus prosi w Epigramie Boga o zbawienie dla Platona i Plutarcha: Wszak nas wszystkich dobroć Boga zbawia niezasłużenie. Czemużby więc nie miała przypaść w udziele i owym dwu mężom, którzy nauką i obyczajem byli bliscy przykazań prawdziwego Boga, a zawinili jedynie mimowolną nieznajomością Jego.

Średniowieczny zachód nie zna prawdziwego Plutarcha, zna tylko jego cień przez łaciński apokryf de institutione Traiani, zachowany w Policraticus Jana Sarisberiensis (wiek XII). Ale Plutarcha niema ani u Dantego ani w Przybytku Sławy Chaucera. Niema go nawet w »Ateńskiej szkole« Rafaela, zrodzonej w największym Renesansie. Bo pierwsi humaniści bardziej się czuli pociągnięci do Platona niż do Plutarcha. Czytywali jednak w łacińskich przekładach jego Vitae, głoszące kult herosów, szukali wzorów bohaterskich niewiast w pisemku de mulierum virtutibus. I Boccacia pisemko de claris mulieribus i naszego Jana Kochanowskiego ‚Wzory pań mężnych' stąd się wywodzą. Największe jednak dla renesansu znaczenie ma znany pod imieniem Plutarcha traktat de liberis educandis, spopularyzowany w całej Europie przez łaciński przekład Guarina. Uczy się z niego i Enea Silvio Piccolomini (Tractatus de liberis educandis, 1450, dla Władysława, króla czeskiego i węgierskiego) i nasz Erazm Gliczner, autor pierwszego polskiego traktatu pedagogicznego. Bardziej jeszcze niż Włochom przypada moralista Plutarch do smaku humanistycznym Niemcom. Pierwsze niemieckie tłumaczenie z r. 1519 obejmuje te właśnie pisemka (Pożytek z nieprzyjaźni, Przyjaciela od pochlebce jako rozeznać), które w r. 1557 wyszły po polsku w Krakowie. Praeceptor Germaniae Melanchton poleca uczniom czytać Plutarcha nietylko dla języka, ale i dla treści i wyraża przypuszczenie, że tacy mężowie, jak sławieni przez Plutarcha Solon, Temistokles, Fabiusz i Scypio nie mniejsze mają prawo do nieba, jak starozakonni patryarchowie. Reformator Zwingli jest przekonany o tem, że i Tezeusz i Solon i inni dostali się do nieba. Szczególniejszą popularnością cieszyły się pisma Plutarcha w humanistycznej Norymberdze. Tu Jan Fischart tłumaczy de liberis educandis i praecepta coniugalia jako Kinderzucht i Ehebüchlein, tu Hans Sachs czerpie z niego ‚Gut Exempel und Gute Lehr'. Do wyższych sfer społecznych wprowadza Plutarcha Erazm z Rotterdamu, dedykując Henrykowi VIII łaciński przekład o odróżnieniu pochlebcy od przyjaciela, a Karolowi V opartą na Plutarchu Institutio principis Christiani. Wielkie znaczenie w ówczesnej literaturze osiągają ekscerpowane z Plutarcha Erazmowe zbiory apoftegmatów i parabol, stanowiące dla wielu (także dla Mikołaja Reja) główne źródło wiadomości o Grekach i Rzymianach. Erazm w przygodnych uwagach zakwestyonował wątpliwość przypisywanych Plutarchowi Apoftegmata, nawet pisma de sera numinis vindicta. Równocześnie Muret odsądził od niego de liberis educandis.

Ta krytyka zapowiada już filologiczne zajęcie się Plutarchem. Erazm z Rotterdamu był rewizorem tekstu Moraliów w pierwszem ich wydaniu u Aldusa (1509). Teraz uczniowie Melanchtona Camerarius i Xylander w dalszym ciągu poprawiają tekst, torując drogę Turnebusowi i Palme-

rinsowi. Francuz Rualdus pisze podstawowy żywot Plutarcha, umieszczony przed wydaniem paryskiem z r. 1624. Ale to naukowe zajęcie się Plutarchem nie wychodzi na dobre ocenie jego wartości źródłowej. Sąd uczonych streszcza się w słowach J. J. Skaligera: Plutarchus aulicis tantum scripsit, non doctis.

Jakoż tymczasem Plutarch został we Francyi autorem nadwornym czy dworskim. Już uczony Budeus wydaje na początku XVI w. szereg jego pism po łacinie dla użytku publiczności. Jego przyjaciel, Rabelais ma w Gargantui mnóstwo cytatów i reminiscencyi z Plutarchowych Moralia, mniej z Vitae. Moralia wchodzą w skład kultury francuskiej przez Montaigne'a. Jego ‚Essais' są jakby marginalnemi uwagami, poczynionemi podczas lektury Moraliów. Nie przechwałką też było jego wyznanie: ‚Je pense le (Plutarque) connoître jusque l'âme'. Vitae stają się popularne dopiero dzięki genialnemu tłumaczeniu francuskiemu (z r. 1559) Jakóba Amyota, biskupa z Auxerre. Ma ono dla literatury francuskiej to samo znaczenie, co Biblia Lutra dla Niemców. »Zginęlibyśmy byli bez niego — pisze już Montaigne (Ess. II 4) — on nas nauczył mówić i pisać«. Mniejsze wrażenie wywarł przekład Moraliów z r. 1572. Warto wspomnieć, że prawie w tym samym czasie (w każdym razie przed r. 1582) przełożył na polskie Moralia Mikołaj Kochanowski, autor ‚Rotułów'. Foliant rękopisu o 474 kartach spoczywa do dziś niewydany i niezbadany w Bibliotece ordynacyi Zamojskich w Warszawie. Czyżby rzeczywiście takie rozległe tłumaczenie nie miało znaczenia dla historyków języka polskiego? — Na Amyotowych Vitae Plutarcha zaprawia się cały szereg królów francuskich od Karola IX w bohaterstwie. Największym jego czcicielem jest bohaterski Henryk IV. »Plutarcha kochać, to mnie kochać« pisze on do swej żony, wykształconej Maryi Medici. Za przykładem króla idą i wielmoże. Wielki Kondeusz czyta Plutarcha w obozowym namiocie, a dyplomata kardynał Retz wyznaje, że lektura Plutarcha pobudziła go do naśladowania sławnych przywódców politycznych (chefs de partie). — Oczywiście i rycerska Hiszpania nie pozostała obojętna na bohaterski zakon Plutarcha. W rok przed zdobyciem Granady wychodzi w Sewilli przekład Vitae na starokastylijskie, dokonany przez Alfonsa de Palencia, a w kilkanaście lat potem biskup Guevara zaleca ich lekturę Karolowi V. Hiszpańskie tłumaczenie Moraliów wyszło w r. 1542.

W wieku Ludwika XIV biografie Plutarcha są źródłem natchnienia dla tragików francuskich. ‚Czem Homer dla greckiej, tem Plutarch był dla tragedyi francuskiej' stwierdza Brunètiere i przypomina, że nie tylko Sertorius i Agésilas Corneille'a, nietylko Mithridate Racine'a na nim są oparte, ale także mnóstwo powiedzeń i frazesów u tych tragików można odnieść do Plutarcha. Działa on także z ambony przez usta wielkich kaznodziejów, jak Massillon i Fénelon. Czytają go też damy: Madame de Sévigné uczy swego syna syllabizować na Plutarchu. W ‚Académie de femmes', komedyi niejakiego Chappuzeau (z r. 1661) głupia służąca zamiast Plutarcha przynosi swej pani Platona, zamiast Moralia — Vitae. A w Molière'a ‚Femmes Savantes' (z r. 1672) ojciec Beliny każe jej popalić wszystkich klasyków z wyjątkiem grubego Plutarcha, bo ten dobry

do — prasowania rabatów. W modzie były naówczas rozmaite parallele aż do Perraulta ‚Parallèle des Anciens et des Modernes' (1688).

Francuzi przetrząsali Plutarcha, szukając dowcipnych powiedzeń i anegdot; ludzi wydobyli z Vitae dopiero Anglicy. W Anglii wiek heroiczny przypada na czasy Elżbiety. Jej-to dedykuje North pierwsze angielskie tłumaczenie Vitae (z r. 1579) dokonane z francuskiego Amyota. Jeszcze za jej życia pisze Szekspir swe dramaty rzymskie. Pełne one owoców lektury Northowego Plutarcha. Koryolan, a zwłaszcza Juliusz Cezar i Antoniusz i Kleopatra, to najgłębsze interpretacye myśli Plutarcha. Szekspir czuł w nim jakiś powiew własnego ducha i uległ czarowi walki z losem, stanowiącej treść wymienionych biografii. — Czem North dla Szekspira, tem dla Bakona z Werulamu był Holland jako tłumacz Moralia na angielskie (1603). Plutarch grecki i Plutarch francuski (Montaigne'a) poważnie wpłynęli na ‚Essays' Bakona. Pod koniec XVII w. wychodzi zbiorowy przekład Vitae (41 tłumaczów), do którego Życie Plutarcha napisał poeta Dryden. Jego ‚Cleomenes the Spartan Hero' jest jakby epilogiem do Kleomenesa Plutarchowego.

Kult Plutarcha w Niederlandach ugruntowuje dopiero Wyttenbach, przez swoje wydanie i objaśnienie Moraliów z r. 1795. Przywiózł on ten kult z rodzinnej Szwajcaryi. Tu, w kraju wolności, czytywano przedewszystkiem żywoty tyranobójców. Pedagog Pestalozzi bierze z Plutarcha przedmiot do tragedyi ‚Agis' (1765), a Genewczyk J. J. Rousseau rozczytuje się w nim od szóstego roku życia; w ósmym umie go na pamięć. Jeśli sobie przypomnimy, że Rousseau'wa Julia czyta z ukochanym Rzeczpospolitą Platona, nie będzie nam wolno lekceważyć klasycznego wykształcenia ojca romantyzmu. Jako obrońcę wolności ceni też Plutarcha Madame Roland, o której współcześni zanotowali, że idąc w Wielki Tydzień do kościoła, brała zamiast modlitewnika — małego Plutarcha. Dawny wychowawca książąt uchodzi teraz za wroga tyranów. Dla potrzeb czasu tłumaczy go na nowo mąż Anny Dacier (1721). Plutarcha wprowadzają we Francyi nawet do szkół wojskowych. W ten sposób poznaje go Buonaparte i pod wpływem jego lektury marzy, by zostać Aleksandrem W. Gdy upadł, ‚jak Temistokles siadł przy ognisku narodu angielskiego'.

Modzie francuskiej zawdzięcza i Polska ‚Życia zacnych mężów z Plutarcha', przerobione i prawie tylko streszczone przez I. Krasickiego, który też pisał ‚Życia zacnych mężów na wzór Plutarcha'. Z oryginału tłumaczył ‚Sławnych ludzi i onych porównania' profesor wymowy w uniwersytecie wileńskim, X. Filip Neryusz Golański, ale wydał tylko cztery początkowe pary. W Wilnie przejął się Plutarchem i Mickiewicz, który jak wiadomo, nosił się z planem tragedyi o Demostenesie (plan ten za naszych czasów wykonał niefortunnie T. Konczyński, nie zajrzawszy nawet do Plutarcha) i Słowacki. Ten już w Szwajcaryi w r. 1835 porównuje się (w liście do matki) z królem spartańskim Agisem, a w kilka lat potem opiera na Plutarchowym żywocie Agisa i Kleomenesa swego ‚Agezylausza'. Jak go Plutarch emocyonował, o tem świadczy choćby następujące miejsce z listu do matki (2, II, 1844): »Dostań sobie Plutarcha, ale prawdziwego Plutarcha (t. j. nie przeróbkę Krasickiego) i odczytaj w nim

Życie Koryolana, bo mi niedawno serce, z nim za jedno czując, pękło, kiedy nie mógł wytrzymać na krześle siedzący wódz, ale na widok matki wstał i rzucił się jej na szyję«. Podobnie młody H. Heine płakał nad historyami bohaterów jak Kleomenes, a Gottfried Keller po pierwszej lekturze nie pojmował, jak mógł dotąd egzystować, nie znając Plutarcha. Także Emerson nie mógł czytać Plutarcha, by mu krew nie biła żywszym tentnem. Do tego zdania dodaje Charles Lévèque (Revue des deux mondes 1867 paźdz.) taki komentarz: »Nie możemy czytać Plutarcha, by nie szukać koło siebie sposobności do spełnienia jakiegoś czynu męskiego i szlachetnego. Ta specyalna elektryczność, która płynie z duszy Plutarcha do naszej poprzez wieki, jest zbawienna dla społeczeństw starzejących się. I nieraz czuje się to wstrząśnienie, czytając biografie; ale dopiero studyując główne traktaty, poznaje się jego prawdziwe źródło«.

Ale dość głosów jednostek! Wracając do całych pokoleń i narodów, stwierdzamy, że w ‚oświeconych' Niemczech Fryderyk W. zabiera ze sobą Plutarcha do obozu. Entuzyazmuje się też nim poeta-filozof-historyk, Schiller, który w ‚Zbójcach' mówi przez usta Karola Moora (I 12): ‚Mir eckelt vor diesem tintenklecksenden Säkulum, wenn ich in meinem Plutarch lese von grossen Menschen«. Myślał też Schiller (jako historyk) o zbiorze biografii niemieckich p. t.: ‚Deutscher Plutarch', a jako poeta oparł na Plutarchu szkic do tragedyi o Temistoklesie, tudzież dwie ballady: Die Kraniche des Ibykus (cf. Plut. de garr. 14 p. 509 I) i Bürgschaft, a poniekąd i die Teilung der Erde. Zresztą niemieccy neohumaniści w poszukiwaniu klasycznej piękności nie zwracali uwagi na Plutarcha, a z romantyków podziwiał go tylko Jean Paul, który w r. 1816 poleca »zur Stärkung gegen den glanzsüchtigen Zeitgeist... die Eisenkur von Plutarch« a samego autora nazywa (w ‚Tytanie') ‚den biographischen Shakespeare der Weltgeschichte'. Późniejsi filologowie niemieccy, badając źródła biografii Plutarcha i ich wiarygodność, bardzo go oskubali ze sławy. Ale wielki Mommsen zdobył się na sprawiedliwą jego ocenę, gdy pisał (R. Gesch. V 251): »Es giebt mächtigere Talente u. tiefere Naturen, aber schwerlich einen zweiten Schriftsteller, der mit so glücklichem Maas sich in das Notwendige mit Heiterkeit zu finden und so wie er den Stempel seines Seelenfriedens und seines Lebensglückes seinen Schriften aufzuprägen gewusst hat«. Niemcy zdobyli się też na największą monografię o Plutarchu, R. Volkmanna, Leben, Schriften u. Philosophie des Plut. von Chaeronea (1869). Filolog z większą korzyścią fachową ją do dziś czyta niż wcześniejsze o trzy lata dzieło O. Gréarda, De la morale de Plutarque, ale laik chętniej posłucha gorących słów tego Francuza lub współczesnego mu Charlesa Lévèque'a, autora artykułu: Un médecin de l'ame chez les paiens (1867). Sławny filolog holenderski J. J. Hartmann przełożył go na łacinę i wydał jako: Caroli Lévèque libellus aureus de Plutarcho mentis medico (1903). Sam oryginalnie napisał po holendersku dwutomowe dzieło: De avondzon des Heidendoms: het leven en werken van den vijse van Chaeronea (1910).

Ostatnim jednak wyrazem badań nad Plutarchem jest omawiane właśnie dzieło Hirzla. Zebrany materyał bibliograficzny jest wprost przy-

gniatający. Nie daje się to tak odczuć w streszczonej powyżej (z własnemi uzupełnieniami co do stosunków w Polsce) części historycznej, co w początkowych siedmiu rozdziałach niby syntetycznych (Böotien. Leben u. Charakter Plutarchs. Politische Stellung. Philanthropie. Wirksamkeit. Schriftstellerei. Der Historiker), a pisanych tak, że każde zdanie obciążone jest kilku analogiami z literatur nowożytnych. Szkodzi tu też chęć dopatrzenia się w Plutarchu wszelkich doskonałości, zrobienia go nawet wielkim historykiem pragmatycznym. Tak ani część historyczna ani wstęp nie dorównują odpowiednim partyom książki T. Zielińskiego o Cyceronie w toku wieków. Ale po za tą książką niema drugiej, któraby tak wyczerpująco informowała o pośmiertnem życiu jakiegokolwiek autora, jak dzieło Hirzla.

Lwów. *T. Sinko.*

Z nowszych publikacyi papirologicznych.

1) Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde von L. Mitteis und U. Wilcken. Erster Band: Historischer Teil, I Hälfte: Grundzüge (LXXII + 437 str.), II Hälfte: Chrestomathie (VIII + 579 str.) von Ulrich Wilcken. Zweiter Band: Iuristischer Teil, I Hälfte: Grundzüge (XVIII + 298 str.), II Hälfte: Chrestomathie (VI + 430) von Ludwig Mitteis. Leipzig und Berlin (B. G. Teubner) 1912. (Cena zniżona za całość opr. 48 M.).

Pojawienie się dzieła powyższego, którego autorami są dwaj najwybitniejsi znawcy papirologii, jest zdarzeniem epokowem w rozwoju tej nauki. To, co dotychczas w tej dziedzinie zrobiono, skrystalizowane jest w tych dużych tomach, przedstawiających z jednej strony stan dotychczasowych badań nad papirusami grecko-egipskimi i rezultaty, do jakich historya starożytności, w szczególności historya starożytnego Egiptu grecko-rzymskiego na podstawie tych cennych zabytków starożytnej kultury doszła i dających z drugiej strony wybór około 900 dokumentów papirusowych z różnych dziedzin.

Papirusy greckie przynoszą dla wielu dziedzin nauki nowe i nieznane szczegóły; trafnie powiedział raz jeden z uczonych niemieckich, że wobec papirologii ustaje podział na fakultety. Wszak i nauki teologiczne pokaźny zasób wiadomości znalazły w papirusach, — wystarczy dla informacyi zaglądnąć do Deissmana, Licht von Osten (2 i 3 wyd. 1909), historya medycyny czerpie w ostatnich latach obficie ze źródeł papirusowych, dość wskazać na Sudhofa, Ärztliches aus den Papyrusurkunden (1909, por. Eos, XV 208 nn.) i wydawnictwo: Die Medizin der alten Aegypter, opracowane przez W. Wreszinskiego (dotąd 4 tomy, 1909—1913); w historyi prawa staje papirologia obecnie jako nowa dziedzina badań, w których wszyscy młodsi historycy prawa rzymskiego jako najbliżej interesowani biorą udział. Obok nich zaś staje jako najbardziej nowymi

pomnikami uposażony filolog, który z jednej strony zyskuje nowe źródło wiadomości dla poznania języka greckiego i jego historycznej gramatyki (por. nowe sprawozdanie prof. Witkowskiego o literaturze dotyczącej κοινή w Bursiana Jahresberichte T. 159, 1912) i skarbnicę przynoszącą mu nieustannie nieznane dotąd zabytki klasycznego piśmiennictwa (por. Witkowski, Eos XVI, str. 28 nn.) jak Menandra, Kallimacha (P. Oxy. VIII), Sofoklesa (P. Oxy. IX) i tylu, tylu innych — z drugiej strony staje przed nową gałęzią badań w dziedzinie starożytnej kultury we wszystkich jej przejawach. I tu właśnie pole, na którem się spotyka filolog z historykiem prawa, bo historya ustroju państwowego, administracyi, urządzeń i instytucyi publicznych, społecznych i gospodarczych, to dziedziny obchodzące wszystkich tych, którzy się zajmują nauką starożytności i rozgraniczenie tych dziedzin badań jest prawie nie do przeprowadzenia. Tu konieczną jest wspólna praca filologii klasycznej z historyą prawa i dzięki temu współpracownictwu papirologia historyczno-prawna zawdzięcza niejednę piękną pracę filologom i naodwrót; dzięki tej wspólności interesów musi także historyk prawa częściej zabierać głos w czasopiśmie filologicznem, by na najnowsze zdobycze naukowe z tej dziedziny zwrócić uwagę filologów.

To też dobrze się stało, że w opracowaniu papirologii podali sobie ręce badacz starożytności i historyk prawa, a że obaj uczeni służą tej nauce od szeregu lat, prawie od jej zawiązków, to też nic dziwnego, że praca ich wypadła, prawie bez zastrzeżeń, doskonale. Z góry należy zauważyć, że praca Mitteisa-Wilckena obejmuje jedynie dokumenty papirusowe, a więc wyłączone są papirusy o treści wyłącznie literackiej. Ten rozdział zasadniczy powinien też być zdaniem mojem przestrzegany w edycyach papirusowych, które powinny w osobnych wydawnictwach publikować teksty literackie a osobno dokumenty, jak to czyni np. berlińskie muzeum (Berliner Klassiker-Texte — i Berliner Griechische Urkunden), a nie łącznie, za wzorem angielskich.

»Zarys« papirologii obejmuje cztery części, z których co dwie stanowią dla siebie odrębną całość: mianowicie pierwsze dwie obejmują dział historyczny, opracowany przez Wilckena, drugie dwie dział prawniczy opracowany przez Mitteisa. Oba działy rozpadają się znów na dwie połowy: systematyczne opracowanie (Grundzüge) i wybór tekstów (Chrestomathie), służących do objaśnienia i uzasadnienia opracowania systematycznego. Oba działy stoją ze sobą w ścisłym związku, ze względu na liczne odsyłacze, którymi wzajemnie się uzupełniają, gdyż wstępne uwagi i komentarze do poszczególnych dokumentów Chrestomatyi objaśniają niejednokrotnie bliżej szczegóły w systematycznej części pobieżnie dotknięte. Co do Chrestomatyi, to należy jeszcze tylko podnieść, iż przynosi kilka tekstów dotąd wcale nie opublikowanych, a ponadto wiele tekstów poddano rewizyi na oryginałach, skutkiem czego osiągnięto szereg poprawniejszych lekcyi niejednokrotnie bardzo cennych. Część obejmująca systematyczny zarys nie daje oczywiście zupełnego obrazu wszystkich problemów, jakie się na tle papirusów nasuwają. Jest to zupełnie zrozumiałe, tem bardziej, że wiele materyi jest jeszcze zupełnie nieopra-

cowanych a autorowie chcąc jak najrychlej ukończyć swą pracę nie mogli z natury rzeczy każdą kwestyą szczegółowo się zajmować. W każdym razie jednak — a pod tym względem opracowanie Wilckena jest wzorowe — wskazują stale na materye nieopracowane, dając tem impuls do nowych dociekań. Ponadto także rozmiary dzieła nakazywały w pewnych materyach wstrzemięźliwość, gdyż i tak już dzieło przekroczyło prawie trzykrotnie nakreślone mu pierwotnie ramy. Pewna dysproporcya wreszcie — zwłaszcza w części prawniczej — tłumaczy się predylekcyą autora do pewnych tematów i problemów podstawowej natury, jakoteż obfitszą literaturą w odnośnych kwestyach.

Szczegółowego omówienia Zarysu i Chrestomatyi, jakkolwiek należy ono do tego czasopisma, muszę niestety zaniechać, gdyż ze względu na brak miejsca jestem zmuszony referat ten ograniczyć do uwag najważniejszych. Zaznaczam tylko, iż obszerniejsze sprawozdanie o omawianem tu dziele łącznie z całą literaturą papirologiczną, która się w czasie druku Chrestomatyi pojawiła i wskutek tego już przez autorów uwzględnioną być nie mogła i ważniejszemi pracami wydanemi już po jej ukazaniu się, ogłosiłem w czasopiśmie wiedeńskiem Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart, T. 39, 1912. str. 758—789, do którego też pilniejszych czytelników odsyłam. Tu tylko krótki przegląd rzeczy stanowiących treść 'Zarysu'. W części historycznej znajdujemy obszerniejszy ustęp, dający pogląd na kwestye ogólniejszej natury, jak zbiory papirusów, pismo, język, chronologię, systemy monetarne tudzież miary i wagi. Zarys historyczny sam rozpada się na dwanaście rozdziałów, omawiających z uwzględnieniem rozwoju historycznego i przestrzeganiem podziału na epoki ptolemejską, rzymską, bizantyńską i arabską: ustrój, religię, stosunki ludnościowe, wychowanie, zarząd skarbowy, podatki, przemysł i handel, gospodarkę rolną, robocizny i liturgie, stosunki aprowizacyjne, pocztę i przewóz, wojsko i policyę tudzież w krótko naszkicowanym zarysie życie ludowe. Dział drugi, prawniczy rozpada się również na dwanaście rozdziałów dając — niejednokrotnie tylko w pobieżnem naszkicowaniu — rozpatrywanie najważniejszych problemów historyczno-prawnych. Po przedstawieniu prawa procesowego czasów ptolemejskich i rzymskich, znajdujemy bardzo pięknie skreślony traktat o dokumentach w ogólności, o księdze gruntowej, znakomicie napisaną monografię o prawie zastawu; następnie omówione są: kupno i sprzedaż, dzierżawa, prawo małżeńskie i spadkowe, prawo opiekuńcze; na zakończenie dane są miscellanea z różnych dziedzin i przegląd ustaw zachowanych w papirusach. Część prawnicza wymagałaby w niejednym kierunku uzupełnienia, ale autor sam tłumaczy w przedmowie, dlaczego pewne kwestye z rozmysłu ominął. W części historycznej zalecałoby się dla następnego wydania umieszczenie osobnego ustępu, dotyczącego stosunków geograficznych i topograficznych Egiptu, zaopatrzonego także w odpowiednią mapę (na wzór owej w II. tomie P. Tebt.). Zbyt pobieżnie opracowane są indeksy i to zarzucić można obu częściom jak i obu rodzajom indeksu, rzeczowemu i tekstowemu. W dziele obejmującem około 1800 stron, kilkanaście stron na szczegółowy i dokładny indeks nie czyni w rozmiarach pracy żadnej

różnicy, ułatwia natomiast znacznie korzystanie z olbrzymiego materyału, zwłaszcza o ile chodzi o luźno rozsiane po całej pracy uwagi szczegółowe do poszczególnych papirusów, częstokroć tylko okolicznościowo rzucone. Ponadto połączenie indeksów dla obu działów w jeden wspólny wydaje mi się również innowacyą, któraby wyszła na korzyść całemu dziełu.

'Zarys' papirologii zasługuje na pochwałę i uznanie pod adresem autorów bez zastrzeżeń. Przysporzy on papirologii niewątpliwie cały szereg nowych sił pracujących. Kto bliżej się zajmował papirusami, ten wie z własnego doświadczenia, jakie trudności nastręczają się początkującemu stawiającemu pierwsze kroki w papirologii. Teraz dopiero mamy doskonałe dzieło wprowadcze — Gradenwitza, Einführung in die Papyruskunde (1900) bynajmniej nie była tem, co tytuł jej zapowiadał — które te trudności łagodzi, a nawet do zajęcia się nową dyscypliną zachęca. Wprawdzie i teraz wczytanie się w dokumenty i rozpoznanie się w ich treści nie obejdzie się bez pomocy nauczyciela kierującego ćwiczeniami papirologicznemi, którego żywe słowo skieruje pracownika na właściwą drogę, ale 'Zarys' Mitteisa-Wilckena będzie zarówno w rękach ucznia jak i pedagoga przewodnikiem i doradcą w kwestyach szczegółowych, drogowskazem oryentującym w drogach już utartych, jak i w tych, na które dopiero wstąpić należy dla szukania światła w gąszczach jeszcze niezbadanych lub niedostępnych.

Jeśli niedawno w czasopiśmie niemieckiem gorąco zalecałem powyższe dzieło, to tem goręcej czynię to tu w jedynem polskiem czasopiśmie filologicznem, by zwrócić uwagę szerszych kół filologicznych polskich na tę dziedzinę badań i zachęcić je do głębszego się zajęcia nią. Trudności rzeczowe złagodzone są obecnie podręcznikiem Wilckena-Mitteisa, trudności techniczne w zebraniu materyału, wymagającem dla każdej kwestyi szczegółowej przeglądnięcia wszystkich edycyi papirusowych, maleją dla tych, którzy mają sposobność pracowania w bibliotece uniwersyteckiej lwowskiej, posiadającej je prawie w komplecie. Czas więc, by i u nas obudziło się ożywienie dla tych zabytków starożytnej kultury; o tem, jak wiele jeszcze po 'Grundzüge' jest do zrobienia na tem polu, niech świadczy ów szereg bardzo cennych prac, któremi literatura papirologiczna już po pojawieniu się 'Zarysu' wzbogaconą została.

2) Helbing, Dr. Robert: Auswahl aus griechischen Papyri (Sammlung Göschen Nr. 625), Berlin-Lipsk 1912 (str. 146, cena opr. M. 0·90).

3) Laudien, Dr. Arthur: Griechische Papyri aus Oxyrhynchos für den Schulgebrauch ausgewählt. Berlin, Weidmann, 1912 (str. 58, cena M. 1·40).

Dziełka powyższe przynoszą wybór papirusów greckich z Egiptu dla użytku w szkołach średnich; pierwsze zawiera 24 papirusów pozbieranych z różnych wydawnictw, drugie zaś nierównie więcej, bo aż 46, lecz tylko z Oxyrhynchos. W obfitszym zbiorku Laudiena znajdujemy sze-

reg listów o różnorodnej treści, grupę dokumentów o treści prywatnoprawnej, bardzo trafnie zebraną (umowę małżeńską i rozwodową, kontrakt z nauczycielem stenografii, z tkaczem o przyjęcie chłopca do nauki, otwarcie testamentu, wyzwolenie niewolnicy, skrypt dłużny, kwit na spłacony dług, umowę o najem domu [nr. 37, nietrafnie przez wydawcę nazwany »Verpachtung eines Hauses«] itd.), kilka dokumentów z dziedziny prawa administracyjnego i 5 papirusów treści religijnej. Dokumenty te są ugrupowane w 4 rozdziały, niepodobna jednak odgadnąć, z jakiego punktu widzenia rozmieszczone są teksty w II i III rozdziale (»Kreis«) skoro np. między dokumentami prywatno-prawnymi znajdują się dwa z działu szkolnictwa (nr. 20 zadanie szkolne, nr. 21 odpis ustępu z gramatyki greckiej) a dokumenty prywatno-prawne pomieszczone są z dokumentami administracyjnymi. Mimo tego nieszczególnego ugrupowania, dobór jest uczyniony bardzo trafnie. Na końcu wydawnictwa (str. 36—58) dodane są bardzo szczegółowe uwagi ułatwiające znacznie zrozumienie wydanych tekstów; wymogi stawiane do znajomości greczyzny u czytelnika nie są bynajmniej wygórowane.

W szczuplejszym co do ilości tekstów, lecz obfitszym pod względem zawartych w nim wiadomości zbiorze Helbinga przeważają listy, tylko niewiele dokumentów dotyczy kwestyi prawa prywatnego i publicznego. Co jednakże podnosi wartość tego opracowania i wyróżnia korzystnie od Zbiorku Laudiena, to przedewszystkiem obszerny wstęp, w którym podane są w krótkim zarysie (na podstawie »Grundzüge« Wilckena) ogólne, podstawowe wiadomości o papirusach, w szczególności o historyi wykopalisk, które prowadziły do odkrycia papirusów, o najważniejszych edycyach papirusowych, o podziale papirusów, o materyale piśmiennym, o piśmie papirusów, ich datowaniu, języku i znaczeniu dla różnych dziedzin nauki. Autor podaje też przy poszczególnych ustępach literaturę papirologiczną, zebraną bardzo sumiennie, a ponadto w komentarzu do dokumentów także monografie w kwestyach szczegółowych. Laudien natomiast ogranicza się tylko do tekstów i komentarza, nie zamieszczając z literatury żadnych wzmianek. Zbiorek Helbinga zawiera nadto tłumaczenia, czem oczywiście trudności w zrozumieniu tekstów zredukowane są ad minimum. Helbing podaje nadto bardzo zgrabnie skreślony przegląd właściwości gramatycznych w języku papirusów.

Wobec tego, że oba zbiorki powyższe — niejako Chrestomatye w miniaturze — odmienne posiadają walory, a ponadto tylko nieznaczna liczba papirusów powtarza się w obu, zalecić należy przestudyowanie obydwu wydawnictw. Sumienne przerobienie tych nielicznych tekstów wraz z komentarzami stanowić może dobre przygotowanie do zrozumienia i innych tekstów; nizka zaś cena czyni je przystępnemi dla wszystkich.

Wydawnictwa powyższe — nie pierwsze tego rodzaju (por. Lietzmann, Griechische Papyri ausgewählt und erklärt 2 wyd. 1910 [Kleine Texte Nr. 14] i Milligan, Selections from the Greek papyri, 1910, Cambridge, wydawnictwo wprawdzie obszerniejsze, lecz też i droższe) — przyczyniają się w niemałej mierze do popularyzowania papirologii w najszerszych kołach. Drogą tych edycyi przechodzą papirusy do gimnazyum

— w Niemczech stało się już także przez »Griechisches Lesebuch« Wilamowitz-Moellendorffa — gdyż krótkie te i dzięki dobrym komentarzom łatwo przystępne teksty nadają się znakomicie do prywatnej lektury dla pilniejszych uczniów.

4) Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto. Papiri greci e latini. Vol. I n. 1—112, con 13 tavole fotocollografiche. Firenze 1912 (str. XIV, 227 in 4°, cena L. 30).

Z pośród najnowszych publikacyi papirusów — z których tylko niektórym ze względu na brak miejsca możemy tu parę słów poświęcić — zasługuje powyższa na szczególną uwagę z dwóch względów: raz dlatego, że istnienie towarzystwa złożonego bynajmniej nie z ludzi nauki lecz osób prywatnych, które stawia sobie za cel poszukiwanie i nabywanie papirusów greckich z Egiptu na własne koszta, świadczy o dużem zainteresowaniu się szerszych kół dla papirologii. Jest to tem bardziej godne uznania, ile że w sferach naukowych włoskich papirologia nie wielu ma dotąd reprezentantów. Środki, którymi towarzystwo rozporządza, nie muszą być szczupłe, skoro już w cztery lata po zawiązaniu (1908) występuje z dużym tomem własnych dokumentów, zapowiadając równocześnie blizkie pojawienie się drugiego. Z drugiej strony edycya powyższa zwraca na siebie uwagę tem, iż po raz pierwszy jako wydawczynie papirusów występują kobiety, których nazwiska zasługują tem więcej na wymienienie, ile że zadanie swe spełniły wcale dobrze; są to uczenice kierownika całej edycyi prof. Vitelliego z Florencyi, Teresa Lodi z Ferrary i Medea Norsa z Tryestu.

Tom pierwszy PSI przynosi 113 papirusów. Niebardzo szczęśliwym jest pomysł pomieszania tekstów literackich z dokumentami. Te ostatnie nie są również uporządkowane systematycznie, jak to ma miejsce np. w edycyach angielskich, ani też w porządku chronologicznym. Jedynie na str. VII—IX umieszczony jest systematyczny spis opublikowanych papirusów. Przypadają one wszystkie na czasy rzymskie i bizantyńskie, jedynie co do nru 64 zachodzi wątpliwość, czy nie należałoby go przypisać ostatnim czasom ptolemejskim. Co do pochodzenia, to największa ilość przypada na Oxyrhynchos i Hermupolis magna i dotyczące powiaty; ze względu na pochodzenie zasługują na uwagę nry 101—108 pochodzące z Mendes.

Z obfitością tekstów nie idzie jednak w parze doniosłość ich treści. Z pośród literackich mało jest rzeczy istotnie cennych, a i wśród dokumentów papirusy przynoszące nowe cenne szczegóły należą do rzadkości. Koroną edycyi jest nr. 55, stanowiący fragment wyciągu z Dygestów, należącego do kategoryi prac oznaczanych nazwą *indices*. Odnosi się on do Dig. 2, 14, fr. 4 i nast. Komentarz, opracowany przez profesora prawa rzymskiego w Perugii, Vassalliego powtórzony został (z nielicznemi poprawkami) w Bullettino dell' istituto di dir. rom. XXIV (1912). Inne opracowanie tego zabytku również z pod pióra romanisty (P. de Fran-

ciści) zamieszczają Rendiconti dell' ist. Lombardo di scienze. Vol. XLV (1912) str. 209—241. — Na uwagę zasługują dalej: nr. 47 (sprawa policyjna); 109 (bardzo cenny dla nauki o dokumentach prywatnych); 74 (odnoszący się do ksiąg gruntowych); 57 (zawiadomienie do stratega w sprawie opuszczenia dzierżawy); 60 ('ricevuta d'una macchina per acqua'); 76 (dokument dotyczący poręki, ciekawy również ze względu na styl napuszysty); 74 (wartościowy dla prawa małżeńskiego). Oczywiście, że i w innych dokumentach znajdują się cenne szczegóły, które sumienny badacz rychło wyłowi. Naogół jednak znajdujemy znane typy dokumentów: szereg kwitów, podatkowych i prywatnych, kilka ładnych kontraktów kupna zwierząt domowych, umowy pożyczkowe i dzierżawne i szereg listów prywatnych.

Pięć papirusów pisanych jest po łacinie: znane fragmenty z Cycerona, Wergiliusza i Sallustyusza i dwa niestety bardzo źle zachowane urywki reskryptów cesarskich. W jednym z nich (nr. 111 w. 4) zachowany jest wyraz '*subnixus*', który w ostatnich czasach w literaturze prawa rzymskiego atakowano jako justyniański. Okazuje się, że zakwestyonowanie tego zapatrywania przezemnie w Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft (1912, str. 439) było uzasadnione. Por. nadto Papin. Frag. Vat. 224.

W dalszym ciągu edycyi należałoby następujące usterki redakcyjne usunąć: przy dokumentach, których reprodukcya fotograficzna znajduje się na tablicach dodanych do edycyi, należy to zaznaczyć przy odnośnym dokumencie, jak to czynią wszystkie zresztą wydawnictwa, ponadto cały materyał uporządkować systematycznie. Naogół jednak edycya cała jest znpełnie udatna; staranne, choć niezbyt rozległe i obfite komentarze i objaśnienia, sumienne i ścisłe indeksy i wreszcie sympatyczna forma zewnętrzna przysporzą wydawnictwu wiele uznania.

5) Papyrus de Magdola rééditès d'après les originaux par Jean Lesquier. Thèse pour le doctorat ès lettres. Paris 1912 (str. 222 in 4°).

Edycya powyższa ogłoszona jako dyssertacya doktorska uniwersytetu paryskiego stanowi także część wydawnictwa »Papyrus grecs de Lille« (Tom II, zeszyty 2—4). Cytować je będzie się jednak jako P. Magd., gdyż jako takie przeszły do literatury znane z pierwszej edycyi Jouguet-Lefebvre w Bulletin de correspondance hellénique XXVI—XXVII (1902—1903). Obecnie przedkłada je znany badacz papirusów Lesquier w nowej szacie, dokonawszy rewizyi oryginałów i uwzględniwszy także wyniki kontroli tekstów tych, dokonanej przez Wilckena. Nowe lekcye Lesquiera nie przynoszą naogół wiele nowości, zasługa jego w tym kierunku polega głównie w odczytaniu zapisków na *verso* umieszczonych, które w I edycyi były pominięte. Główną jednak wartość nowego wydawnictwa stanowi znakomity pod każdym względem komentarz, który co do dokładności i szczegółowości nie ustępuje najlepszym tego rodzaju opracowaniom. Osobna wdzięczność należy się wydawcy za tłumaczenia

tekstów, które ciągle jeszcze są rzadkością w edycyach papirusowych. Ogólne uwagi o papirusach z Magdoli, ich formie zewnętrznej, treści, datowaniu itp. zawiera obszerny wstęp (str. 1—51).

Jak wiadomo, papirusy z Magdoli należą do najcenniejszych z epoki ptolemejskiej i dlatego też przedłożenie ich w edycyi wzorowej z doskonałymi indeksami zasługuje na gorące uznanie. Dokumenty te są wprost nieocenione dla poznania postępowania sądowego w sprawach cywilnych i karnych w Egipcie ptolemejskim. Były też one już przedmiotem gruntownych badań ze strony uczonych, którzy się tą materyą zajmowali; w ostatnich czasach traktował o wielu z nich Fr. Zucker w pracy p. t. Beiträge zur Kenntnis der Gerichtsorganisation im ptolemäischen und römischen Ägypten (Philologus, Supplementband XII, Heft 1. 1911). Por. o niej Berger, Grünhuts Ztschr. für das Privat- und öffentliche Recht 39 (1912) str. 780 n. i cenne uwagi krytyczne, które w Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft 1912 str. 521—549 umieścił v. Druffel. Tenże autor, jeden z najmłodszych adeptów papirologii, odkrył także z niezwykłą bystrością, iż P. Magd. 38 stanowi z P. Magd. 6 jedną całość (w edycyi Lesquiera są one jeszcze wydane osobno), por. tegoż artykuł we Philologus, 1912, str. 271 nn.

Edycyę papirusów z Magdoli pod względem formy zewnętrznej wprost luksusową uzupełnia osobny zeszyt z tablicami reprodukującemi dwanaście najlepiej zachowanych tekstów.

7) Dikaiomata. Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des philologischen Seminars der Universität Halle (Pap. Hal. 1). Mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung. Herausgegeben von der Graeca Halensis. Mit 9 Lichtdrucktafeln. Berlin, Weidmann, 1913 (M. 20).

Papirus haleński ogłoszony w powyższej edycyi przez kollegium byłych i obecnych profesorów filologii klasycznej i historyi starożytnej na uniwersytecie w Halle, t. zw. Graeca Halensis, do której także najwybitniejszy obecnie znawca papirologii Ulryk Wilcken (Bonn) należy, stanowi najpiękniejszą zdobycz z dziedziny papirusów grecko-egipskich ostatnich lat. Zabytek ten, o rzadko dużych rozmiarach, zachowany wcale dobrze w dwóch dużych partyach, choć niezupełnych, przedstawia t. zw. δικαιώματα t. j. spis dokumentów dowodowych, sporządzony w biurze adwokata dla użytku w procesach, które miał prowadzić. Szczęśliwym trafem owe dokumenty dowodowe to w przeważnej mierze przepisy ustawowe, z których ów aleksandryjski mecenas, bliżej nam zresztą nieznany, miał zrobić użytek, gdyż, jak już skądinąd wiemy, w procesie ptolemejskim było zwyczajem odczytywanie przepisów ustawowych, decydujących w danym procesie, przez strony lub ich zastępców prawnych. Przepisy, które znajdujemy na P. Hal. 1, są tak różnorodnej treści, iż trudno przypuszczać, by się do jednego procesu odnosiły (tak się rzecz miała z dotychczas znanemi dikaiomata). Wydawcy tłumaczą tę mieszaninę w ten sposób, iż wyciągi te porobiono na prędce dla różnych procesów i różnych

klientów — za tem przemawia pewna dorywczość pisma, błędy popełnione w pospiechu —; dla poszczególnych procesów miały być potem sporządzone odpisy z niniejszego wyciągu.

Wysoka wartość niniejszego papirusu pochodzącego z połowy III w. przed Chr., która go wynosi do rzędu najdonioślejszych zabytków papirusowych, leży w tem, iż zawiera on ważne ustępy czystego prawa greckiego w jego ustawowem brzmieniu, jakiem ono było w użyciu w Aleksandryi. Za wielką zasługę poczytać należy wydawcom ustęp traktujący szczegółowo nieopracowaną dotąd materyę ustawodawstwa ptolemejskiego. Wywody ich o πολιτικοὶ νόμοι każą odrzucić najnowszą hipotezę Partscha, Arch. f. Papf. V, 455/6 (1913). — Przejdźmy w krótkości treść papirusu haleńskiego. W. 24—78 (rozdz. I) zawierają przepisy o środkach prawnych przeciwko fałszywym zeznaniom świadków, złożonym w procesie; skarga przeciwko świadkowi, który zeznał nieprawdę nazywa się δίκη ψευδομαρτυρίου, nazwa ta nam zresztą nie obca. Przeciwko tłumaczeniu w. 48, a zwłaszcza zaś w. 55 i nast. wraz z dotyczącym komentarzem (str. 59 n.) mam poważne wątpliwości; interpretacya wydawców wydaje mi się nie do przyjęcia. Rozdział następny (w. 79—114) obejmuje kwestye prawa sąsiedzkiego co do przestrzegania miedz między sąsiedzkimi gruntami, co do kopania rowów między nimi itp. Ustęp ten jest bardzo cenny, gdyż wykazuje niezbicie bezpośrednie przejęcie prawa attyckiego do miejskiego prawa (πολιτικὸς νόμος) Aleksandryi. Znajdujemy w nim bowiem prawie dosłowną, z czysto attyckiem zabarwieniem tekstu przejętą kopię przepisu, który Gaius w Dig. 10, 1, 13 przytacza jako ustawę solońską. Rozdz. III (w. 113—123) zawiera kary na oszczerców, którzy wnieśli bezskutecznie oskarżenie karne (o czynną zniewagę, zhańbienie i uszkodzenie ciała). Rozdz. IV (w. 124—165) przynosi zasady o kompetencyi sądów dla pewnych klas uprzywilejowanych. Dowiadujemy się tu o nowym trybunale sądowym (ξενικὸν δικαστήριον), dowiadujemy się również o nowych kategoryach uprzywilejowanych osób (οἱ ἀπεσταλμένοι ὑπὸ τοῦ βασιλέως, wysłańcy królewscy; ograniczenie tychże na sfery wojskowe nie wydaje mi się uzasadnione; wyjaśnienie pojęcia t. zw. οἱ ἐν τῇ ἀποσκευῇ nastręcza również niemało wątpliwości). Mimo bardzo starannego komentarza wydawców, ściągających dla objaśnienia tych pojęć w obfitej mierze materyał inskrypcyjny, jest tu jeszcze bardzo wiele szczegółów wątpliwych. Ust. V (w. 166—185) zawiera zarządzenia królewskie w sprawie kwaterunku, ust. VI (w. 186—216) zaś przedstawia bardzo cenny wyimek z prawa karnego. Dotyczy on kar ustanowionych na przekroczenia przeciwko bezpieczeństwu ciała ludzkiego. Osobne kary zagrożone są w odniesieniu do wolnych, osobne dla niewolników tudzież ich panów, na wypadek, gdyby celem wykupienia swych niewolników od kary cielesnej, chcieli uiścić karę pieniężną. Następne fragmenty obejmują przepisy co do formułki przy składaniu przysięgi i zakaz, iż obywatele Aleksandryi nie mogą się stać niewolnikami Aleksandryjczyków. Rozdz. IX (w. 222—233) zawiera bardzo wartościowe notatki o świadkach, o sposobie ich zawezwania, spisaniu zeznań i przysiędze, którą stwierdzić muszą prawdziwość swych zeznań

względnie swą niewiadomość o danym fakcie. Zgodność z prawem attyckiem jest tu uderzająca, jakkolwiek nie brak też i szczegółów nowych i odmiennych. Komentarz wydawców bardzo dobry, w jednym punkcie (str. 130—2) razi niezgodność między nimi.

Przyzwyczajeni jesteśmy do tego, iż radość naszą z odkrycia nowych, w nieznane szczegóły obfitujących zabytków papirusowych mącą luki w tekście, które jakby na złość znachodzą się zawsze tam, gdzie ciekawość nasza największa. I w haleńskim papirusie mamy taką dotkliwą lukę: ustęp X (w. 234—241) traktujący o zastawie ręcznym w pierwszej części jest niestety bardzo źle zachowany, choć i pozostałe resztki nie są dla nas bez wartości, podobną dotkliwą lukę znajdujemy także w następnym rozdz. XI (w. 242—258) traktującym o kupnie nieruchomości. Mimo to bystrości wydawców udało się cały szereg wiadomości o prawie aleksandryjskiem co do kupna nieruchomości z zachowanych resztek wydobyć. Przyjąć je można jednakże tylko z zastrzeżeniemi; w niejednym punkcie wątpliwości są większe, aniżeli wydawcom się wydaje. Zadaniem przyszłych badań specyalnych będzie kwestye te ab ovo traktować. Nadaniem zwolnienia od podatku solnego pewnym klasom uprzywilejowanym kończy się Halensis. W osobnem, obszernem zakończeniu (str. 162—177) wydawcy zbierają w systematycznem przedstawieniu wszystko, co papirus haleński, który niebawem stanie się równie głośnym jak Revenue laws lub prawo Gortyńskie, przynosi nowego. Bardzo cenne jest zestawienie prawa i postępowania procesowego aleksandryjskiego z prawem i postępowaniem procesowem Egiptu ptolemejskiego, jakoteż porównanie z prawem attyckiem. Rozumie się samo przez się, że to tylko plony pierwszego opracowania, nie może ulegać wątpliwości, że nauka rezultaty tej editio princeps sprawdzi, uzupełni i poprawi w niejednym kierunku, zwłaszcza zaś historycy prawa, dla których do Graeca Halensis nie było przystępu, znajdą tu obfite pole do działania. Na pochwałę wydawców należy jednak powiedzieć, że dali pracę dużą, sumienną i pożyteczną, przeważnie wprost znakomitą. Na pierwszy rzut oka poznać, że zasiadywali między nimi fachowcy pierwszorzędni.

Pap. Hal. 1 stanowi *clou* wydawnictwa. Do skromnego »dodatku« zepchnięto inne papirusy seminaryum filologicznego uniwersytetu w Halle, pośród których znajdujemy zarówno kawałki treści literackiej (nie wielkiej wartości z powodu zbyt fragmentarycznego stanu zachowania), jak i listy i dokumenty, również niestety tylko w strzępach zachowane. Z pośród tych ostatnich najważniejszy nr. 9 uzupełniony i wyzyskany przez wydawców w sposób nadzwyczajny dla poznania instytucyi sądu Dziesięciu, o którym tak mało dotąd wiemy (por. Mitteis, Grdz. str. 7/8; Zucker, Beiträge, Philologus Supplem. XII str. 42 nn. i ostatnio Semeka, Ptolemäisches Prozessrecht I (1913) str. 152 nn.).

Lwów. *Dr. Adolf Berger.*

Eduard Stemplinger, Das Plagiat in der griechischen Litteratur, Leipzig, Teubner, 1912, str. VI + 293, lex 8°, M. 10.

Kiedym przed 14 laty zajmował się z porady prof. Morawskiego twórczością liryków i elegików rzymskich i szukał objaśnienia, jak ci poeci godzili naśladowanie z oryginalnością i jak w naśladownictwie mogli dać obraz własnej duszy, doszedłem do przekonania, że tak zwany plagiat w treści czy formie nie był wynalazkiem Rzymian, ale spuścizną po literaturze greckiej. Studenckie moje uwagi, wydane p. t.: *Ingenium et Ars* w Księdze pamiątkowej uczniów Uniw. Jagiell. 1900, str. 186—214, a uzupełnione potem w odczycie habilitacyjnym »O twórczości liryków rzymskich«, znalazły obecnie zupełne potwierdzenie i obszerne uzasadnienie w przytoczonej książce Stemplingera. Wychodzi on od starożytnych zapatrywań na stosunek talentu (φύσις, ingenium) do sztuki (τέχνη, ars) i do znanego sądu Horacego (ars 408) przytacza starą parallelę z poety średniej komedyi, Simylosa (Stob. flor. 60, 40): οὔτε φύσις ἱκανὴ γίνεται τέχνης ἄτερ | πρὸς οὐδὲν ἐπιτήδευμα παράπαν οὐδενὶ | οὔτε πάλιν τέχνη μὴ φύσιν κεκτημένη. Problem sam jest dawniejszy i możnaby go illustrować powiedzeniami Gorgiasa i innych sofistów. Pomijając talent, jako czynnik niewymierny, zwraca się autor do τέχνη i zwraca przedewszystkiem uwagę na dziedziczność zawodu poety w rodzinach Ajschylosa, Sofoklesa, Eurypidesa i Arystofanesa. Ta dziedziczność sztuki sprowadza się do ciągłości tradycyi: Ἕτερος ἐξ ἑτέρου σοφὸς τότε πάλαι τότε νῦν, głosił Bakchylides (fr. 14, 1), a illustracyi do jego słów dostarcza rozwój poszczególnych gatunków literatury greckiej: Tradycya w formie ustala dyalekt joński dla eposu, logografii i historyi, a poniekąd i dla medycyny (lekarze Alkmajon z Krotonu i Aretajos z Kappadocyi piszą także po jońsku); dyalekt dorycki obowiązuje po Terpandrze w liryce chóralnej. Prócz dyalektu dziedziczą przedstawiciele poszczególnych gatunków niejako rekwizyty gatunkowe w formułach, epitetach itd. W poczuciu swej »cechowości« zwracają się uczeni poeci, począwszy od Pindara, nie do tłumu, lecz do wykształconych estetów. Kallimachowe: σικχαίνω πάντα τὰ ὄχλιόσια (epigr. 28) wraca w Horacyuszowskiem: ‚Odi profanum vulgus et orceo'. Tradycya (παράδοσις), ujęta z czasem w estetyczne prawa i reguły, staje się zbawiennym hamulcem na dziwactwa fantazyi. Obowiązuje ona także w treści. Mit jest niejako dokumentem, poświadczonym przez autorytet Muz (u Homera i Hezyoda) lub tradycyi (φήμη, φασὶ u Pindara). On dostarcza pewnych zasadniczych rysów charakteru bohaterów: ‚Sit Medea ferox invictaque, flebilis Ino, | perfidus Ixion, Io vaga, tristis Orestes' (Hor. ars. 123).

Tradycya przechodzi z bractw czy cechów i familii poetyckich do szkół. Podręcznikiem szkolnym staje się sofistyczna Τέχνη; memorowanie wzorowych przykładów, skomponowanych przez nauczyciela, to główny środek nauki. Wykształcenie retoryczne dawało przygotowanie do mówienia (λέξεως παρασκευή). Kto je posiadał, mógł mówić czy pisać o wszystkiem, jak Arat o astronomii, Nikander o rolnictwie. Co Seneka (epist. 86, 15) mówi o Wergiliuszu: ‚nec agricolas docere voluit, sed legentes delectare', odnosi się do wszystkich dydaktyków. Wiedza książkowa zastępuje u nich wykształcenie fachowe. Ale lektura dostarcza nietylko treści. Bardzo wcześnie polecano ją jako źródło wyrazów: ἀνάγνωσις... τροφὴ λέξεώς ἐστι,

cytuje Theon (Progymn. p. 61, 28) z Apolloniusza Rodyjskiego. Wzgląd na potrzeby mowy prowadził do zestawiania repertuaru najpotrzebniejszej lektury, do układania tak zwanych kanonów. Owocność takiej lektury dla twórczości poetyckiej charakteryzują słowa Furiusa Albinusa (u Macrob. VI, 1, 7): ‚hunc esse fructum legendi: aemulari ea, quae in aliis probes, et quae maxime inter aliorum dicta mireris, in aliquem usum tuum opportuna derivatione convertere'.

Obok słuchania wykładów (ἀκρόασις) i lektury (ἀνάγνωσις) uprawiano w szkołach retorów paraphrasis, przedstawianie cudzych utworów własnemi słowami. Od receptywności miało się przechodzić do produktywności. Ars według Auctora ad Her. (I 2, 3) polega na imitatio i exercitatio. Zasady starożytnej imitacyi (μίμησις) są następujące: 1) Materyał, czy nim jest mit czy dzieło historyczne czy temat poetyczny czy motyw, jest własnością publiczną (δημόσιον, publica materies). Οὐ τί εἰπωσι ζητητέον, ἀλλ' ὅπως εἰπωσιν przykazuje historykom sofista Lukian (de hist. conscr. 51), a Isokrates (Paneg. 8) objaśnia (za Gorgiasem) potęgę wymowy, która pozwala τά τε μεγάλα ταπεινὰ ποιῆσαι καὶ τοῖς μικροῖς μέγεθος περιθεῖναι καὶ τά τε παλαιὰ καινῶς διελθεῖν καὶ περὶ τῶν νεωστὶ γεγενημένων ἀρχαίως εἰπεῖν. Jeszcze Apuleius (de herm. in.) powtarza: ‚oratoris excellentis est lata anguste, angusta late... nova usitate, usitata nove proferre, extenuare magna, maxima ex minimis posse efficere'. Oryginalności w treści nietylko nie wymagano, ale wprost przed nią ostrzegano: ‚difficile est proprie communia dicere' (Hor. ars. 128). — 2) O wartości utworu rozstrzyga forma, nowy sposób ujęcia znanej treści. W tem szukali oryginalności już aojdowie Odyssei: τὴν γὰρ ἀοιδὴν μᾶλλον ἐπικλείουσ' ἄνθρωποι, | ἥ τις ἀκουόντεσσι νεωτάτη ἀμφιπέλεται. Epik Chojrilos śle w imieniu epigonów cyklu sławne westchnienie w stronę dawnych poetów, pracujących na nieskoszonej jeszcze łące poezyi: νῦν δ' ὅτε πάντα δέδασται, ἔχουσι δὲ πείρατα τέχναι, | ὕστατοι ὥστε δρόμου καταλείπομεθ', οὐδέ πη ἔστι | πάντη παπταίνοντα νεοζυγὲς ἅρμα πελάσαι, a Kallimach, wyraziwszy niechęć do poematów cyklicznych (epigr. 28), kandyzuje poezyą owoce badań naukowych, przyczem chodzi mu o źródłowość: ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδω. U Rzymian *nova fabula* oznacza utwór dotąd nie tłumaczony, a pierwsze naśladowanie pewnego gatunku czy autora greckiego na gruncie rzymskim wystarczało do zapewnienia naśladowcy oryginalności. — 3) Wobec takiej obojętności na treść tragicy ograniczali się coraz bardziej do pewnych tylko mitów i osób, które w starożytności cieszyły się taką samą wziętością, jak w nowszych czasach Katylina, Kleopatra, Hypatia, Ester, Julian Apostata... W liryce chóralnej żądano nowego rytmu i melodyi, znaczenie tekstu było podrzędne. — 4) Tychsamych zasad trzymano się w prozie. Isokrates (Hel. 1) zwraca się przeciw sofistom, goniącym za niesłychanymi tematami (jak pochwała śmierci Alkidamasa, pochwała myszy Polykratesa); on sam pisze swą pochwałę Heleny — po Gorgiaszu. W mowach parenetycznych autor jest tylko zbieraczem cudzych myśli. — 5) Retoryczne zasady Isokratesa wprowadzają jego uczniowie, Teopomp i Efor do historyi. Uchodzi ona za ὑπόθεσις ῥητορική (Dionys. Hal. de Thuc. 9), za opus orato-

rium maxime (Cic. de legg. I 2, 5), celem jej jest według Durisa (fr. 1) μίμησις καὶ ἡδονή. Kto nie stara się podobać zapomocą pięknej formy, ten zbiera tylko materyały do przyszłego opracowania artystycznego. Taki charakter mają Pamiętniki Arata ze Sikionu czy Cezara. — 6) Przejmowanie cudzej treści odbywa się jawnie, publicznie. Afraniusz (Prol. Compit. fr. com. 144 R) głosi: ‚fateor, sumpsi non ab illo (sc. Menandro) modo, | sed ut quisque habuit, conveniret quod mihi, | quodque me non posse melius facere credidi, | etiam a Latino...'

Więc zapożyczenia, naśladownictwa nie są bynajmniej znakiem niesamodzielności, o ile na nich autor wycisnął piętno indywidualne. Z plagiatem mamy do czynienia dopiero wtedy, gdy autor odpisuje od drugiego i chce oszukać czytelnika; gdy przywłaszcza sobie gotową pracę cudzą; gdy chatkę chce sobie zbudować z gruzów cudzej świątyni. Artysta przejmuje coś od drugiego ‚non subripiendi causa, sed palam mutuandi' (według słów Owidyusza u Seneki rhet.). Natomiast gdy niejaki Fidentinus popisywał się recytowaniem wierszy Marcyalisa jako własnych, poeta prosił przyjaciela Quintianusa, by wystąpił w roli assertora i zażądał od rabusia uwolnienia porwanych wyzwoleńców (Epigr. I 53): ‚impones plagiario pudorem'. Bo plagium popełnia ten, kto świadomie człowieka wolnego albo cudzego niewolnika sprzedaje, kupuje, darowuje, ukrywa.

Dla zabezpieczenia własności literackiej poeci wymieniają swe imię, jak Hezyod w Teogonii, jak śpiewak z Chios w Hymnie delijskim, jak Tymoteusz w nomie o Persach... Vitruvius (IX 3, 14) donosi, że Demokryt opatrywał swe pisma własną pieczęcią. Historycy zaczynali opowiadanie od swego nazwiska, inni podpisywali się na końcu. — W cytowaniu źródeł starożytność nie grzeszy wielką skrupulatnoscią. Tak Herodot cytuje Hekatajosa, któremu dużo zawdzięcza, tylko dwa razy i to tam, gdzie z nim polemizuje. Eforos wypisywał całe ustępy z Herodota, nie cytując go wcale. Taksamo Plutarch nie wymienia w Żywocie Koryolana swego głównego źródła, Dionyziosa z Halikarnassu. Naogół można powiedzieć, że im gorszy styl jakiegoś utworu, tem wierniejsze w nim cytaty. Tak Naturalis Historia Pliniusa składa się z samych cytatów. Nieraz cytaty zmyślano dla uwierzytelnienia własnych wymysłów. Tak robił Ptolemajos Chennos (περὶ τῆς εἰς πολυμαθίαν καινῆς ἱστορίας), tak postępował zdemaskowany przez Herchera autor περὶ ποταμῶν. Miarą niedokładności w cytowaniu są samocytaty poetów i historyków (Xenoph. Ages. i Hellen.) i mowców (Isokrates, Demostenes).

Najprymitywniejszym sposobem korzystania z cudzych dzieł był t. zw. Cento, składanie nowej treści z cudzych wierszy. Wyżej nieco stoi kontaminacya. Cytaty umieszczano nieraz dla złożenia hołdu poecie zmarłemu lub dla komplementu wobec żyjącego. Zauważyli też już starożytni (Schol. ad Demosth. contra Arist. 157), że autorowie umieszczają w swych dziełach reminiscencye, ἵνα μὴ δοκοῖεν ἀπειρόκαλοι εἶναι ἐναλλαγῇ τῆς φύσεως. Jakoż trafnie umieszczona alluzya czy reminiscencya jest dla wykształconego czytelnika bardzo miła. — Więc spotykając w literaturze starożytnej u dwóch autorów miejsca bardzo podobne, musimy się pytać, czy jeden nie cytuje drugiego i z jakich to ewentualnie czyni pobudek.

Obojętność na nowość treści ułatwiała autorom występowanie z przeróbkami własnych dzieł jako z rzeczami nowemi. Mamy wiadomości o takich διασκευαί Eurypidesa (Hippolit), Arystofanesa (Chmury); w komedyi słyszymy i o przeróbkach cudzych utworów. Nieraz podobieństwo lub zgodność dwóch autorów objaśnia się korzystaniem ze wspólnego źródła, np. z podręcznika mitologicznego, zbioru przysłów, gnom, apoftegmatów itp. To korzystanie ze wspólnych źródeł, opieranie się o wspólne wzory konstatujemy, badając topikę części mów np. wstępów, epilogów lub poszczególnych gatunków. Zestawienia Burgessa z enkomiów, Hartlicha z protreptyków, Burescha z konsolacyi, zbiory loci communes o wygnaniu Gieseckego, o przyjaźni Bohnenblusta, o cnotach panujących Barnera, wiązanki kwiatków retorycznych z literatury greckiej i rzymskiej, zebrane przez prof. Morawskiego (autor o nich nie zapomina) poświadczają naocznie moc konwenansu i tradycyi w literaturze greckiej. Dla zachowania jednolitości stylu nie przytaczano nawet dokumentów, ale je przestylizowywano. Arystot. rhet. I 7 cytuje piękne porównanie z mowy nagrobnej Periklesa; u Tucydydesa go niema. Mowa cesarza Klaudiusa u Tacyta (ann. 11, 24) różni się w dyspozycyi i stylu od mowy autentycznej, zachowanej na t. zw. Tablicy liońskiej. — Z zapożyczeniami nieświadomemi przechodzimy już z filologii do psychologii pamięci i twórczości.

W ten sposób przeszliśmy treść drugiej i trzeciej części dzieła Stemplingera. W pierwszej mówi on o poszukiwaniach plagiatu przez filologów starożytnych. Rezerwoary takich wiekowych badań znajdujemy u Klemensa Aleksandryjskiego (Strom. VI) i Porphyriosa (Fragment z 1 ks. φιλόλογος ἀκρόασις u Euseb. praep. evang. p. 464 a—468 b). Złożyły się na nie badania gramatyków, którzy w komentarzach do poszczególnych autorów przytaczali parallele językowe i rzeczowe z innych. Na tej podstawie redagowano w czasach po-aleksandryjskich zbiory συνεμπτώσεις i ἐναντιώσεις — na razie bez tendencyi wykazywania plagiatu. Dopiero polemicy podejmują w swych inwektywach broń, używaną już przez komików i zarzucają sobie kradzież literacką. Od I w. po Chr. są już specyaliści od śledzenia takich κλοπαί. Ta pierwsza część książki Stemplingera podyktowana była raczej wymaganiami konkursu, z którego autor wyszedł laureatem, aniżeli osobistym interesem autora dla przedmiotu. Za to dwie inne powinny być przedmiotem studyum każdego adepta filologii, jako podwaliny klasycznej poetyki i retoryki. A bez uwzględnienia tych dwóch τέχναι trudno należycie rozumieć ich twory.

Lwów. *T. Sinko.*

Hermann Peter, Wahrheit u. Kunst, Geschichtsschreibung u. Plagiat im klassischen Altertum, Lipsk, Teubner, 1911, str. IV + 474, M. 12.

Nowe dzieło autora znakomitej monografii o »Geschichtliche Litteratur über die römische Kaiserzeit u. ihre Quellen« (1897) nie przyspo-

rzyło mu nowych laurów. Fachowa krytyka orzekła, że to co mówi o historyografii greckiej (od logografów do Timajosa) i o historyografii rzymskiej z czasów republiki nie stoi na wysokości współczesnych badań i jest równie płytkie jak przeważnie przestarzałe. Nad treścią rozdziału pierwszego o rozwoju religii i etyki greckiej w kult piękna przeszli krytycy zgodnie do porządku dziennego. Jakoż filozoficzne komunały o wrodzonej kłamliwości Greków, o religii apollinowej i dyonizyjskiej, o zmyśle piękności itp. nie bardzo zachęcają do czytania dalszego ciągu. I drugi rozdział o sofistach nie zawiera nic nowego. O dalszych przytoczyłem wyżej opinię fachowców. Najlepszy jest rozdział XIII (Plagiat! 416—455), który tu streszczam jako pożądane uzupełnienie wywodów Stemplingera:

Muzą historyografii starożytnej jest Sztuka. Obcą jej jest naukowa metoda, która stara się poprawić poprzednika przez wyniki badania na drodze prawdy albo przez nowe pojmowanie tego, co się stało. Sztuka dotyczy tylko przedstawienia, przemawia do uczucia, zajmuje przyjemnie, racyę bytu widzi w użyciu najmodniejszych effektów stylowych. Szkoła głosiła dogmat, że każde dzieło, przeznaczone dla publiczności, musi być piękne w formie; wpajała w młodzież wygodne przekonanie, że to, czego się uczy (t. j. retoryka), jest jedynym warunkiem literatury. Względem na *suavitas* usprawiedliwiał Cycero nawet błędy językowe (fr. 43, p. 142 K). Uczeni widzieli, że na tem cierpi treść i posługiwali się prostą mową, dbałą jedynie o trafność wyrażeń (κυρίαι λέξεις). Ale już w Corpus Hippocrateum spotykamy obok fachowych rozpraw wykłady dla szerszej publiczności, ujęte w formę artystyczną z uszczerbkiem dla jasności, nawet użyteczności treści. Taksamo styl Arystotelesa zależnie od audytoryum się zmienia i przechodzi z suchego wykładu w epidejktyczną deklamacyę. Zdanie Seneki (Epist. 114, 1): *Talis hominibus fuit oratio, qualis vita* nie bardzo odpowiada praktyce literatur starożytnych, bo w nich większe prawo do wyboru stylu ma gatunek literacki (γένος) niż indywiduum.

Dwa czynniki wprowadziły retorykę do historyografii greckiej. 1) zamiłowanie w bajaniu, żywione przez logografów; 2) charakter wiedzy, od czasów sofistów coraz szerszej i płytszej. Πολυμαθία Hekatajosa zwalczał już Heraklit (fr. 40 D), niestety bezskutecznie Główny przedstawiciel wykształcenia formalnego, Isokrates obiecywał uczniom jak sofiści, że im da pouczenie o wszystkich działach wiedzy, aby ich przygotować do działalności publicznej. Cele jego szkoły stały się własnością wszystkich gałęzi literatury: Wszędzie chodziło odtąd o pozór (εἰκός) i o przekonanie zapomocą oczarowania i upieszczenia (κηλεῖν καὶ θέλγειν) zmysłów. Bo nie na rozum miało działać słowo, lecz na zmysły. W sporach z fachowcami (filozofami) wyrobili sobie owi formaliści przekonanie, że tylko człowiek retorycznie wykształcony może uprawiać literaturę — i że retor potrafi o każdym przedmiocie lepiej mówić niż fachowiec. Obszernie wykłada tę teoryę za Grekami Cycero (de or. I), który pragnąc w r. 59 oderwać swe myśli od denerwującej polityki ma zamiar w kwiecistej mowie napisać dzieło matematyczno-geograficzne według Eratostenesa; zamiaru zaniechał, gdy Attykus przysłał mu dla poinformowania się o przedmiocie podręczniki Serapiona i Hipparcha i gdy z nich ani setnej części

nie zrozumiał (ad Att. 2, 4, 1; 6, 1). Mniejszą trudność sprawiała mu filozofia. To też chcąc formalnemu wykształceniu dać jakąś treść, chcąc młodym Rzymianom pokazać drogę, prowadzącą do serc słuchaczy, napisał całą biblioteczkę filozoficzną. Pisał ją jednak nie jako filozof dla przyszłych filozofów, lecz jako literat o gładkiem piórze dla laików. Lepiej się w każdym razie rozumiał na przedmiocie niż Jul. Hyginus lub Vergilius na bartnictwie. Fachowiec Kolumella sądzi (9, 21), że ich rzeczy są ‚studiosis litterarum gratiora quam negotiosis agricolis'. W ten sposób nauki, o ile miały się dostawać do publiczności, padły ofiarą retoryki.

Gorzej było z historyografią. Isokrates potrzebował wprawdzie do swych popisowych deklamacyi pewnych wiadomości historycznych, ale nie mogły one być zbyt dokładne, ‚fachowe', by nie zaszkodziły toczonemu stylowi. Myśl jego wykonali zdolni uczniowie Eforos i Teopompos, których dzieła objęły razem całą historyę grecką aż do ich czasów. Pisali oni nie jeko uczeni, lecz jako nauczyciele. Przez to historya weszła w jarzmo retoryki, przestała się rozwijać jako umiejętność, dążąca do poznania prawdy przez wykształcenie metody badania i określenie punktów widzenia przy ujmowaniu zadania. Wszelkie zapewnienia o prawdzie są inwentarycznym zabytkiem dawnych czasów. Więc jeśli Cycero nazywa historyę *lux veritatis*, a Dionysios z Halikarnasu (de Thuc. 824, 9) τῆς ἀληθείας ἔρεια, to są to u nich czcze frazesy. Nic więc dziwnego, że wyłożona przez Cyc. w sławnym liście do Lukcejusza (ad fam. 5, 12) teorya monografii historycznej jest identyczna z teoryą romansu.

W dążeniu do działania na uczucie słuchacza zbliżyła się historya (jak cała retoryka) do poezyi. ‚Finitimus oratori poëta' głosi Cycero (de or. 1, 16, 70; 3, 7, 23). Tymczasem w istocie poezyi leży, że musi wznosić się nad materyał, musi go umieć kształtować w myśl wyższych celów. Tragicy attyccy utworzyli ze schematycznych postaci legend ludzi, do dziś żyjących. Dopiero Eurypides zrobił z Medei dzieciobójczynię. Ten przywilej poezyi przywłaszczyła sobie retoryka i pożyczyła od tragedyi sztukę osiągania wyrazistości przez stopniowanie patosu. Celował w tem perypatetyk Duris, któremu zarzucano τραγῳδεῖν (co potem oznacza ‚blagowanie'), a Fylarch komponował całe sceny dramatyczne. Ale równocześnie z tem ‚spoetyzowaniem' historyi idzie zretoryzowanie poezyi. Temu przedmiotowi poświęcił H. Peter już dawniej osobną rozprawkę (Rhetorik u. Poesie im klass. Altert., Neue Jahrb. I 1898, 637 nn.). Zretoryzowaniu towarzyszy odwrócenie się od rzeczywistości, od natury, a zwrócenie się do książek. Kto sobie nie ufał, że potrafi własną siłą chwycić za duszę czytelnika, zapewniał sobie sukces zapomocą wypróbowanych środków retorycznych. Zwłaszcza Rzymianie starali się swą nie bardzo bogatą żyłkę poezyi wzmocnić, a nawet zastąpić retoryką. Wszak retoryki można się było nauczyć. Wobec tego po każdym wykształconym oczekiwano zdolności do pisania wierszy. Skutek był ten, że pod koniec I w. po Chr. ci sami autorzy pisywali wiersze i składali misterne rzeczy prozaiczne. Tematy suasoryj obrabiane są wierszem i prozą. Poezya wymienia środki ekspressyi z historyografią. Historycy wprowadzają teraz w swe opowiadanie bogów, Lucanus porzuca maszynę boską, a za to wytrząsa wszyst-

kie skrytki retoryki. Jeśli Florus zastanawiał się za czasów Trajana nad pytaniem, czy Vergilius jest mówcą czy poetą, to sam zaznacza affirmowanie pierwszej części dylemmatu, gdy mówi, że nauczyciel zapomocą poezyi formuje usta, t. j. wymowę uczniów.

Lwów. *T. Sinko.*

Fritz Norden, Apulejus von Madaura und das römische Privatrecht. Berlin-Leipzig (Teubner) 1912 (str. 196, cena M. 6).

Dzieła podobne jak powyższe muszą z dwojakiego punktu widzenia być oceniane, gdyż dla dwóch różnych sfor czytelników są przeznaczone. Z jednej strony bowiem mają one dla historyi prawa wydobyć to wszystko, co z dzieł danego pisarza klasycznego przedstawia dla historyi prawa rzymskiego czy greckiego jakąś wartość, — z drugiej strony mają one filologom, którzy niestety zbyt często bez znajomości podstawowych zasad prawa rzymskiego przystępują do lektury klasyków, ułatwić zrozumienie poszczególnych ustępów, o ile one mają jakiś związek z prawem, z pojęciami i instytucyami prawnemi. Powołanym do oceny w obu kierunkach jest oczywiście w pierwszym rzędzie historyk prawa, gdyż strona prawnicza takich prac stanowi o ich wartości. W czasopiśmie filologicznem jednakże drugi punkt widzenia jest miarodajny, gdyż na szczegóły i dociekania historyczno-prawne niema w niem miejsca. Nie wchodzę tu w kwestyę ogólniejszego znaczenia, czy prace takie jak niniejsza, mające na celu systematyczne zebranie wszystkich notatek znajdujących się w dziełach jakiegoś pisarza klasycznego, a mających związek z prawem choćby jak najbardziej luźny, mają racyę bytu, faktem jest, że literatura w tym kierunku jest wcale obfitą (zapiski autora na str. 6 [1], 8 [1, 2], 9 [1] nie mają bynajmniej pretensyi do zupełności) i mnoży się ciągle (por. np. jedną z ostatnich prac: Sprenger Johannes, Quaestiones in rhetorum romanorum declamationes iuridicae, Diss. philol. Halenses XX, 1912). Stwierdzić jednakże z drugiej strony należy, iż nie wszyscy autorowie klasyczni są w tym kierunku tak wydatni, jak np. Cycero, który dostarcza dosyć materyału na systematyczne opracowania (por. moje sprawozdanie w roczniku XVIII Eosu (1912) str. 213 nn. o pracy Costy, Cicerone giureconsulto I); u wielu wiadomości te są tak skromne i nic nie mówiące, iż, aby z nich większą pracę skleić, trzeba się puścić na niebezpieczne pole naciąganych i wyszukanych tłumaczeń, by w ten sposób materyał sztucznie wzbogacić. Tego niebezpieczeństwa nie uszedł niestety i autor pracy powyższej. Zdaniem mojem lepiej byłoby edycye poszczególnych autorów — oczywiście przy współpracownictwie historyka prawa — w ten sposób urządzić, by w przypiskach było miejsce dla objaśnień prawniczych, niż budować na kruchych podstawach systematyczne opracowania pełne luk i niepewności.

Jestem przekonany, iż niejeden romanista biorąc książkę Nordena do ręki zadziwił się jej rozmiarami. Wszak nie mieliśmy pojęcia o tem,

iżby w Apulejusie takie było bogactwo myśli prawniczych, że aż tomy o nich pisać można (autor bowiem obiecuje na str. 56[1] jeszcze dalsze rozprawy o prawie procesowem i karnem u Apulejusza). Mimo tych rozmiarów rezultaty dla historyi prawa rzymskiego są nie duże, gdyż ustępy ważniejsze znano już od dawna, z reszty zaś nie wiele tylko da się wydobyć. Z drugiej strony jednak nie można pracy Nordena odmówić zasług w tym kierunku — i tu leży jej znaczenie dla filologa — że niejedno z dzieł Apulejusa wyświetla pod nowym kątem widzenia, że wykrywa niejednę trafną aluzyę do życia prawnego w ustępach czysto poetyckich i w tej mierze może dzieło Nordena oddać sferom filologicznym pewne usługi, zwłaszcza że autor objaśnienia swe podaje dosyć zręcznie na tle ogólnych zasad prawa rzymskiego, popularyzując w ten sposób znajomość prawa rzymskiego w szerszych kołach. Inna rzecz, że wiadomości prawnicze, które autor przytacza, głębią swą bynajmniej nie imponują i częstokroć każą przypuszczać, iż styczność autora z prawem rzymskiem jest dosyć luźna i może od czasu jego zajęcia się filologią klasyczną niezbyt gruntownie odnawiana. Poznać to po cytowaniu niektórych podręczników według starszych wydań, po zamiłowaniu do cytowania dzieł starszych, nie cieszących się zbytnią wziętością u obecnych romanistów (do ulubionych autorów Nordena należy Voigt, z którego współcześni romaniści tylko z wielką ostrożnością korzystają) lub ciężko dostępnych i mało znanych dyssertacyi, a pomijaniu dzieł podstawowych i zasadniczych; poznać to także po tem, że tam, gdzie jakiś ustęp Apulejuszowy dla historyi prawa rzymskiego istotnie jest ważny, autor właśnie tam głębiej nie sięga [przytoczę tylko jeden przykład: są w Apologii ustępy (c. 91/2, 102), które dla historyi umów na korzyść osób trzecich są bardzo cenne, ostatnio traktował o nich Bonfante, w rozprawce: Un contratto a favore dei terzi nel diritto classico (Studi in onore di B. Brugi, Palermo 1910, str. 163 nn.). Rozprawka ta daje pole do dyskusyi (por. Pacchioni, I contratti a favore dei terzi, 1912, str. 38[2], i Berger, Grünhuts Zeitschrift 40, 1913), której jednakże u autora nie znajdujemy, gdyż widocznie cytowanej rozprawki nie znał]; poznać to wreszcie po zbyt licznych wykolejeniach, których czasami niepodobna wytłumaczyć. Szereg takich grubszych błędów wytknął już w recenzyi swej dzieła Nordena znany romanista Lenel w Deutsche Literaturzeitung 1913, str. 758—60; szereg ten można jeszcze snadnie wzbogacić, por. np. na str. 87 zestawienie na równi addictus z nexus, lub na str. 164/5 pomieszanie stipulatio dotis z dictio, lub na str. 112 u góry o nierozwiązalności małżeństwa zawartego confarreatione.

Lwów. *Adolf Berger.*

ADAM STEFAN MIODOŃSKI.

Adam Stefan Miodoński.

Wspomnienie pośmiertne.

W poniedziałek d. 19 maja 1913 r. pochowano w Krakowie zmarłego tamże w piątek (16 maja) wieczorem Adama Miodońskiego, profesora filologii klasycznej w uniwersytecie Jagiellońskim. W pogrzebie wzięły udział tłumy ludności wszystkich stanów. Łzy błyszczały w niejednych oczach, które nigdy nie widziały książki łacińskiej. Nie filologowi bowiem przyszła cześć oddać publiczność, ale przedwcześnie zmarłemu profesorowi ukochanej przez wszystkich wszechnicy, nie uczonego żegnała, ale człowieka, który, choć rzadko tylko opuszczał izbę cierpienia tak, że wielu nowoprzybyłych członków grona profesorskiego wcale go nie znało osobiście, to przecież znany był szeroko z swych cnót prawdziwie ewangelicznych. ‚Na jednego jeszcze tylko profesora naszej wszechnicy pogrzebie maluczcy chyba tak płakali — mówił kroczący w kondukcie poeta, Lucyan Rydel — na pogrzebie św. Jana Kantego'. Czuliśmy, że zestawione przez poetę postacie jak z jednych pochodziły okolic, tak jednemi kroczyły ścieżkami i w jedne odeszły strony. I żaden z mowców żałobnych nie mówił o zamykającym się grobie; patrzyli w górę, jakby tam co dopiero zamknęło się niebo.

Urodzony w Żywcu 21 grudnia 1861 r., odbył tam nauki początkowe, poczem jako jedenastoletni chłopiec przybył do Krakowa, gdzie przez ośm lat (1872—1880) uczęszczał do gimnazyum św. Jacka. Ukończywszy takowe, zapisał się w jesieni 1880 r. na Wydział filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego i przez ośm kursów słuchał tu wykładów filologii klasycznej, slawistyki i polonistyki. Hellenistykę reprezentował wtedy prof. M. Iskrzycki, który w wymienionem czteroleciu wykładał Metrykę, Gramatykę grecką, Historyę poezyi i Historyę prozy greckiej, wreszcie Starożytności greckie państwowe. Latynistyka miała dwóch przedstawicieli: Ciężko już chory prof. Brandowski czytał jeszcze Historyę filologii klasycznej, System filologii klasycznej, Semazyologię łacińską, Historyę mitologii italskiej, podczas gdy młody ekstraordynaryusz prof. K. Morawski traktował gramatykę łacińską (jako deklinacyę, konjugacyę, składnię, historyę języka łać.) i literaturę rzymską (poezyę i prozę). W zimie

1883/4 rozpoczął też wykłady latynistyczne docent, Dr. Kruczkiewicz, od przedstawienia rzymskich starożytności państwowych. — O kierunku studyów początkującego słuchacza filologii świadczy notatka w Sprawozdaniu z czynności Kółka filologiczno-literackiego z r. 1880/1: »13-go, 30-go maja i 6-go czerwca: Rozbiór form starołacińskich i nie zwyczajnych w I księdze Lukrecyusza de rerum natura, kol. Miodoński«. Pierwszym literackim owocem tych studyów nad językiem łacińskim, prowadzonych pod kierunkiem prof. Morawskiego, jest Miscella w założonym właśnie przez Wölfflina Archiv f. lat. Lexicographie I 1884, 588—590 p. t.: ‚Bestia, besta, belua', niby streszczenie rezultatów pisanej właśnie większej pracy, która się ukazała p. t.: *De usu vocabuli ‚bestia' apud scriptores Latinos inde a temporibus Plauti usque ad exitum s. II p. Chr.* (Rozpr. filol. Akad. krak. XI 1886, 309—324). Uwzględniając pilnie odmianki lekcyi rękopiśmiennych, wykazuje autor ludową formę *besta*, postulowaną jako substrat form romańskich, konstatuje, że wyrazu bestia nie używa z prozaików Cezar, autor Bellum Hispaniense i Alexandrinum, Seneka retor i Tacyt, z poetów Terencyusz, Lukrecyusz, Wergiliusz, Horacyusz, Tibullus, Propercyusz, Owidyusz, Persyusz, Juwenalis, dalej, że bestia oznacza wogóle zwierzę w przeciwstawieniu do człowieka, a jeśli chodzi o zaznaczenie dzikości, dodaje się fera (bestia); tego attrybutu niema nigdy przy belua. — Ze studyami nad łaciną pospolitą łączy się też miscella p. t.: ‚Exomico' (Archiv II 1885, 348), które autor wywodzi nie z ἐξωμίζω (toby musiało dać exomisso), lecz z ἔξω-mico.

Tak już w Krakowie zapoznał się dzięki prof. Morawskiemu z łaciną pospolitą i metodami jej badań, już w Krakowie zaczął uprawiać statystykę filologiczną, obserwować, jakich wyrazów u pewnych autorów brakuje i co je zastępuje, słowem już w Krakowie został — na odległość — prawowiernym Wölfflinianinem. Nim jednak pospieszył osobiście zaciągnąć się pod sztandar profesora monachijskiego, który wtedy właśnie zaczął w swym Archiv prowadzić i gromadzić prace przygotowawcze do Thesaurus linguae Latinae, zabrał się jeszcze w Krakowie do pracy doktorskiej. Prof. Iskrzycki, w którego seminaryum pracował jeszcze przez dwa lata po wzięciu absolutoryum, zwrócił jego uwagę na impersonalia u Herodota. Obrobieniem tego tematu jest rozprawa p. t.: *De enuntiatis subiecto carentibus apud Herodotum, symbola ad historiam syntaxis linguae Graecae,* drukowana w Rozpr. filol. Akad. krak. t. XII 1887, str. 405—464, a podana w odbitce (ze zmienioną stosownie kartą tytułową) jako dyssertacya doktorska w Erlangen. Młody filolog wychodzi tu po za tradycyjne szranki gramatyki greckiej, opiera się na Miklosicha Subjektlose Sätze (1883) i A. Marty'ego Über subjektlose Sätze u. das Verhältniss der Grammatik zur Logik u. Psychologie, uznaje z nimi sądy jednoczłonowe, wyrażające absolutnie akcyę czy stan i interpretując psychologicznie każde miejsce Herodota, porównuje jego praktykę z użyciem innych autorów, daje ważny przyczynek do historyi syntaksy greckiej. Kwestya była tak postawiona, że jej opracowanie zachowało do dziś pełną wartość i ciągle bywa w odnośnej literaturze cytowane.

Nim z autorem ‚Bestyi' i ‚Zdań bezpodmiotowych' wyjedziemy z Kra-

kowa, posłuchajmy paru wspomnień studenckich: Równocześnie z Miodońskim studyowali filologię i slawistykę Bogucki, Blatt, Bryl, Cięglewicz, Hanusz, Kallenbach, K. Górski, Pawlikowski, Porębowicz, Szafran... Wielu z nich — według informacyi prof. Boguckiego — zbierało się na wspólną herbatę i pogawędkę w mieszkaniu Boguckiego na Zwierzyńcu. W tej t. zw. ‚spelunce' odbywały się gorące dysputy filozoficzne, przerywane czasem grą na skrzypcach Pawlikowskiego. Wszyscy koledzy cierpieli na »Weltschmerz«, a dręczonych nieraz zwątpieniem zawsze podnosił i nawoływał do skupienia się Miodoński. Odznaczał on się już wtedy potężną wiarą w moc dobra, szczerą religijnością, gorącym patryotyzmem, a swe górne loty łączył jakoś z pogodną wesołością i towarzyskością. Nie odsuwał się od nikogo, z każdym lubił pogadać o wszystkiem. Tak np. z wielkiem zajęciem słuchał anegdot koszarowych odbywającego właśnie służbę wojskową Józefa Suskiego. To jego zainteresowanie tem się tłumaczy, że podczas czwartego roku studyów uniwersyteckich (1883/4) odbywał równocześnie służbę wojskową w 56 p. p. w Krakowie. Prof. Bogucki przypomina go sobie raz w mundurze kaprala w lutym czy marcu 1884, kiedy to po raz pierwszy zapadł na płuca i wskutek tego przed upływem roku uwolniony został ze służby, jakkolwiek chorobę samą właściwie »przechodził«.

Rok 1886/7 spędził na suplenturze w Wadowicach, poczem wyjechał po części za subwencyą państwową na dalsze studya do Monachium, a w lutym 1888 otrzymał na podstawie rozprawy o zdaniach bezpodmiotowych u Herodota doktorat filozofii w Erlangen. Indeks monachijski świadczy, że w Monachium słuchał wykładów Wölfflina, Schölla, dalej Kuhna (sanskryt), Brunna, Traubego i Pfordtena; on sam pisze w *Curriculum Vitae*, że pozostawał przez dwa lata (1887/8 i 1888/9) pod przeważnym kierunkiem prof. E. Wölfflina. Do redaktora Archiv f. lat. Lex. napływały wtedy materyały leksykograficzne z całego świata. Do ich opracowywania, jak wogóle do pomocy w redagowaniu Archiv zaprosił Wölfflin autora ‚Bestia' w charakterze prywatnego sekretarza, płatnego coś — 300 M. na kurs. W codziennem, ba prawie w całodziennem zetknięciu się z Wölfflinem, który stał wtedy u szczytu swego rozwoju naukowego, polski sekretarz nauczył się niesłychanie wiele. Wölfflin — jak wiem z osobistego doświadczenia — raz się kimś zająwszy, chciał całą swoją wiedzę wlać w polecenego sobie ucznia. Nic więc dziwnego, że w pojmowaniu łaciny ludowej i łaciny prowincyonalnej, zwłaszcza afrykańskiej, że w poglądach na rozwój składni łacińskiej, że nawet w wyborze przedmiotu studyów (Ps-Cyprian, Florus, pisarze łacińscy w. II—IV, Scriptores Historiae Augustae, z dawniejszych Catullus, Tibullus, Livius) Miodoński uległ wpływowi Wölfflina. Ale i Wölfflin wyznawał, że od genialnego Polaka odebrał niejedną podnietę, że zawdzięcza mu niejeden pomysł.

W pracowni Wölfflina pisze Miodoński leksykalny artykuł: abscēdo — abscessus (Archiv. V 1888, p. 277—285 i 500—507), szukając norm, któreby się przydały przyszłemu Thesaurus linguae Latinae; tu też pracuje nad zachowanym pod imieniem Cypryana traktatem de aleatoribus, który właśnie wtedy A. Harnack uznał za najstarsze pi-

smo chrześcijańskie łacińskie, windykując je rzymskiemu biskupowi, Wiktorowi I (w. II). Przeciw pomysłom Harnacka (Texte-Unters. zur Gesch. d. altchristl. Litt. V I, 1888) wystąpił zaraz Wölfflin (Archiv. V 487—499), dowodząc, że traktat mógł powstać dopiero po Cypryanie, prawdopodobnie na gruncie afrykańskim. Bliższe opracowanie sprawy zalecił Miodońskiemu. Ten w przeciągu paru miesięcy postarał się o parę nowych kollacyi i uzupełniwszy w ten sposób aparat krytyczny Hartla dał nową recenzyę i emendacyę tekstu, objaśnił go pod względem językowym i rzeczowym, zaopatrzył tłumaczeniem niemieckiem i wydał jako: *Anonymus adversus aleatores (gegen das Hazardspiel) und die Briefe an Cyprian, Lucian, Celerinus und an den karthaginiensischen Klerus* (Cypr. epist. 8, 21—24), Erlangen u. Leipzig, Deichertsche Verlagsbuchhandlung Nachf. 1880. Przedmowę napisał Wölfflin, wyrażając radość, że filologowie zabrali się do tekstów i kwestyi teologicznych, że συμφιλολογεῖν przemieniło się na συνθεολογεῖν. Miodoński udowodnił a raczej zademonstrował niezbicie, że Anonymus korzysta z pism Cypriana, np. de opere, de lapsis, de unitate, ad Demetrianum, że nawet cytaty z pisma św. zawdzięcza Cypryanowi, a raz nawet zdanie Cypryana cytuje jako Pismo św. Umieściwszy w ten sposób pismo w 2-giej połowie III w. bada jego łacinę, bardzo pospolitą i lokalizuje je w Rzymie. Prócz wielu trafnych konjektur wydawca daje objaśnienia tak bystre, jak to, gdy wyczytuje z łacińskiego tekstu nazwisko wynalazcy gry w kości: olim quidam multum meditando hoc perniciosum studium adinvenit. Podkreślone wyrazy znaczą po grecku πάλαι i μήδομαι i zawierają alluzyę do imienia — Palamedes. Nie mniej cenne są wywody o grach hazardowych, zwłaszcza grze w kości w Rzymie pogańskim i chrześcijańskim.

Wölfflin lubił aktualności, nawet sensacye filologiczne. Toteż kiedy uczeń jego Landgraf (Untersuchungen zu Cäsar u. seinen Fortsetzern, München, 1888) wystąpił z hipotezą, że zachowane w Corpus Caesarianum Bellum Africum jest dziełem Asiniusa Polliona, znanego dotąd jedynie z trzech listów w Cic. ad fam. 10, 31—33, Wölfflin natychmiast popierał ową hipotezę w artykule: Über die Latinität des Asinius Pollio (Archiv. VI 1889) i aby ją gruntowniej uzasadnić, zaprosił Miodońskiego do nowego wydania Bellum Africum. Miodoński porównał parę ważnych rękopisów (jak Ashburnhamensis i Leidensis) i ułożył wzorowy Index verborum i Index Grammaticus, na podstawie którego już razem z Wölfflinem starał się w uwagach do tekstu dowodzić autorstwa Asiniusa Polliona. Tak powstało po paru miesiącach gorączkowej pracy wydanie: *C. Asinii Pollionis de bello Africo Commentarius, recensuerunt E. Wölfflin et A. Miodoński*, (Lipsk, Teubner, 1889). Hipoteza o autorstwie Polliona była stracona już po artykule Widmanna, Über den Verfasser des bellum Africum u. die Pollio-Hypothese Landgrafs (Philol. 50, 1891). Odwołał ją sam Wölfflin w Archiv. VIII 1893 p. 304 i p. 608, zaznaczając, że zbiory językowe i egzegetyczne nowego wydania nie przez to nie tracą na wartości. Miodoński nie szukał sposobności do odwołania, ale z późniejszego omijania Bellum Africum widać było, że chwilowe Pollionizowanie równie mu było przykre, jak wieloletnie głoszenie za Wölffli-

nem specyalnej, prowincyonalnej łaciny afrykańskiej, *Africitas*, która ostatecznie okazała się zmanierowaną przez retorykę łaciną archaizującą.

Wydanie Anonima adversus aleatores dedykowane jest wydawcy Cypryana, prof. W. Hartlowi. Pozyskał on Miodońskiego do współpracownictwa w wydawaniu wiedeńskiego Corpus scriptorum ecclesiasticorum i poruczył mu przygotowanie edycyi egzegetycznych pism św. Augustyna. Na ten cel wyznaczyła mu Akademia Umiejętności we Wiedniu (6 listop. 1889) stypendyum, które mu umożliwiło zbieranie materyałów rękopiśmiennych po bibliotekach włoskich (Florencya, Rzym, Monte Cassino, Werona, Vercelli) od listopada 1889 do lipca 1890. Prócz żmudnego kollacyonowania prowadził Miodoński w Rzymie studya epigraficzne, rozpoczęte w Monachium u Wölfflina i Schölla, a w chwilach wolnych od pracy studyował sam Rzym. Jego gorący entuzyazm dla sztuki i natury włoskiej poświadczają towarzysze miesięcy włoskich, profesorowie Rubczyński i Windakiewicz. Nadzieja zobaczenia codzień czegoś pięknego krzepiła go w żmudnej pracy bibliotecznej, pozwoliła łatwo zapominać o trudach kollacyonowania, prowadzonego z nieprawdopodobnem wprost zaparciem się nawet w godzinach pozabibliotecznych, utrzymywała go w dobrym humorze, ale nie mogła utrzymać w dobrem zdrowiu. Srożąca się wtedy we Włoszech influenca dosięga przepracowanego w Monte Cassino, by go odtąd częściej nawiedzać.

Przebywszy chorobę prawie bez pozwolenia sobie na chorowanie, spieszy Miodoński do Krakowa, gdzie w styczniu 1891 habilituje się do filologii klasycznej. Odczyt habilitacyjny wygłosił na temat: ‚O stosunku Itali do Vulgaty'. By mieć z czego żyć, obejmuje służbę suplenta w gimnazyum Sobieskiego na przeciąg letniego półrocza. Tu w czerwcu otrzymuje od swego przyjaciela, Józefa Kallenbacha, od dwóch lat profesora slawistyki w uniwersytecie fryburskim (w Szwajcaryi), wiadomość, że w Fryburgu zawakowała katedra filologii łacińskiej po Karolu Weymanie, który się przeniósł do Monachium. Wiadomość była przygotowaniem do propozycyi objęcia tej katedry przez Miodońskiego. Wezwany waha się zrazu głównie z powodu stanu zdrowia. Nauka w gimnazyum tak mu się dała we znaki, że od 15-go czerwca »lekarze zabronili mu chodzić do szkoły z powodu osłabienia i kaszlu, polecając mu przez parę miesięcy restaurować się na świeżem powietrzu i odżywiać«. Ostatecznie oświadcza, że przyjąłby ofiarowane mu miejsce pod warunkiem ulgi w godzinach przez semestr zimowy. Kallenbach usuwa wszelkie przeszkody tak, że Miodoński propozycyę przyjmuje. Spędziwszy dwa miesiące na Woli Justowskiej pod Krakowem (na dalszy wyjazd nie pozwoliły fundusze), wybiera się 8-go października do Fryburga.

Wykładał tu w zimowym kursie 1891/2 ‚Grammatik des Vulgärlateins', 2 godziny na tydzień (we wtorki i czwartki 3—4), ‚Die Anfänge der lateinisch-christlichen Litteratur in Rom', 1 godzinę (w poniedziałki, 3—4) a w seminaryum kazał objaśniać (na razie także po niemiecku) Historyę Florusa (1 godź. w środy, 3—4). Na lato bierze już pełną liczbę godzin, zapowiadając: ‚Catulls Gedichte, mit Einleitung über die lyrische Poesie der Römer' (4 godz. tygodniowo), a w seminaryum: ‚Taciti Ger-

maniam interpretabitur sodalesque exercitationibus ad latine scribendum praeparabit' (2 godz. tygodniowo). O ówczesnem jego życiu opowiada najbliższy jego przyjaciel, prof. Kallenbach, co następuje: »Mieszkał u kanonika X. Tschoppa, gdzieśmy się razem stołowali. Commensales byli profesorowie: Fr. Joster (germanista), W. Streitberg (językoznawstwo porównawcze), W. Effmann (historyk sztuki), Gottofrey (dziś prezydent trybunału federacyjnego w Lozannie). Przy skromnych »ucztach« bywało wesoło i swobodnie. U mnie zbierało się kółko polskie na herbatę i swobodne referaty. Na wspólnej fotografii kółka widać: Adama Miodońskiego, Adama Krasińskiego (sekretarza kółka), przewodniczącego (prof. Kallenbacha). Są tam dalej: Jan Żółtowski z Czacza, Józef Przeździecki, Kazimierz Jaroszyński i i. Miodoński na komersach imponował swadą łacińską. Mówił tak biegle i tak pięknie, że OO. Dominikanie, wykładający po łacinie, słupieli ze zdumienia. Były to przygodne improwizacye ‚de omnibus rebus et de hominibus quibusdam', jak to bywa na knajpach studenckich«. Pamięć o tej fenomenalnej swadzie polskiego profesora utrzymała się we Fryburgu do dzisiejszego dnia. W nekrologu, zamieszczonym we fryburskiej ‚La Liberté' z 21 maja 1913 czytamy: ‚Dans ses discours, même dans les commers d'étudiants, il maniait avec une rare élégance la langue de Virgile et d' Horace'. A w dalszym ciągu dodaje dawny kolega fryburski zmarłego: ‚Tous ceux qui, à Fribourg, ont connu M. Miodoński, ont gardé de ce savant distingué, aux manières douces et affables, le meilleur souvenir'.

Zdrowie znowu nie dopisywało. By je poratować, wyjechał Miodoński na wakacye do niedalekiego St. Beatenberg. Tu otrzymał z Wiednia urzędową propozycyę objęcia w Krakowie katedry filologii klasycznej, opróżnionej przez śmierć M. Iskrzyckiego. Miodoński pomimo początkowego oświadczenia gotowości, zdecydował się (jak widać z listów do J. Kallenbacha, łaskawie mi użyczonych) — zostać we Fryburgu. Wzgląd na zdrowie, któremu górskie powietrze zaczęło służyć, i na kierunek studyów (prof. Iskrzycki był hellenistą, on latynistą) skłoniły go do wysłania do Wiednia rezygnacyi. Na to dostał depeszę, że cesarz podpisał już jego nominacyę. Nalegania Wölfflina, który umyślnie w tym celu przyjechał do St. Beatenberg, a bardziej jeszcze przedstawienia prof. Morawskiego, który pragnął dla kraju utrzymać tak cenionego i kochanego przez siebie ucznia, odniosły skutek. Miodoński przeniósł się w jesieni 1892 r. do Krakowa. Stąd pisał do J. Kallenbacha (13. X. 1892): »Że mi Fryburga żal, nie potrzebuję zaznaczać. Nie miałem tam zbytków, miałem atmosferę uniwersytecką, odpowiadającą zupełnie mojej naturze, miałem spokój tak mi potrzebny, miałem niejednego serdecznego i przyjacielskiego — a między tymi ostatnimi Ty, mój drogi Józefie, byłeś pierwszym... Bóg mi świadkiem, że miałem pewność powrotu (do Fryburga)«.

Na rozpoczęcie nowych prac naukowych w roku fryburskim nie było czasu. Miodoński nie przestaje się jednak zajmować swym anonimem de aleatoribus i ogłasza nowe przyczynki *Zur Kritik der ältesten lateinischen Predigt de aleatoribus* w Commentationes Woelfflinianae (Lipsk, Teubner, 1891, str. 371—376) i w *Miscellanea latina* (Rozpr. filol. Akad.

krak. t. XVI str. 397—401). Te Miscellanea zawierają także pięć konjektur do tekstu Florusa, któremu autor poświęca też przyczynek p. t.: ‚Czas powstania historyi Florusa' (Rozpr. filol. t. XVI 120—129). Występuje tu przeciw twierdzeniu Ungera (Philol. 43, p. 429—443), jakoby Florus napisał był swe dziełko historyczne dopiero za M. Aurelego około r. 167, i z nowej interpretacyi dwóch miejsc tekstu wnosi, że je trzeba odnieść do panowania Hadryana. Jeśli te studya nad Florusem łączą się z pracą w seminaryum fryburskiem, to do czasów jeszcze monachijskich i włoskich należy odnieść powstanie wydania: *Incerti auctoris Exhortatio de poenitentia* ope codicis Parisini nr. 550 recognovit (Rozpr. filol. II 2 (20), 1892, str. 125—134). I to kazanie przypisują rękopisy błędnie Cypryanowi. Miodoński, używszy wymienionego kodeksu paryskiego z w. XIII, daje tekst poprawniejszy niż Wunderer (Erlangen, 1889), opatruje go komentarzem krytycznym i językowym i stara się dowieść, że dziełko to napisane zostało w Afryce przeciw sekcie Nowacyanów prawdopodobnie przy końcu IV w. po Chr. Treścią jego jest uzasadnienie prawdziwości dogmatu: per poenitentiam posse omnia peccata dimitti ei, qui ad Deum toto corde conversus sit.

W Krakowie nie czuł się Miodoński zrazu dobrze. Już 15 grudnia 1892 prosi J. Kallenbacha o doniesienie »niezwłoczne, nawet telegraficzne, czy (jego) powrót do Fryburga na opuszczone miejsce byłby możebny i czyby to mogło nastąpić na najbliższą zimę«. Że tu nie chodziło o »chwilowy wybryk«, jak pisze do J. Kallenbacha, dowodem rezygnacya z profesury krakowskiej od 1 paźdz. 1893, wniesiona oficyalnie do Wydziału 8 maja 1893 »z powodów od rezygnującego niezależnych i ze względu na zdrowie«. Owe powody były podobno — zawodami w życiu prywatnem. Ostatecznie i teraz udało się prof. Morawskiemu zatrzymać go w Krakowie. Miodoński się zaaklimatyzował tem łatwiej, że stan zdrowia zmuszał go do pozostawania w domu i rzadkiego tylko udzielania się »światu«.

Prawdziwym światem była dla niego ta sala XXXVI, to kollegium Górskiego, dokąd codziennie o 10 rano spieszył na wykład; najmilszem towarzystwem słuchacze, których porywał ognistą wymową. Z całem przekonaniem powtarzał nieraz od siebie słowa swojego Florusa: »Bone Iuppiter, quam imperatorium, quam regium est sedere a suggestu praecipientem bonos mores et sacrarum studia litterarum, iam carmina praelegentem, quibus ora mentesque formantur, iam sententiis variis sensum excitantem...« Nie miał jednak zwyczaju siedzieć za katedrą; wykładał, stojąc obok niej, a wykładał zawsze z pamięci. Do notatek zaglądał tylko wtedy, gdy słuchacze żalili się, że mówi za prędko i oni nie mogą — notować... Bo nigdy nie braknie takich, którzy sądzą, że to tylko wyniosą z wykładu, co mogą zanieść do domu zapisane w zeszycie. Ale ten przymus dyktowania był tak przeciwny jego naturze, że na drugi dzień płynęły znowu z ust jego niewstrzymane niczem fale dźwięcznej wymowy i porywały nawet tych, którzy przyszli tylko notować. Gdy przedstawiając początki literatury chrześcijańskiej, opowiadał, jak to sędziwy św. Jan rozpamiętywał na wygnańczej Patmos ostatnie chwile, spędzone z Mistrzem, którego był ukochanym uczniem i na którego piersi skłaniał

głowę swoją, i jak z takiego rozpamiętywania przeszedł do spisywania swej ewangelii, nie tylko w jego oczach błyszczała łza wzruszenia... Wykład filologa, wzruszający do łez, pozostanie chyba na długie czasy we wspomnieniu. — Podobne przeciwieństwo między banauzyą słuchaczów a ideałnym zapałem profesora zarysowywało się nieraz przy ćwiczeniach seminaryjnych. Profesor dokładnie instruował przyszłego interpretatora, na co ma przy swej interpretacyi zwrócić uwagę, w jakim kierunku ma szukać rozwiązania trudności, wskazywał mu źródła pouczenia, dostarczał potrzebnych książek. Gdy mimo to interpretator ograniczał się do bezkrytycznego powtarzania cudzych zdań, z owych książek wypisywanych, prof. Miodoński, nie mogąc dłużej słuchać, zabierał głos i przez dalszą godzinę czy nawet pięć kwadransy sam objaśniał autora, wykazywał zepsucia w tekście, podawał sposoby ich poprawienia, a wszystko w łacinie nie tylko potoczystej, ale wprost wspaniałej. I przy takim porywie chora pierś nigdy mu nie odmówiła długiego oddechu. Reakcya przychodziła po powrocie do domu. Częste »przeziębienia się« miały nieraz bezpośrednią przyczynę w owych zapalaniach się przy wykładzie i w seminaryum.

Wykładał w przeciągu dwudziestu lat swego nauczycielstwa w Krakowie: 1) Łacinę pospolitą (5 godz., w zimie 1892/3 [3 g.], 1897/8, 1902/3, 1906/7, w lecie 1907, w zimie 1910/11 [3 g.]); 2) Historyczną składnię języka łacińskiego (po 5 g. w lecie 1893, 1895, 1899, 1901, w zimie 1904/5, w lecie 1905 [3 g.], w zimie 1908/9, w lecie 1909 [3 g.]); 3) Dziejopisarstwo rzymskie z szczególniejszem uwzględnieniem Corpus Caesarianum i Scriptores historiae Augustae (5 g., w zimie 1893/4); 4) Tacyta Germanię (3 g., w lecie 1894, 1898, 1904, 1910); 5) Początki literatury łacińskiej chrześcijańskiej (2 g., w lecie 1894, w zimie 1903/4, w lecie 1908); 6) Literaturę rzymską od czasów Hadryana (5 g., w zimie 1895/6, 1896/7, 1898/9 [3 g.], 1899/900, 1900/1, w lecie 1901/2, 1902/3 [3 g.], w zimie 1910/11 [2 g. od M. Aurelego], w lecie 1911/12 [III w. po Chr.]); 7) Wybrane ustępy z historyi kultury rzymskiej (2 g. w lecie 1905); 8) Paleografię łacińską (1 g. w lecie 1900, 1904, 1909); 9) Epigrafikę łacińską (2 g., w zimie 1898/9); 10) Starożytności greckie państwowe (5 g., w zimie 1894/5, w lecie 1896, 1897 [jako konstytucya Aten], w lecie 1900 [4 g.], w zimie 1901/2 [jako Polityczne i socyalne stosunki Greków]). — W seminaryum greckiem kazał objaśniać: Arystotelesa Ἀθηναίων πολιτεία, Liryków greckich, Sofoklesa Elektrę, Polybiosa i Liviusa; w seminaryum łacińskiem: Tibullusa, Bellum Hispaniense, Petroniusa Cena Trimalchionis, Florusa, Napisy łacińskie (Elogia Scipionum, Columna Rostrata).

Częstsze niż co ośm półroczy powtarzanie się tych samych tytułów wykładów objaśnia się stanem zdrowia prelegenta: Zaczynał w październiku lub w maju i po czterech lub sześciu tygodniach musiał zwykle przerywać wykłady... To też, zdaje się, ani razu przedmiotu nie doprowadził do zamierzonego końca. Mimo to nie powtarzał się, raz dlatego, że zawsze

mówił z pamięci o doskonale znanym przedmiocie, a po drugie, że czytając wszystkie bez wyjątku nowości do danej kwestyi się odnoszące, miał zawsze świeży materyał informacyjny czy polemiczny. Jak w wykładach pojmował i jak ujmował problemy historyczno-literackie i kulturalne, tego próbki dają artykuły, oparte na tych właśnie wykładach: ‚P. Annaeus Florus' (Przegląd pow. 1897, I 321—342), barwna charakterystyka osobistości, skonstruowanej z trzech cieniów: retora, poety i historyka; ‚Na przełomie dziejowym, z ruchu umysłowego w epoce Antoninów' (Bibl. warsz. 1901, III, 295—312), szkic o postępach kultury rzymskiej w Afryce, o Afrykańczykach (Fronto, Apuleius) w Rzymie i o »uczoności« A. Gelliusa. — Wykładów o początkach łacińskiej literatury chrześcijańskiej echami są: ‚Z dziejów kościoła rzymskiego pierwszych trzech wieków' (Przegl. pol. 1893 IV, maj 336—345) o wzroście gminy chrześcijańskiej w Rzymie, postępach chrześcijaństwa wśród arystokracyi i braku piszących po łacinie aż do Wiktora; ‚Apologia chrześcijańska senatora Apoloniusza' (Odbitka z Księgi pam. II wiecu katol. we Lwowie, Żółkiew, 1897, str. 19) analiza aktów Apolloniusza, przetłumaczonych właśnie z armeńskiego przez Conybeare'a, a traktowanych przez Harnacka, Mommsena i i.; ‚Wobec dzisiejszych badań nad biblią łacińską' (Przegląd pow. 1904, I 196—213), o łacińskich przekładach biblii przed św. Hieronimem czyli o t. zw. Itala (versio) i stosunku jej do Vulgaty. — Ze studyami nad starszą literaturą i kulturą chrześcijańską łączą się także dwa artykuły, dotyczące arcydzieł literatury polskiej: ‚Chrześcijaństwo w Irydionie' (Przegl. pol. 1897, 3, 287 nn.) i ‚Quo Vadis Sienkiewicza i Minutiusa Feliksa Octavius' (Przegląd pow. 1904, II 346—370): Tam zajmuje się wierzeniami millenaryuszów, czekających na rychłe przyjście Królestwa Bożego na ziemię i motywami, które mogły Krasińskiego skłonić do zastąpienia rzymskiego biskupa Kalliksta przez Wiktora; tu wykazuje anachronizmy, popełnione przez Sienkiewicza w przedstawieniu chrześcijan z epoki Nerona, i antycypacye stosunków w II. a nawet III.

Wszystkie wymienione tu artykuły pisane są polszczyzną pełną wdzięku i polotu, a równocześnie nie pozbawioną jędrności i siły. Miodoński nietylko dla przyjemności i rozrywki, ale wprost z poczucia obowiązku czytywał wszystkie ważniejsze nowości literatury współczesnej, a dawniejszą znał wybornie. To też każdy niemal jego wykład literacki był prawdziwie — literacki, okraszony analogiami i cytatami z literatury polskiej. Ten ciągły kontakt z literaturą polską dodawał barw i wdzięków jego stylowi. I jeśli z temi zaletami formalnemi połączymy widniejącą na każdej stronie zdolność syntetyczną, zdolność wydobywania z całych epok cech najbardziej charakterystycznych, łączenia ich w suggestywne obrazy i zdolność przemieniania nawet takich papierowych ludzi jak Fronto lub Gellius na żywe osobistości, nie będziemy się mogli powstrzymać od wyrażenia żalu, że Miodońskiemu nie było dane urzeczywistnienie zdawna żywionego zamiaru, by napisać przynajmniej Historyę literatury chrześcijańskiej. Spodziewamy się jednak, że przynajmniej wykłady ‚Łaciny po-

spolitej' i ‚Historycznej składni języka łacińskiego', opracowane niesłychanie starannie z wielkim udziałem oryginalnej twórczości prelegenta, zostaną z pośmiertnej spuścizny wydane na chlubę nauki polskiej i pożytek studentów, którzy nie mogą już korzystać z żywego słowa znakomitego znawcy przedmiotu.

I reszta krakowskiej twórczości naukowej Miodońskiego pozostaje przeważnie w związku z pracą nad wykładami. Wyjątek stanowi wydanie anonimowego traktatu ‚De ortu et obitu patrum' z kodeksu weroneńskiego w. X w ‚Analecta Graeco-Latina, philologis Vindobonae congregatis obtulerunt collegae Cracovienses et Leopolitani (Kraków, 1893 str. 18—29). Wymieniony traktat, spokrewniony blizko z pisemkiem Izydora Sewilskiego pod tym samym tytułem, wymienia ortus, res gestae, anni aetatis, sepultura siedmdziesięciu dziewięciu postaci Starego i Nowego Testamentu. — Gdy prof. Ćwikliński założył we Lwowie w r. 1894 pierwszy polski organ filologów klasycznych, Miodoński pospieszył ze swem współpracownictwem i nigdy, nawet w najgorszym stanie zdrowia, nie odmawiał takowego. Ogłosił tu: ‚O łacinie prawników rzymskich' (Eos II 1895, 52—62), przedstawienie wyników badań W. Kalba i innych nad materyałem językowym jurystów i wyróżnieniem w nim cech wspólnych stanowi i indywidualnych. ‚Ustawodawstwo Likurga' (X 1904 37—41), zebranie argumentów, przemawiających za historycznością osoby prawodawcy spartańskiego. ‚O Świadectwie duszy Tertulliana' (X 1904, 117—121), uwagi o sposobie argumentowania genialnego Afrykańczyka w pisemku ‚De testimonio animae' i stanowisku tego dziełka w literaturze chrześcijańskiej. ‚Grzegorz Nysseński o ciśnieniu ciepła słonecznego' (XI 1906, 161), zwraca uwagę na notatkę Nysseńczyka o spychaniu w dół atomów przez promienie słoneczne i zestawia ją z najnowszemi teoryami fizykalnemi. ‚Kilka słów o wydaniach historyi Długosza' (tamże) wykazuje na nazwie Zboratycz, przekreconej w krakowskiem wydaniu Długosza na Zbarasz(!) potrzebę rewizyi tekstu i przynajmniej zestawienia różnic, zachodzących między wydaniem lipskiem a krakowskiem. ‚Ad Apuleium' (XII 1906, 60) illustruje przykładami z Cypryana zwyczaj używania imienia samego autora w zdaniach, ułożonych dla przykładu. ‚Ad Callimachum Geminianensem' (X 47—51) i ‚Spicilegium Gregorianum' (XI 1907, 104—106) daje krytyczne i egzegetyczne przyczynki do Vita Gregorii Sanocei, Archiepiscopi Leopoliensis, przez Filipa Kallimacha Buonaccorsiego. ‚Ad Bellum Hispaniense' (XVI 1910, 8) uwagi do tekstu i języka. ‚Pseudo-Latroniana' (XVII 1911, 7—13) odnosi deklamacyę in L. Sergium Catilinam na podstawie właściwości językowych do w. IV/V po Chr. ‚Ad Philippum Callimachum' (XVIII 1912, 58—59) dwie poprawki do wierszy wspomnianego humanisty.

Nie zapominał też o filologicznych czasopismach niemieckich, przedewszystkiem o Wölfflinowym Archiwie. Dał tu trzy miscelle: ‚Zur Erklärung der Infinitive auf -ier, -rier' (Archiv. VII 1892, 132), zwalcza zdanie Brugmana, jakoby końcówka -er pochodziła z -ar = ad i przypuszcza, że wobec równego brzmienia 1 pers. perf. act. i inf. praes.

pass. np. bibi utworzono (w łacinie ludowej) na podstawie inf. praes. act. na -er (biber) nowotwór, który końcowem -r przypominał stronę bierną. Z trzeciej konjugacyi przeniesiono ten twór i na inne. ‚Olim oliorum', (Archiv. XIII 1904, 280/1), przypuszczenie, że u Petron. Cena c. 43 we frazesie ‚noveram hominem olim oliorum' — olim użyte jest rzeczownikowo na oznaczenie człowieka dawnych czasów i wzmocnione genetivem jak urbs urbium. ‚Siles verbum facere' (Archiv. XIII 1904, 428) objaśnienie psychologii tego ludowego pleonazmu z Bellum Hisp. 3, 7.

W Idg. Forschungen (XIII 1902, 142—144) ogłosił przyczynek leksykograficzny i semazyologiczny o ‚Aviare'; w Glotta zaś (III 1910, 277—8) p. t.: ‚Zur lateinischen Syntax' przytoczył nowe przykłady na wyrównanie poprzedzającego rzeczownika z genetivem pronominis relativi (np. oblitus est mei dierum, quorum non est numerus) z Pseudo-Cypr. Exhort. de paen. i usunął przykład na rzekomy accus. zależny od substantivum (np. quod tu mihi testis est) z Florusowego dyalogu Vergilius orator an poeta.

Wymienione dotychczas publikacye z dwudziestolecia profesury krakowskiej, ogłoszone przeważnie w czasopismach fachowych i miesięcznikach literackich, to tylko odpadki z biurka, na którem przygotowywał większe rzeczy, przeznaczone do Rozpraw Akademii Umiejętności, której członkiem-korespondentem został wybrany 9 maja 1893 r. Publikacye jej zasilał już od r. 1886, teraz byłby rozwinął szerszą działalność, gdyby nie zły stan zdrowia. Mimo choroby zabierał czasem głos na posiedzeniach Wydziału filologicznego. Przedmiotem jego referatu był ‚Ein römischer Bericht über den germanischen Herkules' (Anz. der Akad. d. Wiss. Krakau 1895, str. 241—243); ‚De declamatione in L. Sergium Catilinam observationes' (Bulletin, cl. philol. 1897, fasc. VI), oparł na własnej kollacyi kodeksu nr. 2025 biblioteki uniwersyteckiej w Krakowie. Do wydawanego przez Akademię Corpus starszych poetów polsko-łacińskich przygotowywał wydanie poezyi Filipa Kallimacha Buonaccorsi. Zająwszy się raz tym autorem, opracował z okazyi 500 letniego jubileuszu Wszechnicy Jagiellońskiej jako munus saeculare krytyczne wydanie Vita et mores Gregorii Sanocei Archiepiscopi Leopoliensis (Kraków 1900). Przedmowa do tego wydania, to okaz wspaniałej łaciny humanistycznej. Miodoński nie tylko mówił płynnie po łacinie, ale i wspaniale potrafił pisać. Próbką wydania poezyi Kallimacha jest ‚Philippi Callimachi et Gregorii Sanocei carminum ineditorum corollarium' (Rozpr. filol. t. 36, 1904), igraszki wierszopiskie siedmdziesięcioletniego arcybiskupa lwowskiego i jego humanistycznego gościa, opatrzone przez wydawcę równie bystrym jak subtelnym komentarzem krytycznym i źródłowym. — Do tych studyów nad polskim humanizmem wciągnął go niewątpliwie prof. Morawski. To też w wydanych na jego cześć ‚Stromata' (Kraków 1908) składa mu w hołdzie ‚Inedita cura Philippi Callimachi' (str. 185—193), krytyczne i egzegetyczne wydanie dwóch elegij, nie zapominając przytem o Florusie. Uwagi, podpierające twierdzenie, że Historya Florusa powstała za panowania Hadryana (Ad Flori Epitomam, str. 179—183), roz-

poczyna zdaniem: ‚Amoris, quem olim in Florum historicum susceperam, nunc redintegrati hanc tacitam pagellam testem esse volo. Itaque pro emergente affectu... iuvabit animum ad scriptoris verba attendisse'. Słowa bardzo charakterystyczne, poświadczające fakt, że bodźcem do naukowych prac Miodońskiego był przedewszystkiem Amor, platoński Eros, umiłowanie przedmiotu, uskrzydlające jego duszę w lotach na szlakach, prowadzących do prawdy. Ta miłość prawdy i przedmiotu badanego ożywia także głos ‚W sprawie św. Stanisława', podniesiony w ‚Dyskusyi zainicyowanej przez Redakcyę Przeglądu Powszechnego' (Przegląd powszechny 1909). Przestudyowawszy umyślnie kronikarzy i inne działy literatury na przejściu XI/XII w., stara się Miodoński udowodnić, że użyte przez Galla określenie św. Stanisława jako *traditor* może w sferze kulturalnej Galla, jak zresztą i w starszej łacinie kościelnej, oznaczać nauczyciela, jak *traditio* oznacza z dawna naukę. »Miejmy na uwadze — konkluduje — że mówi tu osoba duchowna o biskupie, bardzo więc stosownie nazywa jego arcypasterskie upomnienie tym wyrazem, jakiego używano oddawna o nauce, o poleceniach Chrystusa i Apostołów«.

Nic lepiej nie świadczy o bezwzględnej szczerości naukowej Miodońskiego, jak dodana do owej konkluzyi uwaga, »czy pod *traditio* (*traditor*) nie kryje się pierwotne *traductio* (*traductor*), co w Piśmie św. i u pisarzy kościelnych oznacza strofowanie, krytykę, karcenie, a nieraz naganę publiczną, do czego dołącza się odcień wydawania kogoś na publiczną wzgardę«. Przypuszczenie i uzasadnienie tej możliwości osłabia oczywiście wrażenie wszystkich poprzednich wywodów o traditio. Miodoński jednak nie ogląda się na efekt swej konstrukcyi, zbudowanej z taką bystrością i z takim nakładem pracy, i uświadomiwszy sobie nową możliwość, daje jej wyraz na równi z poprzednią. I kto wie, czy to dopuszczanie wszystkich możliwości, ta zbytnia wielostronność w rozpatrywaniu każdej kwestyi, nie przyczyniła się — oczywiście obok choroby — do pozornie małej produktywności naukowej, a raczej publikacyjnej zmarłego. Poprostu nim ogłosił jakiś pomysł, już go zastąpił innym, już szukał nowej drogi do prawdy...

Ale też nie publikacye stanowią najważniejszy tytuł do jego sławy u potomnych. Był on z tych natur szlachetnych, które działają nie tylko przez to, co czynią, ale przez to, że są. U wszystkich, którzy go znali, pozostawił wspomnienia ideału uczonego chrześcijańskiego. Całą literaturę i kulturę starożytną uważał, według obserwacyi mowcy żałobnego, za *praeparatio evangeliae* i w tym duchu wydobywał z niej przedewszystkiem to, co zaznaczało lub zapowiadało pęd w górę, w zaświaty lub co miało się stać naczyniem nowej nauki. Nawet łacina pospolita interesowała go przedewszystkiem dlatego, że stała się językiem wielu pism i pisarzy chrześcijańskich. Życie jego było *meditatio mortis*, było θανάτου μελέτη, ale także przez to, że wykonując wszystkie obowiązki z największą energią, zużywał zbyt szybko słaby organizm. Nie wymówił się nawet przed dziekanowaniem i w r. 1898/9 gorliwie urzędował i »załatwiał kawałki«, on, którego natura najmniej nadawała się do tego rodzaju czynności. Nieraz stan zdrowia nie pozwalał mu na kontynuowanie własnych

prac; ale gdy równocześnie chodziło o pomoc przy pracy cudzej, on całymi dniami »przeglądał« wypracowania uczniów, a właściwie je przerabiał tak, że po wyjściu z jego rąk nadawały się do druku. Co więcej. Widząc, że wina niedokładnych korekt leży nietylko po stronie naszych składaczy, prowadził sam cudze korekty. Szczegół drobny, ale charakterystyczny, jako miernik jego zaparcia się samego siebie. Przy tem wszystkiem nie wydawał się nikomu Katonem; wszyscy chwalą jego przedziwny, prawie niewieści wdzięk w obejściu i rozmowie, wszyscy oddają hołd jego jakiejś dziecięcej prostocie w reagowaniu na wpływy osób i zdarzeń.

Karta z dziejów filologii klasycznej w Polsce, na której u góry błyszczy nazwisko Miodońskiego, nie wielu zapisana jest tytułami i zdobyczami naukowemi; w połowie zniszczyła ją katastrofa; ale i sama jej jakość przyniosłaby zaszczyt najlepszym fabrykom europejskim i jej treść łączy się ściśle z współczesnym stanem badań filologicznych w Europie. A ponad papierem i martwą literą żyje osobistość jednego z tych mężów przykładowych, z których — według słów Seneki — *aliquis nobis deligendus est ac semper ante oculos habendus, ut sic tamquam illo spectante vivamus et omnia tamquam illo vidente faciamus.*

Lwów. *T. Sinko.*

Z głosów o ś. p. A. Miodońskim.

W lwowskiej ‚Gazecie Narodowej' z 13 czerwca 1913 r., Nr. 135, str. 2, kol. 5 czytamy następujące wspomnienie pośmiertne pióra przyjaciela Zmarłego, profesora Wszechnicy lwowskiej, Dra Stanisława Witkowskiego:

...»W zmarłym straciła nauka umysł niezwykle bystry i subtelny, o szerokim horyzoncie. Niestety, skutkiem trudnych warunków, wśród których spłynęła jego młodość, rozwinęła się u ś. p. Miodońskiego wcześnie choroba piersiowa. Ona to sprawiła, że nazwisko jego nie zabłysło tak szeroko w świecie naukowym, jakby się to było stało wśród pomyślniejszych okoliczności. Literatura późniejsza rzymska i język Rzymian pociągały go przedewszystkiem, był też ich niepoślednim znawcą. Rzadko spotyka się zapał równy temu, z jakim zmarły traktował każdą kwestyę naukową, choćby drobną, choćby na pozór suchą.

Społeczeństwu wyrwała śmierć charakter, jaki się nader rzadko spotyka. Był to przedewszystkiem umysł o niezwykle wysokiej szlachetności, anima candida w najpiękniejszem tego słowa znaczeniu. Człowiek ten nie miał nieprzyjaciół. Nie znaczy to jednak, że zmarły był charakterem słabym. Natura polska jest najczęściej miękka; ludzi silnych, energicznych mamy mało. Ludzie szeroko lubiani, są u nas zwykle trochę słabymi; energiczni bywają na zewnątrz nieco szorstcy. Śp. Miodoński dziwnie szczęśliwie łączył słodycz i pogodę umysłu, ujmujące za serce każdego, z niewzruszonością zasad, z siłą charakteru. Czuło się w nim przedewszystkiem serce gorąco bijące, serce dla przyjaciół, serce dla młodzieży, która też kochała go z całem oddaniem. Dla przyjaciół był wylany i pełen poświęcenia; kto raz pozyskał sobie jego przyjaźń, mógł jej być pewny na całe życie. Uczynny, gotów zawsze do pomocy czynem i radą, posiadał nadzwyczajną delikatność uczuć; w najdrobniejszej rzeczy starał się nie być nikomu ciężarem, a radości i przykrości drugich odczuwał jakby własne. Niezmiernie też rzadko widzi się u ludzi chorych podobną pogodę umysłu i złoty humor; humor ten nie opuszczał Zmarłego nawet w chwilach cierpienia; każdy, kto się zbliżał do niego z jakąś troską, ulegał czarowi tej pogody i humoru i odchodził pocieszony, zapominał o tem, co go gryzło.

Niezwykle pociągał do Zmarłego wyższy sposób myślenia i patrzenia na rzeczy, jemu właściwy; zdawało się, że sprawy szare, codzienne, że kwestye materyalne dla niego nie istnieją, że duch jego unosi się wysoko ponad prozą życia. Daleki od wszelkiego obliczania na zimno, zachował w sprawach tego życia prostotę dziecka. Ciągnęło do niego wszyst-

kich skojarzenie rozumu i uczucia. Francuzowi brak jest zwykle uczucia, Niemiec bywa na zewnątrz chłodny, harmonię obu władz ducha spotyka się jeszcze najczęściej u Polaka. Niestety, społeczeństwo nasze straciło tę wyjątkową naturę w 52 roku życia«.

* * *

Z nekrologu pióra ucznia Zmarłego, Dra Gustawa Przychockiego, umieszczonego w krakowskim ‚Czasie' z 26 maja 1913 nr. 236 przytaczamy zakończenie:

...»Ale ta praca uczonego, te ciche karty *tacitae pagellae*, jak je sam nazywał, to tylko część wielkich jego zasług, bo niezmiernie wiele dobrego zdziałał śp. Miodoński jako profesor i pedagog. Niezwykle troskliwie opracowane wykłady z zakresu piśmiennictwa chrześcijańskich szermierzy wiary, późniejszej literatury rzymskiej, kultury greckiej, starożytności państwowych, języka łacińskiego i w. i. porywały słuchaczy pięknością natchnionego słowa, podbijały serca gorącem umiłowaniem przedmiotu i szerzyły ten prawdziwy, klasycznym naukom właściwy kult piękna i dobra.

Nie tylko jednak w wykładach i seminaryach oddziaływał on na umysły i dusze swych uczniów. Zajmował się wszystkimi ich planami, troskliwą opieką otaczał ich »Kółko filologiczne«, a ktokolwiek zbliżył się do niego z prośbą o radę, lub o pomoc w pracy, spotykał się z tak ujmującem i serdecznem zainteresowaniem, że od ukochanego profesora wynosił nietylko cześć i miłość dla nauki, ale także wzmożoną chęć i otuchę do pracy.

Zadania swego zawodu pojmował czcigodny Zmarły z upartą niemal sumiennością, pomimo, iż ciężka choroba — w której grozę właściwie nigdy nie chciał wierzyć — nieubłaganie trawiła jego siły i nieraz prawie przemocą usta mu zamykała, mieszkania opuścić nie pozwalając. Tu sam za siebie niech mówi fakt, że jeszcze na kilka dni przed śmiercią, mdlejącą już ręką kreślił krótki list, w którym wyraża dręczącą go troskę o swych słuchaczy a mianowicie o to, »że nie wie, czy i kiedy będzie mógł rozpocząć przyrzeczone na bieżące półrocze wykłady...«.

Nieodżałowany, niezwykły człowiek! Głoszone przez się i sławione ideały miał nie tylko od święta, ale i w codziennem stosował je życiu. Z miłości swej dla pierwszych wieków chrześcijaństwa wyniósł tę czystość i bezwzględną uczciwość swego życia — prawdziwy »Imitator Christi«, który przeszedł całe życie, dobrze czyniąc. Z umiłowania literatury i kultury klasycznej i wcielenia w życie jej harmonijnego piękna wynikła ta jego dziwna jasność i pogoda ducha. Szła od tego człowieka jakaś niewysłowiona słodycz, jakby ta grecka *charis*, czar dobroci, którym przykuwał do siebie dusze ludzkie.

To też nic dziwnego, że przedwczesny zgon jego u wszystkich tych, co go znali, wywołał nie tylko ból i dotkliwy żal, ale niemal uczucie doznanej krzywdy, a niepowetowaną stratę ponoszą nie tylko nauka polska i instytucye polskie, do których należał, ale przedewszystkiem serca polskie, które do siebie przywiązał«.

* * *

W ‚Przeglądzie polskim' z czerwca 1913, str. 442 nn. przedstawiciel ostatniego pokolenia uczniów Zmarłego, Witold Kozłowski, pisze:

»Pamiętam przed laty jeden wykład ś. p. prof. Adama Miodońskiego z zakresu starożytnej literatury chrześcijańskiej. Zatrzymał się był właśnie dłużej nad Ewangeliami i z pietyzmem przeprowadzał rozbiór tych podstaw patrystyki. Wyrzekł on wtedy, wówiąc o św. Janie, te słowa: ‚Natura tkliwa i głęboka, goniąca za ideałem, zamyka się z czasem, skupia się raz na zawsze i w milczeniu przechodzi przez życie. Jeżeli zaś ideał znajdzie, daje mu się zupełnie pochłonąć...' Wryły mi się te słowa dobrze w pamięć, bo wypowiedziane były przez łzy, z niepodobnem do ogarnięcia wzruszeniem. Bywają niekiedy chwile pomiędzy ludźmi, kiedy mimo ich woli błyskawica jakaś oświetla i odsłania w całej prawdzie i piękności duszę i kiedy z szybkością błyskawicy zdobywamy zrozumienie duszy i zapalamy się ku niej miłością serdeczną. Za taki właśnie moment w życiu Miodońskiego uważam to niezapanowanie wówczas nad wzruszeniem i mimowolne odsłonięcie duszy w całej jej podniosłości. Po latach, nad jego trumną, sprawdzałem wierność tego zrozumienia człowieka ze słów jego mistrza, kolegi i przyjaciela. Przemawiał prof. Kazimierz Morawski o skończonem życiu, smutnem i niejako nadziemskiem zarazem. Od kilkunastu lat trawiony chorobą, poświęcał Zmarły resztki sił — pracy w swym zawodzie, pracy nieskalanie ideowej. Widział w starożytnych pisarzach pedagogów, wiodących do Chrystusa, i jak św. Augustyn o Cycerona *Hortensiuszu*, mógł o autorach klasycznych powiedzieć: »Zmieniliście upodobania moje, przywiedliście mnie ku Bogu, oddaliście mnie Jemu na zawsze...«.

»Człowieka tego niepodobna oceniać rozmiarami dorobku naukowego. Byłoby wielką niesprawiedliwością mierzyć jego zasługę kilkunastu, cennemi nawet, dziełkami. Lecz jeśli gdzie miejsce, to tu w świeżem wspomnieniu o nim, dać świadectwo ucznia tej zasłudze, która o niebo przewyższa spuściznę słowa — jest to spuścizna miłującego serca. Obcowanie z duszą nieskazitelnie chrześcijańską, obcowanie nawet bezsłowne, zostawia w młodych sercach posiew nieobliczalny i wydać musi plon wielokrotny. Dano już temu uczuciu wyraz nad grobem (w przemówieniu przedstawiciela młodzieży, p. Pytla). Można jeszcze zastosować doń zdanie Seneki o duszy wielkiej i świętej i po to tylko zesłanej na ziemię, byśmy lepiej Boga poznali, która obcuje wprawdzie z nami, lecz tak, jak promienie słońca: dotyka ledwie ziemi, a tkwi nierozłącznie u źródła swego, stamtąd spływa, tam spogląda, tam dąży — i tam za sobą inne dusze porywa«.

BIBLIOTEKA GÓRNICKA

Nakładem Towarzystwa filologicznego wyszły i są we wszystkich księgarniach do nabycia:

BIEŃKOWSKI PIOTR. Nowe odkrycia na Forum w Rzymie. Z planem Forum Romanum (według Ch. Huelsena). (Odbitka z »Eos«). Cena 60 hal.

ROZWADOWSKI JAN. Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów. Jej stan obecny, zasady i zadania. (Odbitka z »Eos«). Cena 3 K.

— **Dzisiejszy stan językoznawstwa porównawczego.** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 kor.

— **»Praojczyzna indo-europejska«** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K.

SINKO TAD. Romans grecki. Jego powstanie i organiczny rozwój. (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K. 50 h. (Główny skład w księgarni Spółki wydawniczej polskiej w Krakowie).

— **Jerzy Karol Skop.** Chłop humanista z XVIII w., 39 str. Cena 1 K. 20 h.

— **Menander w świetle nowych komedyj.** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K. 20 h.

W administracyi »Eos« są do nabycia:

WITKOWSKI STAN. Nowe odkrycia w dziedzinie muzyki greckiej. Kraków 1895. Cena 30 hal.

— **Sofoklesa Antygona a Shelleya Rodzina Cencich.** Kraków 1904. Cena 30 hal.

Świeżo wyszło z druku i jest do nabycia dla członków Towarzystwa filol. u Dra A. Bednarowskiego (Lwów, Gimn. niemieckie):

STUDIA LEOPOLITANA, Editor **St. Witkowski**:

I. De lingua communi in titulos Ionicos irrepente. Scripsit **Jacobus Handel.**

Dla członków Towarzystwa cena (zniżona o połowę) **1 K. 50 h.**

SPIS RZECZY ZESZYTU I.

I. Rozprawy z zakresu starożytności klasycznej:
Morawski Cas., De contentionibus litterariis apud Romanos imprimis apud Ciceronem 1
Witkowski Stan., Quaestiones papyrologae 19
Auerbach M., Observationes metricae ad Callimachi choliambos 39
Sinko T., Za spojrzeniem Horacego 46
Smolka Fr., Konstytucya beocka w świetle Pap. Oxyrh. 842 i w świetle krytyki 65
II. Z humanistyki:
Skulski Rysz., Owidyusz Polakiem 73
III. Miscellanea:
B. Γρασίνος, Εἰς Μοναλίσαν, przekład 5 sonetów J. Kasprowicza 82
IV. Recenzye — sprawozdania — zapiski:
Morawski K., Proza i prozaicy w okresie Cycerońskim (B. Kruczkiewicz), str. 85. — Gomperz H., Sophistik u. Rhetorik (S. Schneider), str. 86. — Hirzel R., Plutarch (T. Sinko), str. 89. — Z nowszych publikacyi papirologicznych: 1) Mitteis-Wilcken, Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde, str. 95; 2) Helbing R., Auswahl aus griechischen Papyri, str. 98; 3) Laudien A., Griechische Papyri aus Oxyrhynchos, str. 98; 4) Publicazioni della Societa Italiana I., str. 100; 5) Lesquier Jean, Papyrus de Magdola, str. 101; 6) Dikaiomata, hrgsg. von d. Graeca Halensis, str. 102 (A. Berger). — Stemplinger E., Das Plagiat in der griechischen Litteratur, str. 104; Peter H., Wahrheit u. Kunst... im klassischen Altertum, str. 108 (T. Sinko); Norden F., Apuleius v. Madaura u. das römische Privatrecht, str. 111 (A. Berger).
V. Adam Stefan Miodoński, Wspomnienie pośmiertne (T. Sinko) 113
Głosy o ś. p. A. Miodońskim 126